УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (37-38) Рік X

У 100-РІЧЧЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА
1873 — 1973

НЬЮ ЙОРК 1973 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Боффало:

Mr. A. Bereznyckyj
402 Sweet Ave.
Buffalo, N.Y. 14212
USA

Нью Джерсі:

Dr. Alexander Nychka
P. O. Box 1085
Passaic, New Jersey 07055
USA

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterberry Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Головне представництво «Українського Історика»:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (37-38)

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1973 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: ЛюбомирВинар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 12.—

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14

ЗМІСТ

CONTENTS

З НАГОДИ 100-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

(1873—1973)

Основування і діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка належить до найбільш важливих подій і світлих моментів у новітній історії України. У цьому році відзначаємо 100-ліття творчої праці Наукового Товариства. Без перебільшення можна ствердити, що НТШ положило тривкі основи під розвиток усіх ділянок українознавства і тим самим ствердило історичну метрику української нації та її життя.

Історик українського наукового життя може визначити таку періодизацію історії НТШ: 1. Перший період хронологічно охоплює діяльність Товариства до 1914 року. Його без сумніву можна назвати епохою Михайла Грушевського; 2. Від Першої Світової Війни до Другої в 1939 році — це період діяльности НТШ в Галичині під польською окупацією і 3. новітній період після закінчення Другої Світової Війни, коли НТШ відновило свою діяльність поза межами України і нині діє в різних країнах. Всі ці три періоди мають свої властивості і певні характеристики.

Початки НТШ були скромні. 11 грудня 1873 року австрійський уряд затвердив статут «Товариства ім. Т. Шевченка» з основним завданням сприяти розвиткові української літератури і видавати книжки і періодику. Товариство зорганізовано було за ініціятивою провідних діячів з Великої України і Галичини, які не зважаючи на реґіональні, релігійні та ідеологічні відміни — в питаннях розвитку і оборони української науки та культури виступили об'єднаною лавою, і тому вирішили оснувати репрезентативне українське культурне товариство. І саме соборність думки і чину передових українських діячів культури з українських Східних і Західних земель спричинилася до постання НТШ — нового центру української науки, в якому зосередили свою працю різні ґенерації українських учених.

13 березня 1892 року на Загальних Зборах Товариства, перетворено його на наукове, і з того часу починається наполеглива праця НТШ у багатьох ділянках української науки і культури. Завдання Товариства були надзвичайно відповідальні і важкі. Українські землі були розділені кордонами чужих держав, розви-

ток української науки і культури був загрожений, а українських учених переслідувала чужа влада. Здавалося, що вибила чорна година для українства і його існування. Горезвісні Валуєвський і Емський укази російського уряду, наявна ворожість провідних польських кіл до українського національного життя в Галичині, а вслід за цим русифікаційні і польонізаційні процеси в XIX і на початку XX стол. були смертельною загрозою для росту новітнього українства. І хоч австрійський уряд не дав НТШ титулу академії наук, проте нове динамічне наукове товариство своєю інтензивною працею до першої світової війни стало справжньою українською академією наук. Видання «Записок НТШ», Збірників Історично-Філософічної Секції, Філологічної Секції «Українського Архіву», «Джерел до історії України», «Етнографічних Збірників», «Матеріялів до української антропології і етнології», «Пам'яток української мови і літератури» і низки інших серійних видань — були об'єктивним доказом для наукового світу, що українська наука не є фікцією, а органічно складовою частиною загальної світової науки. Участь НТШ у різних міжнародних наукових конґресах і конференціях ще більше піднесла престиж української науки, і Товариство користувалося пошаною з боку різних наукових інституцій в Европі і поза нею.

Немає змоги й потреби вичислити тут усіх учених, які причинилися до розвитку НТШ у даному періоді його існування. Тому досить згадати двох велетнів української науки і культури, а заразом найвидатніших членів НТШ — Михайла Грушевського та Івана Франка. Їхня самовіддана праця якнайбільше спричинилася до розгорнення наукової діяльности НТШ. Зокрема праця Михайла Грушевського, батька сучасної української історіографії і довголітнього голови НТШ, заслуговує на особливе відзначення. Період Грушевського був справді золотою добою в історії НТШ.

По відході Михайла Грушевського з головства в НТШ і по Першій Світовій Війні під польською владою, наукова праця НТШ дещо сповільнилася. Проте не зважаючи на різні перешкоди з боку окупаційної влади, Товариство й далі видавало «Записки НТШ» та інші публікації, брало участь у міжнародних з'їздах і виховувало нові ґенерації українських учених. Воно залишалося одним з центральних українських наукових товариств, або, як підкреслив Грушавський, в тому часі було Західньо-українською академією наук». В 1920-их роках НТШ тримало близькі зв'язки з Всеукраїнською Академією Наук у Києві, що постала в 1918 році. Ряд членів НТШ став академіками ВУАН (Степан Смаль-Стоцький, Володимир Гнатюк, Степан Дністрянський, Василь Щурат, Іван Горбачевський, Михайло Возняк, Філярет Колесса). Щойно в 1930-их роках терор большевицької влади спричинив фізичну ліквідацію багатьох українських учених і розгром українського наукового життя на Великій Україні й обірвав співпрацю між цими двома науковими центрами. Тут

треба підкреслити, що в праці НТШ брали також участь також визначні чужинецькі члени, які були членами Товариства.

Вибух Другої Світової Війни й окупація Галичини большевиками припинили діяльність НТШ, як самостійного наукового товариства. Майно НТШ було передано Академії Наук УРСР.

Після війни, в 1947 році у Німеччині, завдяки ініціятиві проф. Івана Раковського і проф. Володимира Кубійовича та інших членів НТШ було відновлено діяльність Товариства. Почався новий період діяльности НТШ, який триває й досі. Рівночасно з виїздом багатьох членів НТШ за океан — поширено працю Товариства в Австралії, Америці і Канаді. У післявоєнному періоді НТШ знову об'єднало визначних українських учених з різних земель України, що значно скріпило працю Товариства.

Найважливішим починомНТШ в цей період було видання *Енциклопедії Українознавства* під головною редакцією проф. Володимира Кубійовича і при співпраці інших українських учених. «Енциклопедія НТШ» — це фундаментальна книга знання про Україну, яка являється найбільшим здобутком української науки поза межами України. Крім того, спорадично появляються «Записки НТШ» та інші видання Товариства.

Українське Історичне Товариство від початку свого існування тримає дружні й творчі зв'язки з НТШ. Багато членів УІТ бере участь у працях НТШ, головно в Історично-Філософічній Секції, а також співпрацює в «Енциклопедії Українознавства». Члени НТШ співпрацюють в «Українському Історику».

Високо шануючи історичні заслуги НТШ перед українською наукою і культурою, ми вирішили цей випуск «Українського Історика» присвятити 100-літньому ювілеєві найстаршого українського наукового Товариства і цим тривало візначити його працю.

Любомир Винар
Редактор «Українського Історика»

Володимир Кубійович

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА У 1939—1952 РР.

Незабаром українська громадськість в діяспорі святкуватиме століття постання найстарішої всеукраїнської наукової установи — Наукового Товариства ім. Шевченка. Властиво 100 років тому засновано (офіційна дата — 11 грудня 1873 р.) Товариство ім. Шевченка, що мало літературний характер. Його праця подібна була до Товариства «Просвіта» (заснована 1868), але «Просвіта» вела культурно-освітню роботу серед мас, Товариство ім. Шевченка обмежило свою діяльність невеликими колами інтеліґенції. Вже на початку 1890-их рр. виникла думка, щоб Товариство ім. Шевченка перетворити на суто наукове товариство; у березні 1892 р. Загальні Збори Товариства ім. Шевченка ухвалили новий статут і змінили назву товариства на Наукове Товариство ім. Шевченка, що і затвердило галицьке Намісництво 16 листопада 1892 р. Незабаром в НТШ провідну ролю обняв проф. Михайло Грушевський (він його голова в 1897—1913 рр.) і НТШ стало фактично Українською Академією Наук, хоч без цієї назви. Все це загально відомі речі. Додамо, що ми не могли б святкувати 100-річчя діяльности Т-ва Шевченка — НТШ, якщо би воно після 7-річної перерви не було відновлене на еміґрації — у Мюнхені 30 березня 1947 р.

Саме темою цієї статті є представити історію відновлення НТШ та перші роки його діяльности. На початку згадаємо про останні місяці діяльности НТШ на рідних землях, зокрема про останні Загальні Збори НТШ у Львові, про події під час совєтської й німецької окупацій, врешті про стан української науки на еміґрації після закінчення другої світової війни і перед відновленням НТШ. Про ці події я писав кількакратно: у журналі «Сьогочасне й Минуле» 1948 ч. 1. (стаття «Сучасна проблема української науки»), у «Вістях із Сарселю» ч. 7, грудень 1966 («20-ліття відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка»), про це написано в редаґованих мною брошурах «Історія Наукового Товариства ім. Шевченка» (Нью Йорк — Мюнхен 1949) і в «Хроніці Наукового Товариства ім. Шевченка за час від 25. 6. 1939 — 15. 3. 1949», ч. 75, Мюнхен 1949. Тут доповнюю те, що в цих публікаціях було написано на підставі Бюлетеня Наукового Товариства ім. Шевченка (циклостилеве видання для внутрішнього вжитку членів) за 1949—52 рр., архівів Наукового Товариства ім. Шевченка в Сарселі та моїх матеріялів і записок.

І. 1939—44 роки

Загальні Збори НТШ у Львові 25 червня 1939 р. Це були останні Загальні Збори НТШ на рідних землях.

Перебіг Загальних Зборів був відтворений членами Виділу, вибраними на цих Зборах: д-ром Іллею Витановичем і д-ром Євгеном Пеленським на підставі їх записок; його апробував голова НТШ проф. Іван Раковський. Ось він.

25 червня 1939 р. відбулася о 8 год. у Волоській Церкві Служба Божа за померлих членів Товариства, у якій взяли участь усі члени Виділу і значне число членів Товариства.

Звичайні Загальні Збори Товариства відбулися того ж дня о 16-ій год. у великій залі Культурно-Історичного Музею НТШ. Присутні були — 73 дійсні і звичайні члени.

Збори відкрив голова Товариства проф. д-р Іван Раковський. Голова згадав померлих членів Товариства і їх заслуги для української науки. Присутні вшанували пам'ять померлих вставанням з місць. У дальшій своїй промові Голова з'ясував обставини, спрямованість і досягнення праці Товариства і його установ у 1938—39 рр. зокрема підкреслюючи, що на Товариство знову, як вже й раніше було, спадає тягар і обов'язок репрезентувати українську науку в світі з уваги на те, що українські наукові установи в УССР не мають змоги плекати незалежної української науки.

Протокол попередніх Загальних Зборів, що був надрукований у «Хроніці» ч. 74, прийнято до відома без змін.

Звідомлення з діяльности та касове замкнення і рахунок надходжень і витрат були надруковані і розіслані своєчасно членам. Голова і поодинокі референти Виділу склали потрібні пояснення. Над звідомленням розвинулася ширша дискусія, у якій брали слово д-р М. Андрусяк, д-р В. Кубійович, ред. І. Кедрин, д-р В. Левицький, дир. Д. Коринець та ін. Від імени Виділу відповідали д-р І. Раковський і д-р Є. Пеленський. По проведеній дискусії на пропозицію Контрольної Комісії визнано одноголосно уступаючому Виділові абсолюторію.

На пропозицію Комісії Матки головою Товариства обрано д-ра І. Раковського, членами Виділу: д-ра Іллю Витановича, інж. Атанаса Мілянича, д-ра Євгена Ю. Пеленського, д-ра Василя Сімовича, д-ра Євгена Храпливого, д-ра Романа Цегельського, заступниками: д-ра Володимира Лициняка, інж. Романа Сенишина. Членами Контрольної Комісії обрано дир. Миколу Капусту, дир. Івана Грабаря і Зенона Котовича.

Збори закрив Голова о 21 год., подякувавши присутнім за участь.

Кілька зауважень на марґінесі звіту з Загальних Зборів НТШ з 25. 6. 1939. Порівняно з часами до 1914 р. діяльність НТШ в період між двома світовими війнами, зокрема видавнича, сильно послабла, чимало довоєнних учених залишилося на еміґрації або переїхало на

Радянську Україну, бракувало свіжого наукового доросту, зв'язок з чужим науковим світом і з власною суспільністю був невеликий. Причини цього стану — зовнішні і внутрішні. Зовнішні — це брак допомоги, а часто і перешкоди з боку неприязних, а то й ворожих нам державних польських кіл. Брак державних субвенцій (1916 р. — 102 000 корон, 1938 — 12 000 золотих і одноразово на протязі двох років також 12 000), брак українських високих шкіл і недопущення українських учених — за малими винятками — до праці у високих школах, і в результаті цього важке матеріяльне животіння наших учених, утруднення зв'язків з закордоном. Не меншими були внутрішні причини — українські перешкоди, а саме надто мале зрозуміння в Галичині потреб науки (в проміжку часу 1937—38 рр. власна суспільність склала на цілі НТШ 6 300 золотих), а з другого боку, невелике зрозуміння ученими потреб власної суспільности. Це ділося і в 1930-их рр., коли Українську Академію Наук перетворено на Академію Наук УРСР і вона перестала бути осередком вільної науки і дослідів над Україною й українським народом та коли цей почесний, але і важкий обов'язок впав на українську науку за межами СССР, у першій мірі на Наукове Товариство ім. Шевченка.

Все таки в останні роки перед другою світовою війною видно було вияви відродження української науки в Галичині, зокрема зростання діяльности НТШ. У його межах успішно розвивалися наукові заклади, зокрема бібліотека й музеї, постала комісія нової історії України, пляни Інституту Українознавства, появилися перші випуски журналу українознавства «Сьогочасне й минуле», редакцію всіх видань передано проф. Василеві Сімовичеві; збільшилася допомога суспільности, в наукову роботу втягалися молоді сили. Про ці відрадні вияви говорилося і на Загальних Зборах 25. 6. 1939 р. і його учасники, між ними і я, (я їздив з Кракова на всі важливіші імпрези НТШ, дійсним членом якого я був з 1931 р. та очолював Географічну Комісію) і ми розійшлися тоді з деяким отимізмом.

Під советською окупацією і ліквідація НТШ. Після Загальних Зборів діяльність НТШ майже припинилася з уваги на літні вакації, а згодом на польсько-німецьку війну.

По окупації Львова большевиками для НТШ настали важкі часи, які нагадували долю Товариства в період першої московської окупації у 1914—15 рр. Вже до вибуху війни екстермінаційна політика большевиків но дозволяла на зв'язки НТШ з Великою Україною, які до 1930 р. розвивалися досить успішно. З 24-х дійсних членів НТШ, що перебували на території СССР до 1939 р., аж 14-х заарештовано, заслано, й доля їх була невідома. Ця доля зустріла насамперед тих учених, які займалися українознавством у широкому цього слова значенні: на 10 членів Історично-Філософічної і Філологічної Секцій ледве двоє залишилися на волі. Большевики знали, що НТШ після перетворення Всеукраїнської Академії Наук на Академію Наук УССР і по відібранні їй українського обличчя було єдиним відомим у світі

представництвом вільної української науки, і тому незабаром по приході до Львова припинилась діяльність НТШ.

Ліквідація НТШ йшла етапами. Насамперед підприємства НТШ — книгарня і друкарня дістали комісарів і в кінці жовтня ці підприємства удержавлено. Ця сама доля зустріла музеї і бібліотеку. В половині жовтня також до НТШ призначено двох комісарів і відбувалися мітінґи службовців НТШ. Під час провірки в друкарні майже готові праці НТШ, а саме один том «Записок», число «Сьогочасне й Минуле» і подвійне число «Української Книги» знищено. Ця сама доля зустріла низку інших праць, які вже були набрані в друкарні НТШ (м. ін. 2 том моєї «Географії України»). З бібліотеки вивезено частину книжок і рукописів.

Вже у листопаді виникла у Москві і в Києві постанова ліквідувати НТШ і перетворити його на філіял Академії Наук УРСР, але щойно на початку січня 1940 р. примушено Виділ НТШ скликати на 14 січня надзвичайні Загальні Збори і винести на них ухвалу про розв'язання Товариства. Голова Товариства д-р І. Раковський на знак протесту виїхав напередодні Зборів на захід. Д-ра Романа Зубика, який голосував проти ліквідації НТШ, заарештували, й згодом він згинув з рук НКВД. Тому, що збори були скликані під примусом і проти виразних постанов статуту, вони були беззаконні, а ухвали їх недійсні.

Наукові заклади НТШ (з деякими з них об'єднано споріднені змістом колишні польські наукові установи) реорганізовано на відповідні відділи Академії Наук УРСР під спільною назвою Львівського Філіялу Академії Наук УРСР, деякі з них підлягали Народному Комісаріятові Освіти в Києві. Справді майже всі дійсні члени НТШ працювали як професори львівських високих шкіл і в Філіялі Академії, але вільної науки не було. За весь час першого перебування большевиків у Львові не видруковано ніяких наукових творів. Вже у перші тижні по їх приході низка дійсних членів зазнала репресії. Большевики вивезли д-ра Володимира Старосольського, президента д-ра Костя Левицького, знищили фізично д-ра Романа Зубика і д-ра Карла Коберського (згинув при переході советсько-німецького кордону), в час вибуху війни з німцями замордували о. д-ра Андрія Іщука і вивезли проф. д-ра Кирила Студинського.

Під німецькою окупацією. По зайнятті Галичини німцями члени НТШ відновили працю Товариства, але незабаром німці заборонили його діяльність, а майно НТШ (будинки, музеї, бібліотеку), що за советської влади удержавлено, не були повернені українцям. Не почав діяти Науковий Інститут ім. Шевченка, який мені вдалося виклопотати у генерал-губернатора Г. Франка ще до початку війни з большевиками; декрет про його заснування був проголошений, для нього був призначений бюджет і будинок у Кракові. Після приєднання Галичини до Генеральної Губернії осідком Наукового Інституту ім. Шевченка мав бути Львів,

але незабаром і ця скромна форма українського наукового осередку перестала бути актуальною через опір Берліну.

Проте секції і деякі комісії НТШ вели далі приховану наукову діяльність: збори членів, реферати, підготовка наукових праць, які передавали Українському Видавництву Краків-Львів, щоб видати їх у слушний час, номінація нових дійсних членів тощо. Цій роботі допомагав Український Центральний Комітет і Українське Видавництво. Особливо діяльною була Історично-Філософічна Секція. Назовні українські вчені гуртувалися в Об'єднанні Науковців при Літературно-Мистецькому Клюбі і під цією фірмою виступали з низкою наукових доповідей.

Наукова продукція в часи німецької окупації була майже неможлива. Лише у перші тижні перебування німців Українське Видавництво Краків-Львів видало кілька наукових праць з ділянки української філології, а згодом вдалося видати працю проф. Я. Пастернака «Княжий Галич» і друге видання моєї «Географії України». Свої праці українські вчені публікували в популярній формі в українській пресі, зокрема в журналі «Наші Дні». Позитивним явищем під час обох окупацій була співпраця українських вчених з обох боків Збруча. Вона стала зокрема тіснішою, коли у 1943 році у результаті воєнних подій велике число українських вчених з Придніпрянщини опинилися на кілька місяців у Львові.

II. 1945—1946 роки

На цей раз на еміґрацію виїхала велика частина дійсних членів; чимало з тих, що залишилися на рідних землях, зазнали совєтських репресій.

На еміґрації — у Німеччині й Австрії опинилося бл. 200 наукових працівників з усіх українських земель та з давнішої еміґрації з Чехо-Словаччини, Німеччини і Польщі. Умови наукової праці для українських науковців не були легкі. У 1945—46 рр. аж до закінчення т. зв. репатріяції колеґам, які були перед вибухом другої світової війни совєтськими громадянами, грозив примусовий поворот до СССР. Всі науковці жили в нелегких побутових умовах — головне у таборах переміщених осіб. Ні в Німеччині, ні в тій частині Австрії, яка опинилася у володінні західніх аліянтів, не було українських бібліотек, а німецькі бібліотеки були вбогі на україністику. Брак українського терену майже унеможливлював досліди з деяких ділянок, зокрема природознавства. Як предмет студій над українською людиною залишилися лише еміґранти. Але були й позитивні сторінки для наших науковців. Для більшості з них, які жили довгий чи короткий час під тоталітарними режимами, відкривалася можливість вільного вияву думок і результатів своєї праці. Зустрінулися вчені з різних земель: з Центральних і Східніх, що 1943 р. шляхом через Львів виїхали на Захід, з Західньої України і з давньої еміґрації; вони мали змогу взаємно одні одних пізнати, обмінятися думками і поширити свій світог-

ляд. Майже всі ми мали завдяки закордонній допомоговій акції — головне ті, що жили в таборах — мінімум матеріяльного існування й багато вільного часу. Чимало з науковців вивезли з собою частину бібліотечних фондів і спільними силами можна було організувати фахові бібліотеки; деякі привезли з собою манускрипти праць. Відкривалися можливості студій над українською людиною в таборах переміщених осіб. Корисним було географічне розміщення наукових робітників: більшість з них жила в Баварії, зокрема в Мюнхені й його околицях, що було вигідне для організаційних заходів; Мюнхен виріс на осередок українського наукового життя; низка наших колеґ працювала в Міжнародньому Університеті (т. зв. університет УНРА). Тому в Мюнхені виникла думка організувати українські високі школи і наукові об'єднання.

Українські робітники науки, що опинилися тоді на еміґрації, скупчилися до війни (частково і під час війни) навколо різних наукових і учбових установ: на Центральних і Східніх землях майже всі працювали у високих школах і в науково-дослідних установах, між інш. таких, які були пов'язані з Академією Наук УРСР (ніхто з еміґрантів не був членом чи членом-кореспондентом Академії Наук УРСР, хоч неодин мав відповідні кваліфікації); на Західніх українських землях гуртувалися українські вчені головне навколо НТШ; на еміґрації — Українського Вільного Університету і Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі та Українського Технічно-Господарського Інституту в Подєбрадах, а також українських наукових інститутів у Варшаві і Берліні та ін. З цих установ діяли під кінець війни лише установи в Чехії.

З високих шкіл найшвидше відновили свою діяльність Український Технічно-Господарський Інститут (в Реґенсбурзі), який організував авдиторні виклади, тобто знову став високою господарською школою, а незабаром також Український Вільний Університет (в Мюнхені). Обидві ці установи доповнили свій лекторський склад і поширили (зокрема УТГІ) свою діяльність, творячи нові факультети чи відділи. У відновленні діяльности УВУ брав і я деяку участь, хоч вона була обмежена з уваги на складне політичне становище, в якому я опинився (вимоги совєтської влади видати мене в їх руки). У цьому відношенні Українському Вільному Університетові допомогла субвенція Українського Видавництва (я був головою його надзірної ради) в сумі 10 000 марок. Постали дві богословські школи — Богословська Академія при Українській Автокефальній Православній Церкві і Українська Католицька Духовна Академія при Апостольській Візитатурі для українців католиків у Німеччині. Постання цих двох фахових шкіл було цілком оправдане: без них не могли мати наші Церкви священичого доросту. Натомість не була оправданою організація Високої Економічної Школи, бо економічні факультети існували як в УВУ, так і в УТГІ, а вже зовсім зайвими, а то й шкідливими були Університетські Курси в Авґсбурзі або т. зв. Український Університет (бл. 40 студентів). Існування аж 6 високих шкіл було не так

результатом реальних потреб, як тимчасової коньюнктури і великого числа науковців, які хотіли мати свої верстати праці, та великого числа студентів й існування таборів, в яких примістилася більшість одних і других. Ця тимчасова коньюнктура спричинила не лише деякий організаційний переріст і створення установ, які не мали шансів існування у майбутньому, але й відривали увагу наших науковців від тих питань, над якими треба було працювати.

В меншій мірі ці зауваження стосуються до наукових чи науково-дослідних установ, які постали. Вже на осінь 1945 припадають перші проєкти організації української науки на еміґрації та дискусія про її завдання: пропозиція проф. Андрія Яковлева — відновити діяльність Українського Наукового Комітету; проєкт створити вільну асоціяцію українських вчених під назвою Українська Вільна Академія Наук (УВАН), врешті мій проєкт, що появився як циклостилеве видання під заголовком «Сучасні проблеми української науки» (з деякими змінами під псевдонімом Антін Корнівський: «Питання української еміґрації в Европі», Мюнхен, 1946). Цей проєкт був згодом основою моєї програмової доповіді на Загальних Зборах НТШ і був прийнятий як підстава праці відновленого НТШ (друком вийшов в журналі «Сьогочасне й Минуле», 1948, ч. 1). Шукаючи організаційних форм для української науки, я звернув увагу на існуючі вже до війни установи — Наукове Товариство ім. Шевченка та Мазепинсько-Могилянську Академію Наук, що постала 1937 р. на еміґрації постановою екзильного уряду Української Народної Республіки.

Свої заходи в справах організації української науки я мусів, хоч як вони були принадні, припинити з причин від мене незалежних. Я міг їх відновити тільки в кінці 1946 року; тоді я й переїхав на постійне перебування до Мюнхену. Тоді число українських високих шкіл на еміґрації (всі в Баварії) збільшилося вже до шістьох і діяло кілька наукових організацій. До них належала Церковна Археологічна Комісія при Апостольській Візитатурі для українців католиків в Німеччині, заснована 1946 р. (її предтечою була така ж комісія, заснована в березні 1944 р. митрополитом Андреєм Шеплицьким, яка однак не могла розвинутися з уваги на воєнні дії) та Науково-Дослідний Інститут Української Мартирології, заснований 1946 р. з ініціятиви Ліґи Політичних В'язнів у Мюнхені. Обидві ці установи виявляли деяку видавничу діяльність. Низка установ влаштовувала наукові і науково-популярні доповіді, напр., Українське Наукове Товариство в Мюнхені та в Ашаффенбурзі тощо. Найбільшу діяльність розвинула Українська Вільна Академія Наук, яка постала восени 1945 р. і мала свій осідок в таборі в Авґсбурзі. Початково це була наукова асоціяція без чітких організаційних форм, яка ділилася на ряд фахових груп. УВАН вважала себе наступницею Всеукраїнської Академії Наук — ВУАН і найвищою науковою установою на еміґрації. Покищо її діяльність полягала у влаштуванні доповідів і організації музею-архіву. Її науково-видавнича діяльність (не рахую тут циклостилевих видань) була мінімальна. На жаль, не відновлено діяльности Україн-

ського Наукового Комітету, який до війни об'єднував українські наукові асоціяції на еміґрації й на Західній Україні та мав деяке міжнародне визнання; це була вина ректорів УВУ, які статутово очолювали Український Науковий Комітет.

III. Відновлення НТШ у 1947 р.

Підстави відновлення. Ще 1946 р. до мене звернувся уряд УНР з проханням відновити діяльність Мазепинсько-Могилянської Академії. Розмови і листування з численними колеґами лише підтвердили мою думку, що відновлення Академії майже не має прихильників, бо вона існувала тільки недовгий час, не змогла ще себе виявити й була мало відома серед українського громадянства. Разом з цим я знайшов підтвердження іншої концепції — відновлення діяльности найстарішого наукового товариства — НТШ. За відновленням НТШ промовляло: 1) НТШ — найстаріша українська установа, яка об'єднувала впродовж багатьох років всіх українських учених; 2) воно широко відоме не тільки серед всього українства, а й серед чужинців; багато чужинецьких вчених було й є дійсними членами НТШ, у численних наукових бібліотеках є видання НТШ; 3) на еміґрації опинилася більшість Виділу НТШ з головою І. Раковським на чолі та переважна кількість членів. Мої думки знайшли підтримку майже всього членства НТШ, з яким я контактувався особисто або листовно. Зокрема ініціятиву відновлення Товариства підтримали його голова проф. І. Раковський, який перебував у той час в Австрії, та інші члени Виділу, які опинилися в Німеччині — д-р Євген Витанович, інж. Атанас Мілянич, д-р Євген Ю. Пеленський, д-р Євген Храпливий (тільки один член Виділу залишився в Галичині), проф. Зенон Кузеля, з яким я найбільше радився, далі проф. Роман Смаль-Стоцький (я високо цінив його працю як наукового секретаря Українського Наукового Інституту в Варшаві), проф. Ярослав Пастернак, проф. Юрій Полянський, проф. Микола Чубатий, який на той час перебував в Америці, дир. Укр. Наук. Інституту в Берліні проф. Іван Мірчук, проф. Юліян Павликовський, проф. Кость Кисілевський, проф. Володимир Радзикевич, проф. Вадим Щербаківський та ін. Бажання гідно продовжувати багаторічні традиції і відкрити вступ у широкий світ, якому НТШ було відоме, та наявність великого числа дійсних і звичайних членів на еміґрації — були тими ідейними і правними основами, що спричинилися на відновлення Товариства.

Загальні Збори НТШ. Їх скликала на 30 березня 1947 р. у Мюнхені ініціятивна група з проф. З. Кузелею на чолі, найстарішим (з 1909 р.) поряд проф. Раковського дійсним членом НТШ.

Стан дійсних членів НТШ (без чужинців) зазнав за 1939—47 рр. таких змін: з 127 членів у 1939 р. померли 43 (в дійсності більше), на еміґрації опинилися 49 (з нововибраними в 1942—43 рр. шістьма особами — 55), на рідних землях залишилося бл. 30, про інших не було вісток (вони були переважно на засланні, а деякі з них померли).

Таким чином, на 100 дійсних членів (правдоподібно менше) на еміґрації жило 55.

За день перед Загальними Зборами відбулося засідання тих членів Виділу, обраних 26. 6. 1939, які опинилися в Мюнхені; від голови НТШ проф. І. Раковського прийшов лист. На цьому засіданні вирішено: 1) визнати ліквідацію НТШ у Львові 14 січня 1940 р., що його провела совєтська влада, за насильне і приступити до відновлення наукової діяльности Товариства на еміґрації, де тоді жила більшість членів Товариства; 2) визнати заходи ініціятивної групи членів Това-

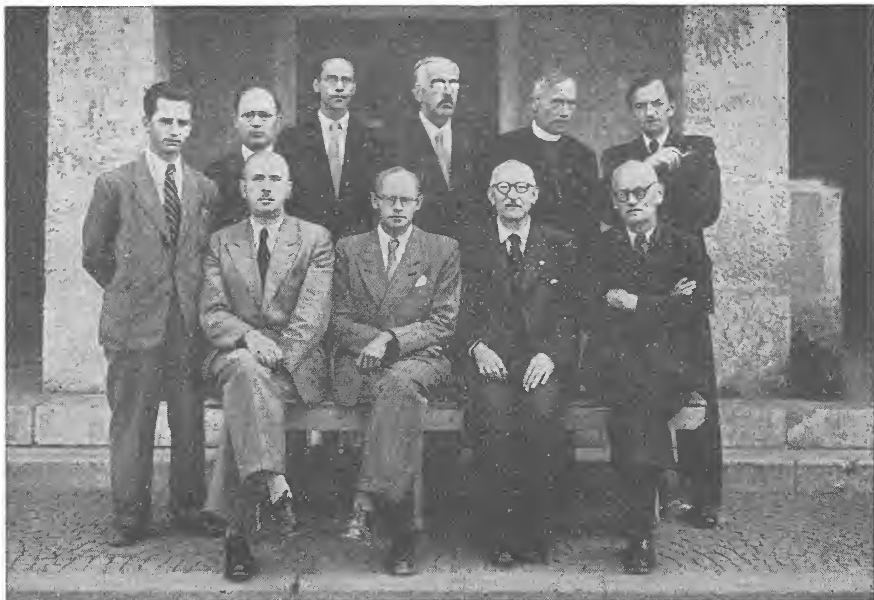

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка у 1948 р.
Сидять зліва: проф. Є. Храпливий, проф. В. Кубійович, проф. З. Кузеля, проф. Л. Білецький (дир. Філологічної Секції). Стоять зліва: проф. Я. Падох, проф. І. Розгін (дир. Мат.-Прир.-Лікарської Секції), д-р Б. Лончина, проф. І. Мірчук (дир. Іст.-Філософічної Секції), проф. о. В. Лаба, проф. Ю. Павликовський.

риства для відновлення Товариства, а зокрема підготову Загальних Зборів, за власні; 3) кооптувати до часу вибору нового Виділу членів ініціятивної групи — дійсних членів Товариства — проф. З. Кузелю, що скликав з доручення голови Виділу Загальні Збори Товариства на 30 березня 1947 р., проф. В. Кубійовича, проф. д-ра І. Мірчука і проф. В. Щербаківського. Далі засідання відбулося в присутності новокооптованих членів Виділу.

По ствердженні, що всі дійсні і звичайні члени Товариства були повідомлені за два тижні наперед про реченець Загальних Зборів, проф. З. Кузеля з доручення голови Товариства ствердив право-

сильність Загальних Зборів (якщо на них явиться достатня кількість членів). Ухвалено наступну програму Зборів: 1. Відкриття, поминки померлих членів, привіти і вибір Президії; 2) Звідомлення з діяльности за 1939 рік — д-р Є. Ю. Пеленський; 3. Уділення абсолюторії уступаючому Виділові; 4. Вибір нового Виділу і Контрольної Комісії; 5. Доповідь проф. В. Кубійовича про діяльність Товариства у нових умовах; 6. Внески і запити. Рішено відбути по Загальних Зборах Святочне спільне зібрання трьох Секцій Товариства, присвячене пам'яті Тараса Шевченка із програмою: Відкриття — слово проф. Кузелі; «Рембратівські елементи в творчості Шевченка» — доповідь проф. К. Кисілевського; «Чар Шевченка» — доповідь д-ра Є. Ю. Пеленського.

У Загальних Зборах 30 березня 1947 р. взяло участь 17 дійсних та 16 звичайних членів, що були членами НТШ на 1. 9. 1939 р. Одночасно 12 дійсних та 7 звичайних членів НТШ прислали свої уповноваження, так що Загальні Збори нараховували 52 члени. В цих Зборах НТШ 30. 3. 1947 р. брали участь безпосередньо, або прислали уповноваження такі дійсні члени НТШ: д-р Микола Андрусяк, проф. Леонид Білецький, д-р Іван Брик, д-р Євген Вертипорох, проф. д-р Ілля Витанович, д-р Полікарп Герасименко, д-р Мирон Дольницький, дир. Володимир Дорошенко, проф. д-р Дмитро Дорошенко, проф. Павло Зайцев, проф. д-р Кость Кисілевський, проф. д-р Борис Крупницький, проф. д-р Володимир Кубійович, проф. д-р Зенон Кузеля, д-р Микола Кулицький, проф. інж. Юліян Павликовський, проф. д-р Ярослав Пастернак, доц. д-р Євген Юліян Пеленський, проф. д-р Юрій Полянський, д-р Володимир Січинський, о. д-р Йосафат Скрутень, проф. д-р Роман Смаль-Стоцький, доц. д-р Лев Чикаленко, проф. д-р Микола Чубатий, проф. д-р Євген Храпливий, проф. д-р Зиновій Храпливий, проф. д-р Вадим Щербаківський. Були заслухані привіти Загальним Зборам: письмовий від голови НТШ — проф. д-ра І. Раковського, від УТГІ — проф. В. Доманицького, від УВУ — проф. В. Щербаківського, від УВАН — проф. д-ра Л. Білецького, від голови ЦПУЕН — редактора В. Мудрого.

Члени останнього Виділу НТШ — д-р Є. Ю. Пеленський та проф. І. Витанович здають короткі звіти з діяльности останнього Виділу НТШ, вибраного на Загальних Зборах НТШ 25. 6. 1939 р. у Львові. Діяльність Виділу НТШ майже відразу перервалася з уваги на літні ферії та на вибух війни. Після приходу большевиків 14. 1. 1940 р. наступає ліквідація НТШ і його включають у склад Академії Наук УРСР як філіял. Частину бібліотеки й рукописів вивозять, майно НТШ ліквідують, деяких членів репресують.

Проф. І. Витанович реферує про загальне положення НТШ в довоєнні роки, про намагання матеріяльно зміцнити Товариство, про спроби Проводу НТШ втягнути до праці молодих наукових працівників, наплив яких через матеріяльну скруту помітно зменшився. Ці намагання почасти вдалися й наукова продукція помітно збільшилася.

Проф. д-р М. Стахів інформує, що після відходу більшовиків зі Львова НТШ відновило свою діяльність, не зважаючи на брак дозволу з боку німецької влади.

Про сучасні завдання НТШ виголосив доповідь проф. д-р В. Кубійович.

На пропозицію проф. д-ра І. Витановича вибрано одностайно до Комісії Матки, що намітила б кандидатів до майбутнього Виділу НТШ, проф. д-ра І. Мірчука, доц. д-ра Є. Ю. Пеленського й доц. д-ра М. Дольницького. Після короткої наради від Комісії Матки проф. д-р І. Мірчук подав такий список кандидатів до Виділу й Контрольної Комісії: Голова — проф. д-р І. Раковський (вчетверте); Заступник голови — проф. д-р З. Кузеля; Генеральний Секретар — проф. д-р В. Кубійович; члени Виділу — проф. д-р М. Чубатий, проф. В. Щербаківський, проф. інж. Ю. Павликовський, проф. д-р Є. Храпливий, о. проф. д-р В. Лаба. Заступники: проф. Т. Білостоцький, доц. д-р В. Лев, д-р П. Ісаїв, д-р Б. Лончина. Контрольна Комісія: голова проф. д-р К. Кисілевський, члени — ред. В. Мудрий, інж. А. Мілянич.

Цю пропозицію прийнято одностайно.

На внесок проф. д-ра І. Витановича Загальні Збори рішають апробувати прийом нових дійсних членів НТШ в часи німецької окупації. Вичерпавши порядок нарад, Загальні Збори закрито.

Після Заг. Зборів відбулася Святочна Академія на честь Т. Шевченка.

З перспективи 25 років згадую — мабуть, як й інші учасники цих Загальних зборів, день 30. 3. 1947 року з деяким зворушенням і гордістю. Це ж з'їхалися члени найстарішої української наукової установи не в місці заснування Товариства — у Львові, не у власному будинку з багатими музеями, кабінетами й величезною бібліотекою, але у чужому напівзруйнованому місті, у бідному приміщенні. Вони приїхали з усіх закутків Німеччини, переважно з скитальських таборів. Проте настрій був піднесений, бо ми були переконані, що творимо велику справу.

З віддалі часу думаю, що ми зробили добре, відновивши наше Товариство. Об'єктивним доказом цього може бути й оцінка нашого національного ворога — російських большевиків. Це ж після нашого з'їзду в Берхтесґадені у березні 1948 року, присвяченого вшануванню пам'яті патрона Товариства — Тараса Шевченка, совєтське радіо говорило про учасників з'їзду як про негідників, які насмілились стати під прапор Шевченка. Багато років на Радянській Україні не згадували про працю НТШ на еміґрації: воно ж офіційно перестало існувати 1940 року. Цікаво, що в «Українській Радянській Енциклопедії» під гаслом «Наукове Товариство ім. Шевченка» — доля НТШ якось дивно представлена: «Під час перебування Західньої України під владою Польщі (1919—39) видання т-ва часто мали антирадянське спрямування. НТШ як науковий центр занепало. Після возз'єднання

1939 р. Західньої України з Українською РСР архів НТШ зберігається у Бібліотеці АН УРСР у Львові».

За останні роки вже згадується про нас як т. зв. «Наукове Товариство ім. Шевченка». А в недавно виданій «Радянській Енциклопедії Історії України» (Київ, 1971) є така згадка про відновлення НТШ: «Після возз'єднання Зах. України з УРСР передові члени НТШ включилися в роботу радянських наукових закладів. Деякі антирадянсько настроєні члени т-ва емігрували до США й Канади, де заснували про-американське НТШ, яке не має нічого спільного з наукою». На марґінесі можна згадати, що НТШ — це, на жаль, єдина українська культурна установа, яка діяла впродовж багатьох років на рідних землях і яка діє далі на еміґрації. З великою шкодою для української справи не відновлено на еміґрації діяльности товариства «Просвіта», яке могло стати завдяки своїм традиціям культурно-освітнім осередком для всієї української діяспори — її «міністерством освіти». Не відновлено діяльности «Рідної Школи», найстарішого українського щоденника «Діло» тощо; натомість відновила свою діяльність організація української молоді — «Пласт».

До вибраних на Загальних Зборах членів Виділу НТШ згодом кооптовано ще проф. д-ра Ярослава Падоха. Організаційно-наукова праця скупчилася в генеральному секретаріяті, наукова — у трьох традиційних секціях: Історично-Філософічній, Філологічній і Математично-Природничо-Лікарській.

IV. Від квітня 1947 р. до половини 1949 р.

Напрям праці. На Загальних Зборах НТШ вирішено після мого реферату напрям наукової праці НТШ і найдоцільніші організаційні форми в умовах діяспори. Ось тоді висловлені мої думки («Сьогочасне й Минуле», ч. 1, 1946).

«І завдання української науки й форми організації українського наукового світу мусять випливати із безпосереднього зв'язку з життям. В сьогоднішних трагічних для нашої нації часах, український учений повинен в першу чергу займатися не тими проблемами, які йому особисто любі і милі, але тими, які сьогодні зв'язані з потребами нації. Серед сотень проблем повинен український учений присвятити свій труд насамперед тим, на розв'язку яких жде нація і сучасне життя. З другого боку, є сотні проблем, розв'язка яких не є строго актуальна й які зовсім спокійно можна оголосити в майбутньому. Не перечимо тут засаді свободи науки, але вимагаємо від українського ученого, щоб його творчі зусилля були в першу чергу зв'язані з проблемами народу. Крім того, якщо українська наука звертається до суспільности з вимогою допомоги, то ця вимога оправдана тоді, коли наша наука також допомагає нації й не стоїть здалека від її життевих потреб. Очевидна річ — виняток творять високоякісні твори та праці з тих ділянок науки, які не можуть мати безпосереднього зв'язку з актуальним політичним життям. Для роз-

в'язки зокрема актуальних питань найкраще створити в рамках наших наукових установ окремі клітини (інститути)».

Ці рамові наставлення праці були згодом кілька разів обговорені і детально розроблювані на засіданнях Виділу, конференціях поодиноких секцій та на спільному їх засіданні (13. 6. 1947), врешті на з'їздах у Міттенвальді (15. 7. 1947) та в Берхтесґадені (5.—7. 3. 1948).

Умови праці. Це спрямованість, але дійсність, у якій треба було їх реалізувати, була сувора. Ми не мали ні приміщення, ні бібліотеки, ні фінансових засобів; ми мали лише науковців, які серед матеріяльних злиднів і в розпорошенні хотіли працювати. Про умови їхньої наукової праці ми вже писали.

Нам удалося незабаром організувати верстат праці, хоч як він був скромний. Ми знайшли в Мюнхені одну, згодом дві кімнати (розміром 5 × 2,5 м) в німецькій школі, в якій уже примістився УВУ, влаштували канцелярію з двома, згодом з трьома платними силами. Ліквідатори Українського Видавництва Краків-Львів пожертвували для НТШ цінну бібліотеку, вивезену з рідних земель, і прийшли з першою фінансовою допомогою. Невдовзі своїй науковій установі допомогло громадянство грошовими пожертвами. Ми значно збільшили число наших дійсних членів, зокрема членами з Центральних і Східніх Земель, що з ними ми не мали так довго зв'язків. Праця Товариства відбувалася не тільки в рамках секцій і низки комісій, але також інститутів (їх не було до війни), які мали займатися точно окресленими цілями і розробляти ряд актуальних проблем; вони мали мати постійних платних працівників.

Досить швидко чималою перешкодою в нашій праці почала бути еміґрація наших членів і співробітників поза межі Німеччини, головне до ЗДА і до Канади. Вже у перші тижні після відновлення НТШ за океан виїхали два дійсні члени (проф. Юрій Полянський до Арґентіни, проф. Роман Смаль-Стоцький до ЗДА), а два роки пізніше на 81 дійсних членів-українців жило в Німеччині 51 (63%), в 1951 р. під час перенесення Централі НТШ з Мюнхену до Сарселю у Франції жило їх в усій Европі (поза межами советських впливів) ледве 35%. Територіяльна розпорошеність учених, пливкість відносин і недостача тривкої матеріяльної й фізичної бази, коротко — брак стабілізації, були найбільшими перешкодами у праці відновленого Товариства.

З цих причин ми мусіли працювати швидко і постійно видавати праці. Ми розгортали чимало наукових і видавничих проєктів, але коливання членства утруднювало роботу, переривало вже розпочате, не дозволяло реалізувати задумів і довести до кінця розпочаті роботи. Лише винятково їх можна було продовжувати в Америці, бо наші співробітники потребували кілька років для влаштування в країні нового поселення. Виїздили серед інших члени Виділу НТШ, Дирекцій секцій і комісій, що утруднювало організаційну роботу. Треба було думати, куди перенести централю НТШ, а покищо організувати філії (незабаром відділи) НТШ в країнах, в яких опинилися наші

члени, щоб можливо до однієї з них перенести централю. Рівночасно треба було й самому шукати за такою країною.

Покищо — у 1947—48 рр., коли виїзд з Німеччини не мав ще масових форм, ми жили в деякій мірі в устабілізованих формах. Методи праці НТШ при відмінних умовах наукової праці, ніж на батьківщині, мусіли бути дещо відмінні. Поруч нормальної поточної праці секцій і комісій ми намагалися, як вже було сказано, звернути в науковій праці увагу головне на ті наукові питання, що були тоді особливо актуальні. Ми їх перенесли з секцій і комісій на спеціяльно створені інститути, щоб поєднати традиційну працю Товариства з новими вимогами часу й обставин.

Організаційні проблеми. Спрямування для праці давав статут Т-ва, що покищо не зазнав змін, але зовнішні обставини змусили Виділ внести низку іновацій. У зв'язку з розпорошенням членства, ба навіть членів Виділу, переважна частина організаційних проблем припадала на секретаріят президії і канцелярію, які були змушені перебрати левину частину завдань Виділу, а то й секцій.

Знайдено, як ми вже згадували, приміщення. Організовано канцелярію і прийнято платні сили. Відновлено секції й комісії, створено низку нових комісій, організовано інститути. В усіх секціях вибрано ряд нових дійсних членів. Приступлено до організації відділів НТШ, зокрема американського. На відтинку науковому й видавничому Т-во не обмежилося до видання праць, що їх підготували наші вчені ще вдома, але організувало працю над низкою особливо актуальних проблем.

На чолі Товариства стояв довголітній Голова НТШ, проф. І. Раковський. Безпосередньо він виконував свої обов'язки лише від березня до листопаду 1948 р., бо перед тим перебував в Австрії, а згодом в ЗДА. Під час його неприсутности функції урядуючого Голови виконував проф. З. Кузеля, Генеральний Секретар був єдиним членом Президії, що постійно перебував у Мюнхені. Секретарем Президії був д-р Богдан Лончина, після його виїзду до ЗДА деякий час д-р Іван Левкович, згодом д-р Олекса Горбач.

Як згадано, з уваги на чималу розпорошеність членства, а то й самого Виділу НТШ (на 7 членів лише 3 перебували в Мюнхені) та на прийняту форму кореспонденційного полагодження справ і листовного зв'язку з членами секцій, чимала праця припадала на канцелярію НТШ. Вона була приміщена в двох кімнатах при Українському Вільному Університеті; вів її проф. Юліян Мінко. За два роки відбулося 11 засідань Виділу. Предметом нарад були наукові й організаційні справи Товариства (затвердження членів й прийняття звичайних) та його фінансове положення. Засідання подавали Президії певні напрямки праці, чи то апробували її дотеперішні дії й вирішували різні актуальні справи. З уваги на перебування Голови в Австрії, засіданнями керував здебільша діючий голова проф. З. Кузеля, та при своєму переїзді до ЗДА два засідання провів проф. І. Раковський.

Відділи і представництва НТШ. Перебування членів НТШ у різних країнах висунуло потребу організувати в них відділи й представництва Товариства.

Вже влітку 1947 р. постала наша філія в ЗДА, яка згодом перетворилася на Американський Відділ НТШ. З часом постали відділи в Голляндії (1948), Канаді (1949), Австралії (1950) і Европі (1952). Після зміни статуту 1953 р. відділи перетворилися на самостійні крайові Товариства НТШ, що являли собою вільну федерацію.

Найважливішим був *Американський Відділ НТШ* в Нью Йорку. Його очолював проф. д-р Микола Чубатий, секретарем був д-р Роман Осінчук, скарбником о. Лев Чапельський. В час постання відділу на територї ЗДА жили лише два дійсні члени НТШ — проф. М. Чубатий і Р. Смаль-Стоцький та кілька звичайних членів. Попри це цей Відділ засновано в передбаченні масової еміґрації до ЗДА. І справді в березні 1949 р. він начислював вже 27 дійсних та 18 звичайних членів (1953—64 — дійсні і 94 звичайні). Американський Відділ підтримував зв'язки з американським науковим світом і популяризував серед українських американських кіл справу допомоги українській науці на еміґрації. Головне його заходам централя в Европі завдячувала грошову допомогу від різних українсько-американських установ. Відділ був зареєстрований як Наукове Товариство у американської влади. У випадку перенесення осідку НТШ на терен ЗДА — Відділ становив би відразу його ядро.

Відділ НТШ в *Голляндії* (1 дійсний і 3 звичайні члени) з осідком в Кулемборґу під проводом о. проф. д-ра Василя Лаби, ректора Української Католицької Духовної Семінарії, створено у зв'язку з перенесенням Духовної Семінарії з Німеччини до Голляндії. Роля його — вже хоч через малочисельність — була дуже обмежена, здебільша як обмінний книжковий центр НТШ на Европу.

Крім того, в окремих державах для зв'язку з місцевою українською еміґрацією та чужинецькими науковими колами створено представництва НТШ в особах: на Францію — проф. Олександра Шульгина, на Бельгію — проф. Андрія Яковлева, на Англію — мґра — Мирослава Семчишина, на Арґентіну — проф. Євгена Онацького.

Члени НТШ. Окремі Секції НТШ вибрали, а Виділ затвердив за час між двома першими загальними зборами на еміґрації 43 нових дійсних членів, у тому числі 22 в Історично-Філософічній Секції, 9 у Філологічній, 12 у Математично-Природописно-Лікарській. Найбільше вибрано дійсними членами учених з нової східньоукраїнської еміґрації і з давньої еміґрації; вибрано членами також 4 чужинців. Тому, що тим часом померла низка дійсних членів (як на рідних землях, так і на еміґрації), число дійсних членів на 9. 4. 1949 р. було 90 (в тому числі 9 чужинців): 40 в Історично-Філософічній, 21 у Філологічній, 29 у Математично-Природописно-Лікарській секціях.

За два роки прийнято 35 звичайних членів, переважно молодих українських науковців та адептів науки (згодом 12 з них стало дійс-

ними членами). Число дійсних членів було більше, ніж звичайних і ми продовжували ту політику, що її провадило НТШ на рідних землях, щоб обмежити число звичайних членів і приймати лише тих, які з часом могли б стати дійсними членами. На жаль, на американському континенті зірвано з цією традицією і приймано масово звичайних членів (1953 їх було 226 на 126 дійсних).

Праця Секцій і Комісій. Історично-Філософічна Секція нараховувала на еміґрації на 1949 р. 40 членів. Впродовж ділового періоду її Директором був проф. д-р І. Мірчук, його заступником о. д-р Йосафат Скрутень, секретарем проф. д-р І. Витанович. Секція відбула 13 зібрань, праці членів Секції склалися на випуск трьох томів «Записок НТШ». Зрештою наукова праця велася в окремих комісіях: Історичній (25 членів, голова проф. д-р Б. Крупницький), Філософічно-Педагогічній (36 членів, голова проф. д-р І. Мірчук), комісії Права й Суспільних наук (44 членів, голова проф. інж. Ю. Павликовський), Археологічній (12 членів, голова проф. д-р В. Щербаківський) і Музикологічній (8 членів, голова проф. д-р З. Кузеля).

Філологічна Секція налічувала 1947 р. 21 членів. Директором Секції був проф. д-р Л. Білецький, його заступником проф. В. Радзикевич (він незабаром очолив секцію), секретарем д-р Є. Ю. Пеленський. Секція відбула чотири засідання (і низку засідань Дирекції); як том «Записок НТШ» появилася одна праця. При Філологічній Секції діяли комісії: бібліографічна (20 членів, голова дир. В. Дорошенко), етнологічна (28 членів, голова проф. З. Кузеля), мовознавства (23 члени, голова проф. д-р К. Кисілевський), літературознавства (34 члени, голова проф. д-р Л. Білецький, клясичної філології (25 членів, голова проф. В. Радзикевич).

Математично-Природописно-Лікарська Секція нараховувала 1947 р. 29 членів. Директором Секції був проф. д-р Ю. Полянський, по його виїзді проф. д-р Іван Розгін, заступником проф. Дмитро Зайців, секретарем проф. Сергій Крашенінніков. При Секції діяли дві комісії: географічна (14 членів, голова проф. д-р В. Кубійович) і фізіографічна (10 членів, голова проф. Д. Зайців). Математично-Природописно-Лікарська Секція виявляла тоді і згодом найменшу діяльність, головне через брак відповідних ля401раторій і інститутів. Її видавнича діяльність була і є мінімальна.

Спільні засідання Секцій і Наукові З'їзди. Побіч засідань поодиноких нових секцій і комісій, на яких читано реферати членів і співробітників, відбувалися спільні засідання секцій (перше в пошану Тараса Шевченка в день Загальних Зборів 30 березня 1947 р., друге 13 червня 1947 р. на честь Івана Франка) та наукові з'їзди. Вже на конференції 13 червня 1947 р., що відбулася в Мюнхені, обговорено також актуальні організаційні, видавничі й фінансові справи НТШ.

Більше значення, ніж спільні засідання, мали наукові з'їзди. Вони відбулися в Міттенвальді (15—18. 9. 1947) і в Берхтесґадені (5—7. 3. 1948). Крім доповідів для всього членства й гостей, їх використано

для зібрань Виділу, поодиноких секцій, комісій і інститутів та для обговорення актуальних питань НТШ. Гостинність таборових управ і гарна гірська природа не мало спричинилася до ближчого знайомства членства і обміну думками, що при їхньому розпорошенні мало велике значення.

На з'їзді у Мітенвальді відбуто засідання кожної з секцій і 11 комісій, а в рамках спільних засідань усіх секцій виголошено 14 доповідів; зокрема обговорено організацію чотирьох інститутів і оформлено їх. Про численну відвідуваність на прилюдних доповідях свідчило те, що на останньому засіданні було присутніх 200 осіб.

На науковому з'їзді у Берхтесґадені, що відбувся за рік після відновлення НТШ, взяли участь понад 60 членів і співробітників НТШ, що приїхали з різних частин Німеччини, на прилюдних засіданнях всіх секцій — вони були присвячені в пошану патрона Товариства — було присутніх бл. 300 осіб. З'їзд у Берхтесґадені устійнив форми діяльности НТШ, зокрема його комісій і інститутів. Низку

Учасники Наукового З'їзду НТШ в Берхтесґадені (5-7 вересня 1948)

Сидять зліва: проф. Я. Пастернак, проф. В. Доманицький, проф. Л. Білецький проф. З. Кузеля, проф. В. Кубійович, проф. В. Щербаківський, проф. о. В. Лаба, проф. І. Мірчук, дир. В. Дорошенко, проф. Я. Падох; стоять перший ряд зліва: проф. І. Витанович, проф. В. Лев, д-р В. Стецюк, проф. В. Радзикевич, д-р І. Тесля, проф. К. Кисілевський проф. Б. Крупницький, проф. Є. Храпливий, проф. Є. Пеленський, — д-р І. Федів, дир. Є. Бачинський, Марія Мірчук, над нею проф І. Розгін і направо проф. Ю. Павликовський, проф. М. Дольницький; в двох останніх рядах зліва: д-р Е. Жарський, —, —, —, доц. В. Янів, проф. Ю. Студинський, проф. В. Гришко, проф. М. Васильїв, д-р П. Ісаїв, д-р І. Мірчук проф. О. Кульчицький, —, проф. Л. Окіншевич, —, —, проф. П. Курінний, д-р Б. Лончина й ін.

ділових конференцій і в поодиноких фахових групах присвячено справам «Енциклопедії Українознавства». Підставою дискусії був мій реферат письмовий і усний. З'їзд в Берхтесґадені треба вважати за початок конкретної праці над «Енциклопедією Українознавства».

Далі наукові з'їзди НТШ вже не влаштовувало. На це вплинула фінансова криза, зв'язана з грошовою реформою в Німеччині, а також те, що більшість важливіших проблем, які стояли перед НТШ, були вже обговорені — треба було їх реалізувати.

Академічні вечори. У травні 1947 р. НТШ перебрало патронат над Академічними вечорами у Мюнхені, а від 1947—48 академічного року перебрано повністю на себе й організацію цих вечорів при співучасті Українського Католицького Академічного Сеньйорату ім. Митр. А. Шептицького та Центрального Союзу Українського Студентства. Від НТШ очолював і організував Академічні вечори проф. д-р Олександер Кульчицький. Роля вечорів полягала в тому, щоб знайомити українське громадянство, зокрема студіюючу молодь, з результатами наукових дослідів з усіх ділянок, насамперед українознавчих, і тим підтримувати живий зв'язок між українськими науковцями та українською громадою в еміґраційних умовах. Тому з 1948 р. задумано виголошувати окремі доповіді й на позамюнхенському терені — по різних українських таборах Німеччини. Впродовж 1947, 1948 та зими 1949 рр. у межах академічних вечорів виголошено 22 реферати та організовано вечори, присвячені роковинам 1 листопада, 22 Січня, пам'язі Митр. А. Шептицького та Ю. Клена.

Інститути. Згідно з рішенням спільного засідання всіх трьох Секцій з 13. 6. 1947 р. в Товаристві утворено інститути: при всіх секціях — Енциклопедії під проводом проф. З. Кузелі і Публіцистичний під проводом д-ра М. Шлемкевича; при Історично-Філософічній — Інститут Національних Дослідів під проводом проф. В. Кубійовича, при Філологічній Секції — Української Мови під керуванням проф. Я. Рудницького і Бібліографічний під проводом проф. д-ра Є. Ю. Пеленського.

Їхнє завдання було чисто практичне. Вони мали займатися певними точно окресленими питаннями. З уваги на прикріплення до них людей, що могли цілком присвятитися праці в них, деякі з-поміж інститутів могли похвалитися чималими успіхами. Очевидно, і тут певні фінансові обмеження не дозволяли повести праці у всіх інститутах. Найкраще діяли Інститут Енциклопедії й Інститут Національних Дослідів.

Інститут Енциклопедії Українознавства працював від весни 1948 р. з метою видати «Енциклопедію Українознавства». Праці над «Енциклопедією Українознавства» присвятимо окремий розділ.

Інститут Національних Дослідів працював найінтенсивніше над дослідженням національних відносин Галичини (до 1939). Праця ІНД у своїй першій стадії полягала у збиранні досі опублі-

кованих статистичних матеріялів й інформацій від живих людей, які стосуються до тих проблем, що їх не розв'язують статистики (бо вони скупі, а часто й зфальшовані).

Ці інформації мали висвітлити: 1. чисельний стан поодиноких національно-етнічних груп (національна статистика); 2. подати характеристику національно-етнічних груп, їхні взаємовідносини і розгляд переходових груп; 3. спричинитися до пізнання факторів, що впливали на національні відносини у Галичині, й вияснити їх еволюцію. Збирання матеріялів йшло двома шляхами: виповнюванням докладно опрацьованих анкет і безпосереднього збирання інформацій, головне по таборах. Ця складна робота над підшуканням чималого числа інформаторів про кожну місцевість Галичини й здобуття від них відповідних відомостей була мною ведена на рідних землях у 1942 і 1943 рр., а згодом продовжувалася вже на еміґрації 1946 р., наступними роками вже ведена у рамках Інституту Національних Дослідів. Її закінчено 1949 р., при чому зібрано матеріяли з приблизно 3 600 місцевостей Галичини. У наступні роки я провірив і впорядкував ці матеріяли (їх збирали переважно студенти УВУ) й опрацював на їх підставі працю «Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1. 1. 1939». Перша її частина — Етнографічна Карта Південно-Західньої України (Галичини). Мірило 1 : 250 000 появилася згодом (1953 р.) у «Записках НТШ» (т. 160) коштом Об'єднання бувших Вояків-Українців у Великій Брітанії, друга друкується щойно тепер (по 25 роках).

Натомість не вдалося зібрати матеріяли до національних відносин на інших пограниччях України та до людностевих змін населення на Совєтській Україні.

ІНД підготовляв також матеріяли до збірника «Україна під Совєтами», що мав представити історію українського народу під більшовицькою окупацією (див. далі).

Публіцистичний Інститут мав завдання збирати всю українську еміґраційну пресу, а крім того, реєструвати статті з неукраїнських часописів та журналів, які стосуються проблематики Сходу Европи; з цього погляду П. І. виконував важливу службу для українських журналістичних кіл на еміґрації. П. І. допомагав також підтримувати зв'язок НТШ з українською та чужинецькою пресою. Керівником П. І. був д-р Шлемкевич.

Бібліографічний Інститут. Завданням його було збирання й видавання матеріялів до української бібліографії. Як перший том праць Б. І. вийшла «Україніка в західньоевропейських мовах» (ЗНТШ т. 158), автором якої був Є. Ю. Пеленський. Б. І. тісно співпрацював з Бібліографічною Комісією. У рамках Б. І. розпочато виготовлення фільмової бібліотеки українських творів.

Інститут Української Мови під керівництвом проф. д-ра Я. Рудницького розпочав працю у лютому 1948 р. Робота зосереджувалася над збиранням матеріялів до пояснювального словника

української мови, до словника українських говорів і до історичного та етимологічного словника української мови.

Інститут Бібліографічний і Української Мови перестали діяти як через брак фондів (після грошової реформи), так і виїзд їх керівників з Европи. За деякий час припинили також діяти інститути Публіцистичний і Національних Дослідів. Єдиний інститут, що далі діє, це — Інститут Енциклопедії Українознавства. На американському континенті інститутів НТШ не відновлено, ані не засновано нових.

Видання НТШ. Рід публікацій. Головну вагу в праці НТШ приділено видавничій діяльності; вона завжди становила й становить досі найважливіший балянс досягнень і торує Товариству вступ до чужинецького наукового світу, популяризує й пропаґує українську справу.

Труднощі, що на них доводилося натрапляти, у видавничій діяльності, це початково недостача ліценцій на видавництво, а згодом — після грошової реформи — дорожнеча на папір і у зв'язку з цим брак фінансових фондів. Якщо, не зважаючи на ці поважні перешкоди, НТШ проявило все ж таки жваву видавничу діяльність, то це воно завдячує насамперед матеріяльній допомозі українського громадянства і апостольській столиці в Римі завдяки заходам епископа Івана Бучка.

НТШ видало за два роки (1948—1949) своєї діяльности як праці, манускрипти яких привезли вже автори на еміґрацію, так і виготовлені вже на еміґрації. У зв'язку з новими умовами НТШ видало тепер менше серійних видань, ніж на рідних землях, але одночасно стало видавати і нові серії. НТШ видавало такі публікації (всі вони появилися друком 1948 р. і в перші місяці 1849 р.):

«Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», що обіймають у новій серії всі праці секцій, комісій і інститутів, які досі виходили у різного роду публікаціях НТШ. Це чисто наукові праці, які мали виходити українською й чужими мовами. За півтора року появилися 4 томи «Записок НТШ».

Л. Окіншевич: «Значне військове Товариство в Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст.» ЗНТШ т. 157, 232 стор.

«В 300-ліття Хмельниччини» — Збірник за редакцією Б. Крупницького, ЗНТШ т. 156, 170 стор.

Є. Ю. Пеленський: «Україніка в чужих мовах», ЗНТШ т. 158, 112 стор.

А. Яковлів: «Український кодекс 1743 року», ЗНТШ т. 159, 212 стор. Найцінніші з цих чотирьох томів були томи 157 і 159, манускрипти яких вже давно були готові.

«Сьогочасне й Минуле». Вісник українознавства. 1939 р. НТШ почало видавати під такою назвою журнал з метою давати правдивий образ життя українського народу по всіх українських землях і на еміґрації. Журнал містив статті, огляди, рецензії, бібліо-

графію і був призначений як для фахівців, так і для інтеліґенції. Він нагадував відомий журнал «Україна» редаґований М. Грушевським і заторкував насамперед проблеми, які тоді були предметом загального зацікавлення (напр., Карпатської України). Журнал містив хроніку подій українських культурних і економічних установ, зокрема події з життя НТШ. «Сьогочасне й Минуле» підписував як редактор голова НТШ, фактично редаґував його голова референтів поодиноких ділянок українознавства проф. д-р Василь Сімович. Вийшли чотири числа.

Після відновлення НТШ ми вирішили на з'їзді у Міттенвальді відновити журнал; його редакцію перебрав проф. З. Кузеля. Журнал мав бути квартальником розміром на 6—8 аркушів друку і мати подібний характер, як до війни. 1 число появилося 1948 р. (130 стор., його спонзором була українська фірма паперу в Авґсбурзі, власником якої був Я. Пастушенко. «Сьогочасне й Минуле» присвятило найбільше місця історії й проблемам української науки за 1939—47 рр. Друге подвійне число (152 стор.) містило низку статтей з життя українських скитальців у таборах переміщених осіб в Німеччині й Австрії (редактор проф. О. Кульчицький). Статті у нашому журналі (мотто «В далеку дорогу») становлять єдиний поважніший збірник, який фіксує проблеми таборового життя з різних аспектів.

На жаль, журнал «Сьогочасне й Минуле» перестав виходити по 3-ох числах. Причиною були фінансові труднощі, але ще більше брак відповідного редактора, бо проф. Кузеля не мав змоги присвятити належної уваги журналові. Моя допомога в редаґуванні була обмежена, бо я був завантажений як генеральний секретар НТШ і головний редактор «Енциклопедії Українознавства». І після виїзду еміґрації на американський континент ми не спромоглися видати журналу українознавства. У 1949—53 рр. появлявся журнал українознавства «Україна» (Париж, редактор проф. Ілько Борщак). Тепер у деякій мірі ролю українознавчого журналу виконує орган Українського Історичного Товариства — «Український Історик».

«Хроніка НТШ» на рідних землях мала на меті подавати огляд важніших подій в житті НТШ за час між двома загальними зборами. Вона повинна була виходити напередодні Загальних Зборів. У Львові появився останній випуск «Хроніки» (ч. 74) 1939 р. і охоплював період від 26. XII. 1937 — 31. XII. 1938. Відновлене НТШ випустило «Хроніку» 1949 р. (40 стор.) за час 25. V. 1938 — 15. III. 1949.

Бібліотека Українознавства — це була нова серія видань НТШ — підручник книжок українською мовою з різних ділянок українознавства (історії, географії, мови, літератури, народного господарства і т. д.), що задовольняли б потреби нашого широкого загалу, зокрема молоді. Як перший довідник появився довідник «Історія України» доведений до 1914 р. Автором його був проф. Іван Крип'якевич, який 1944 р. віддав манускрипт своєї праці Українському Видавництву (д-рові Миколі Шлемкевичові) з заувагою «Це праця мого життя». Він прохав видати цей твір на еміґрації. Ясно, що

ми могли видати «Історію України» лише під псевдонімом, який ми вигадали — І. Холмський.

Поза серіями ми випустили 1949 р. «Історію НТШ» (з нагоди 75-річчя його заснування 1873—1948; 52 стор. друку) і два перші зошити «Енциклопедії Українознавства» (160 стор.) — разом за два роки 107 акрушів друку, або вдвоє більше, ніж за останні роки на батьківщині.

Треба ще додати, що після виходу перших «Записок» ми відновили обмін книжками з більшістю установ, що до війни були в обміні з НТШ, та почали обмін з низкою нових. Ми повідомили їх окремими комунікатами різними мовами про відновлення діяльности НТШ та про його видання.

Фінансове положення. Відновлюючи свою діяльність на чужині, НТШ не диспонувало ніякими фондами. Йому поспішили з першою допомогою ліквідатори Українського Видавництва Краків-Львів; на збіркові листи зібрано 14 310 РМ, від Апостольської Візитатури у Мюнхені одержано дар 1 000 РМ. Згодом з визначною допомогою Товариству прийшли: група українських купців і промисловців, очолена Я. Пастушенком, що склала 36 000 РМ., відома з жертвенности українська кооперація (29 800 РМ., у тому числі патронат українських кооператив «Унія» Мюнхен — 10 000 РМ.), управи таборів (10 000 РМ). До часу проведення грошевої реформи давало НТШ місячну субвенцію (разом 8 000 РМ.) Центральне Представництво Української Еміґрації в Німеччині.

Завдяки жертвенності української суспільности ми могли наладнати адміністрацію (витрати на неї не переходили 10% загальних видатків), підготовити видавничу роботу, створити окремі інститути і оплачувати постійно зайняті у них сили, платити гонорари за деякі праці (зокрема для співробітників «Енциклопедії Українознавства»), врешті випустити перші наші видання. Наш бюджет не був стабільним (також через інфляцію у Німеччині), але якось ми жили і діяли.

У половині 1948 р. НТШ перейшло важку фінансову кризу в наслідок зміни німецької валюти, фонди НТШ дуже сильно обнижено й потім заблоковано на банковому конто значну грошову суму, одночасно загальна фінансова скрута зменшила жертвенність нашого громадянства. Наша видавнича робота, зокрема праця над «Енциклопедією Українознавства» зазнала б перерви, а може й зриву, якби у той критичний момент не прийшов нам з допомогою апостольський візитатор для українців у Західній Европі єпископ Іван Бучко, який виклопотав для НТШ більшу одноразову допомогу від Секретаря Конґреґації для Східньої Церкви кардинала Євгена Тіссерана, й пізніше був щедрим меценатом нашого Товариства. На доказ вдячности, НТШ на загальних зборах 9. 4. 1949 іменувало Кир Івана почесним членом НТШ.

За деякий час після валютової реформи знову стали напливати для НТШ пожертви від українського громадянства (зокрема від кооператив і управ таборів), але вже в меншій кількості. Новими дже-

релами доходу була допомога, що її присилав Американський Відділ НТШ (серед інших поважна сума, що її зібрав під час Свята Української Культури в Нью-Йорку проф. М. Чубатий), а також фундації, які впливали на видання перших зошитів ЕУ. З посередньою допомогою для НТШ прийшла управа КОДУС (його головою був проф. д-р З. Кузеля), яка давала місячні наукові стипендії науковим співробітникам НТШ, зокрема постійним працівникам ЕУ (після смерти проф. Кузелі ці наукові стипендії припинено).

Фінансовим референтом Виділу НТШ був проф. д-р Ярослав Падох і його жертвенній праці НТШ багато завдячувало на першому етапі свого відновлення.

V. НТШ під час від половини 1949 до 1952 рр.

Загальна характеристика. Історію НТШ за цей період ми подаємо значно коротше, ніж попередній період, звертаючи головну увагу на зміну осідку Централі НТШ і праці над ЕУ, якій присвячуємо окремий — кінцевий розділ нашої розвідки. Цей період характеризує велика пливкість праці у зв'язку з масовим виїздом членства за океан і шукання місця осідку для Централі в іншій країні. Разом з тим треба було змінити методу праці й організаційні форми. Продукція наукових видань у 1950—52 рр. сильно ослабла, натомість на той період припадає поява першої, загальної частини ЕУ.

За початок цього періоду можна вважати другі Загальні Збори НТШ (9. 4. 1949) або точніше останні місяці 1949, за кінець — перенесення Централі НТШ до Сарселю (1951), постання нових відділів НТШ (останній — Европейський у березні 1952 р.), а тим самим перетворення НТШ на федерацію (це остаточно затвердили Загальні Збори всього членства 1953 р.) і закінчення праці над ЕУ-І (серпень 1952 р.).

Загальні Збори НТШ 9. 4. 1949. відбулися у Мюнхені з участю 31 дійсних і 16 звичайних членів; крім цього, 9 дійсних і 10 звичайних членів прислали уповноваження. Вибрано новий Виділ у такому складі: голова — проф. З. Кузеля; заступники — проф. М. Чубатий і проф. В. Петров; генеральний секретар — проф. В. Кубійович; господарський референт — інж. А. Мілянич; члени — проф. О. Кульчицький, проф. Л. Окіншевич, проф. Я. Падох, проф. Р. Смаль-Стоцький, д-р М. Шлемкевич. Контрольна Комісія: голова — проф. Ю. Павликовський; члени: д-р Л. Макарушка, проф. М. Стахів; заступники: проф. Г. Гришко і д-р А. Фіґоль. На 10 членів Виділу чотири жило або мало незабаром переїхати до ЗДА; ми думали, що осідком Централі НТШ буде ЗДА і що ці чотири члени і стануть її зародком. Після смерти проф. З. Кузелі (1952) обов'язки голови Централі виконував проф. М. Чубатий, що був одночасно головою Американського Відділу НТШ. Загальні Збори подали суґестії новому Виділові у справі перенесення Централі за океан.

На спільному засіданні Секцій довелося мені представити проєкт нашої праці в умовах дальшого розпорошення членів НТШ. На окре-

мих засіданнях поодиноких Секцій вибрано їх нові управи (директори Секцій: Історично-філософічної — проф. І. Мірчук, Філологічної — проф. З. Кузеля, згодом проф. К. Кисілевський, Математично-Природописно-Лікарської — проф. І. Розгін, а після його виїзду до ЗДА — проф. В. Кубійович). Після того відбулися урочисті збори членства для вшанування пам'яті покійного голови НТШ, проф. І. Раковського, який помер 28. 2. 1949 р. у ЗДА. Докладніше представлені другі Загальні Збори НТШ на еміґрації у 72 випуску «Хроніки НТШ», що появилася 1954 р.; її склав проф. д-р В. Янів.

Умови й спрямованість праці. У зв'язку з масовим виїздом українців і нашого членства (зокрема у 1949—51) ці роки нашої праці характеризує, як вже було сказано — тимчасовість. Наслідком розпорошення членів Виділу, дирекцій Секцій і членства, треба було змінити методи праці і перейти частково на засідання кореспонденційним способом. З цих самих причин треба було творити поза Німеччиною нові Відділи НТШ. Виїзд членів не дозволив реалізувати низки запляннованих акцій і проєктів.

Український «ексодус» з Німеччини спричинив поважне зменшення пожертв, зокрема від таборових управ і кооперації та фінансову скруту НТШ. Разом з цим ми мусіли зменшити нашу наукову продукцію — зосередитися на видаванні «Енциклопедії Українознавства».

Організаційні проблеми. Виділ обраний на Загальних Зборах 9. 4. 1949 зазнав чималих змін. За кілька днів після Загальних Зборів зник без сліду другий заступник голови проф. В. Петров, 1950 р. виїхав до ЗДА господарський референт інж. А. Мілянич, того ж року відмовився від обов'язків члена Виділу проф. Л. Окіншевич, 1952 р. (вже в Сарселі) помер проф. З. Кузеля. Одночасно кооптовано до Виліду двох осіб — доц. д-ра В. Янева (21. 12. 1949) і проф. Миколу Глобенка (29. 7. 1950). Доц. д-рові В. Яневу було доручено вести реферат пропаґанди і зв'язку з членами НТШ. Некорисним для ведення господарства був брак фінансового референта; його фукції мусіла перебрати Президія. На щастя видавання ЕУ перебрало пластове видавництво «Молоде Життя», яке очолював д-р Атанас Фіґоль. Обов'язки ділового секретаря Президії виконував далі д-р О. Горбач (до половини 1951 р.), в 1952 д-р Василь Маркусь.

Через декомплетування Виділу (у його засіданнях мали б брати участь також директори Секцій і Відділів) ми замінили за деякий час пленарні засідання Виділу (їх відбулося 8) засіданнями Президії Виділу і кореспонденційними засіданнями Виділу, що було великим обтяженням для генерального секретаря і канцелярії. Від травня до грудня 1951 р., коли голова НТШ перебував у Сарселі, а генеральний секретар переважно у Мюнхені, праця Централі була особливо ускладнена.

Підтримувати зв'язки між різними клітинами НТШ і його членством мав за завдання неперіодичний, на циклостилі видаваний Бюлетень. Він виходив від червня 1949 за редакцією Головного Секре-

таря, а від 8-го числа за редакцією доц. В. Янева. Бюлетень інформував про всі важливіші події НТШ — Централі, Відділів і Секцій та містив час-від-часу дискусійні статті на актуальні проблеми.

Зміни статуту. Змінені умови праці вимагали змін у статуті НТШ. Ми намагалися, щоб вони були якнайменші, щоб ми не порушували традиційних форм НТШ. Перші незначні зміни устійнили Загальні Збори 9. 4. 1949; ці зміни уможливлювали провадити Загальні Збори кореспонденційною методою, поширили склад Виділу та його компетенції і підтвердили новопосталі Відділи НТШ.

Незабаром проведено кореспонденційною методою нові надзвичайні Загальні Збори за час від 5. 8. до 24. 11. 1949 р. з метою впровадити нову категорію членства — ч л е н і в - п р и х и л ь н и к і в. Ці члени не мали права активного голосування (але мали пасивне право, могли брати участь у Загальних Зборах з дорадчим голосом), вони платили досить великі членські внести і в заміну за це діставали даром або по зниженій ціні видання НТШ. Моя (я поставив був цей проєкт) і Виділу тенденція була подвійна: з одного боку, членські внески членів-прихильників (якщо б ми мали їх багато) могли становити постійну фінансову базу НТШ, а з другого, — ми могли з часом ліквідувати категорію звичайних членів: одні з них перейшли б до категорії членів-кореспондентів (таку категорію ми хотіли впровадити), інші (звичайно добровільно) до категорії членів-прихильників. Скасування категорії звичайних членів (вони мали чималий вплив на життя НТШ, зокрема своїми голосами на Загальних Зборах) піднесло би науковий престиж НТШ. Загальні Збори схвалили категорію членів-прихильників, але американський Відділ не подбав, щоб притягнути більше число осіб до цієї групи, а канадський Відділ взагалі не ввів нової категорії членів, натомість масово номінував звичайних членів (1958 р. на 16 дійсних членів було 80 звичайних, в американському Відділі на 64—94). Ця політика спричинила, що ненауковці відогравали в обох Відділах велику ролю.

Шукання нового осідку для Централі НТШ. Ми вже згадували, що у зв'язку з масовим виїздом нашого членства з Німеччини та погіршенням життєвих умов, перед нами стало рубом питання перенесення Централі НТШ до якоїсь іншої країни. Пригадаймо, що роки 1948—50 це були роки «холодної війни» між двома потугами — ЗДА і СССР та що наша еміґрація у Німеччині й Австрії жила у страху перед совєтською інвазією. Створилася така ситуація, що наші співробітники покидали Німеччину і ми мусіли, щоб удержати тяглість праці, знайти для НТШ новий осідок у безпечнішій країні. Але ми також мусіли ще перед виїздом з Німеччини закінчити видання ЕУ, праця над якою розпочалася на весні 1948 р., а перші два зошити появилися у половині наступного року.

У пошуках місця нового осідку Централі нам йшлося про те, щоб зберегти ядро людей, які працювали у рамках НТШ у Мюнхені, і продовжувати з ними працю. Це мав бути верстат наукової праці,

з бюрами, бібліотекою і постійно платними співробітниками у числі найменше 6—8 осіб.

Ясно, що наша увага була звернена насамперед на Америку, яка швидко ставала найбільшим скупченням членів НТШ і де діяв наш Відділ. На тему створення наукового верстату праці в ЗДА була ведена обширна кореспонденція з проф. Чубатим; я вів її також з деякими громадськими установами та духовними особами. Незабаром виявилося, що створення науково-дослідчого інституту з постійними і платними силами в Америці, чи Канаді є утопією, бо українська громадськість не мала для цього зрозуміння. Майже всі науковці, що переїхали за океан, мусіли найти заробітчанську працю, яка нічого спільного не мала з наукою і їхнім фахом. Тому вони могли віддати науковій роботі лише дуже мало часу і здебільша ставали колишніми науковцями. Американський Відділ НТШ на початку не мав навіть одного платного ділового секретаря; проф. Дмитро Дорошенко, президент УВАН по недовгому перебуванні у Вінніпеґу мусів — хворий і заломаний — повернутися до Европи, й тому, попри директиви Загальних Зборів з 9. 4. 1949 і заклику нашого Відділу в ЗДА, щоб переїздити за океан, ми були тієї думки, щоб шукати пристановища в якійсь европейській країні.

Були думки, щоб перенести наш осередок до Голляндії, де примістилася Укр. Католицька Духовна Семінарія, або до Бельгії до Любену, де існував Український Студентський Дім, але ці пляни швидко виявилися нереальними. Кращі вигляди були на приміщення НТШ у Франції і цей проєкт схвалив наш меценат єпископ І. Бучко. І «французькі пляни» були спочатку нереальні — набути при допомозі ІРО фільварок на провінції, провадити там господарство і вести наукову роботу. Врешті, завдяки єпископові І. Бучкові справа переїзду до Франції набрала конкретні форми. За його заходами Східня Конґреґація в Римі визнала фонди на купівлю будинку під Парижем, як місце осідку НТШ. Єпископ Бучко дав доручення підшувати відповідний об'єкт своєму візитаторові на Францію о. мітратові Якову Перрідонові, а наш знайомий інж. Андрій Файґель, що жив біля Парижу, знайшов після довгих розшуків придатний будинок у містечку Сарселі під Парижем; його куплено під кінець 1949 р. і записано на Українське Товариство Опіки — Service Sociale Ukrainienne, бо НТШ не було покищо зареєстроване ні німецькою, ні французькою владою.

Український Науковий Осередок в Сарселі. Посілість у Сарселі — будинок і сад вимагали основного ремонту, а клопотання у французької влади у справі переїзду нашої групи і нашого майна (у цьому допомагав о. Перрідонові проф. Ілько Борщак і о. Іван Леськович, а в Німеччині проф. О. Кульчицький) тривало довгий час. Щойно в квітні 1951 р. перші особи змогли переїхати з Мюнхену до Сарселю, друга група поїхала восени, а я жив ще кілька місяців на зміну і в Сарселі й в Мюнхені. У наших первісних плянах, до Сарселю мали поїхати, крім осіб, які вже постійно працювали в НТШ в Мюнхені, ще

учені з різних ділянок українознавства. Але тому, що наш переїзд відтягався, дехто з них виїхав до Америки (проф. О. Оглоблин, проф. Л. Окіншевич, д-р М. Кулицький), а проф. Ю. Шевельов — до Швеції. Це ослабило наш осередок, але згодом виявилося, що воно мало й добру сторінку, бо наш будинок з трудом міг би примістити всіх осіб, які мали поїхати до Франції (побутові умови були небагато кращі, ніж у таборах переміщених осіб), а фінансові засоби були не ті, які ми сподівалися мати. Ці нелегкі умови зазнали ми швидко і дехто з молодих (д-р О. Горбач з дружиною і ред. І. Кошелівець) незабаром повернулися до Німеччини.

У Сарселі залишилися остаточно науковці і наукові співробітники: проф. З. Кузеля, проф. О. Кульчицький, проф. М. Глобенко з дружиною Серафимою, проф. Янів з дружиною Софією, Дарія Сіяк (секретар Інституту Заочного Навчання) і я; далі дружини двох перших науковців і три особи, які працювали в Комісії Допомоги Українському Студентству — КоДУС. За деякий час наша група збільшилася знову ред. Кошелівцем, ред. Леонидом Полтавою, д-ром Василем Маркусем і секретарем нашої канцелярії Петром Поліщуком, які деякий час працювали в Сарселі. У Сарселі, крім НТШ, примістилися централя КоДУС-у (за деякий час дві особи в ньому зайняті виїхали), Інститут Заочного Навчання при УВУ і Делеґатура УВУ. Разом в Сарселі жило 13—15 осіб (крім господаря), з чого в НТШ працювало вісім осіб.

З перспективи часу можна запитати, чи доцільно було переїздити з Німеччини до Сарселю. Здається мені, що ми зробили правильно, бо у Сарселі ми могли примістити нашу бібліотеку і мали скромні, але кращі, ніж у Німеччині бюрові та житлові приміщення. А втім, частина пізніших сарсельців не хотіла залишитися в Німеччині й мала вже пашпорти на виїзд до ЗДА чи Канади; переїздити до Франції — вони ще рискували. Ми опинилися справді після переїзду до Сарселю у скрутному фінансовому положенні, бо допомога з Ватикану була, з уваги на значні витрати на купівлю дому і його ремонт та влаштування, зменшена, а за кілька літ і припинена, але — цього ми не могли передбачити. Ми не могли також передбачити, що за деякий час покращають умови життя в Німеччині, що ми могли б дістати дарове приміщення для наших бюр в Інституті Східньої Европи (його директором був наш прихильник і дійсний член НТШ проф. Ганс Кох), що ми могли б жити з ним у симбіозі і діставати німецькі фонди на видавання «Енциклопедії Українознавства» німецькою мовою. Але це міркування «заднім розумом». А втім ми не зривали зв'язків з Німеччиною й Мюнхеном. Тут існувала німецька секція НТШ, тут ми друкували й друкуємо «ЕУ», тут залишилася адміністрація ЕУ під керівництвом доц. д-ра А. Фіґоля; врешті НТШ є складовою частиною Дому Української Науки в Мюнхені і тому одержує деякі німецькі субвенції на свої видання.

Слабою сторінкою Сарселю є від початку незначна і нетрівка

фінансова база і брак перспектив розбудувати цей осередок — притягнути до постійної праці нові наукові сили. Число постійних працівників НТШ в Сарселі з часом зменшилося до 5—6 осіб, а його наукова і видавнича робота скерована майже виключно на працю Інституту Енциклопедії Українознавства, бо лише на працю над ЕУ і її англомовне видання ми могли дістати фонди він нашого громадянства. Але треба пам'ятати, що українська спільнота на американському континенті не спромоглася створити український науковий осередок з кількома платними силами, не має його ні НТШ, ні УВАН. Властиво — Сарсельський науковий осередок є єдиним — хоч і скромним — українським науково-дослідчим інститутом на еміґрації; у практиці — повторюємо — це Інститут Енциклопедії Українознавства.

Відділи НТШ. Найкраще розвивався Американський Відділ з осідком в Нью Йорку, його головою був далі проф. І. Чубатий. Американський Відділ згуртував найбільше дійсних членів. 1948 р. він юридично оформився і згодом набув будинок. Його діяльність полягала у влаштуванні наукових засідань (частково у чотирьох комісіях) і прилюдних доповідів. Лише Американський Відділ видав за час до 1952 р. наукову публікацію — 1 том «Просідінґсів».

Меншу діяльність виявив Канадський Відділ, який оформився під кінець 1949 р. у Торонто під проводом проф. д-ра Євгена Вертипороха. Його діяльність у 1950—51 рр. — дві наукові конференції, на яких зачитано доповіді з різних галузів знання і одна прилюдна сесія. Обидва Відділи допомагали фінансово Централі НТШ в Европі.

Австралійський Відділ постав у серпні 1950 р. завдяки зусиллям доц. Є. Ю. Пеленського, який і став його головою. Його діяльність (наукові і публічні доповіді) була обмежена через невелике число членів.

Найпізніше (23. 3. 1952) постав Европейський Відділ у Сарселі під проводом проф. В. Кубійовича (досі його ролю виконував Головний Виділ). Відділ в Голляндії перестав існувати після ліквідації Української Духовної Семінарії в Кулемборґу.

По оформленні Европейського Відділу, НТШ перетворилося на федерацію Відділів з Головним Виділом у Сарселі (тут перебував генеральний секретар), а після — як вже було сказано — схвалення нового статуту (1953 р.) на федерацію чотирьох НТШ, об'єднаних для наукової співпраці спільною Головною Радою НТШ.

Секції, комісії, інститути. У зв'язку з розпорошенням членства праця Секцій обмежилася, здебільша, до обирання нових дійсних членів. Засідання Секцій відбувалися лише у 1949 р., коли більшість їх членів перебувала ще в Европі, а згодом щойно під кінець 1951 р. в ЗДА (Філологічна Секція). Комісії завмирали: згодом деякі стали діяти у ЗДА і Австралії. З інститутів діяв Інститут Енциклопедії Українознавства (див. далі), частково (підготовка до друку праці про національні відносини в Галичині) Інститут Національних Дослідів.

Видавнича діяльність НТШ була у 1950—52 рр. досить обмежена, за винятком ЕУ. За ці два роки не появився ні один том «Записок НТШ», натомість вийшли 2 томи «Бібліотеки Українознавства» («Нарис історії українського карного права» Я. Падоха — понад 5 аркушів — і «Нарис сучасної літературної мови» Ю. Шереха — 25 аркушів; один том чужомовних резюме, прочитаних доповідів («Просідінґси» Історично-Філософічної Секції за редакцією проф. М. Чубатого — 7,5 аркушів) і 67 аркушів ЕУ-2; разом 105 аркушів друку (у 1948—49 рр. — 107 аркушів), в тому числі 10 аркушів ЕУ.

Кілька слів про «Просідінґс-и» («Proccedings»). У зв'язку з обмеженням можливостей друку праць, які були реферовані на засіданнях (особистих або кореспонденційних) секцій і комісій, ще 1949 р. виник проєкт, щоб резюме їх публікувати чужими мовами, а повний текст праць українською мовою випускати у обмеженому накладі у формі циклостилевих видань. Зреалізовано лише першу частину проєкту і то щойно у 1951 р. Впродовж наступних років появилося 10 томів «Просідінґсів» всіх трьох Секцій, переважно у ЗДА. За останні роки «Просідінґси» завмерли.

Нереалізовані пляни й проєкти. Від самого початку відновлення НТШ, його Президія, зокрема генеральний секретар, висунули низку проєктів і програм збирання наукового матеріялу і опрацьовування різних проблем (вони мали бути здійснені у бюрах-інститутах) та влаштування деяких імпрез. Мабуть, плянів було надто багато, виконавців надто мало. Деяким науковцям забракло часу, декому снаги, численним — перервав працю виїзд. Згадаємо тут деякі з цих проєктів.

Досліди по таборах. У таборах переміщених осіб жили десятки тисяч українців, майже з усіх закутин українських земель. Це давало змогу провести досліди з різних ділянок знання: етнографії і фолкльору, демографії, антропології, дослідів над мовою, над соціологічними і національними питаннями, над найновішою історією України. Ці можливості були використані зовсім незадовільно. Опрацьовано ряд запитників і анкетних листків (проф. Кузеля), але опитів не зроблено. Спроби зібрати матеріяли з життя під советами, між іншим до руху населення (при допомозі масового обліку), матеріялів до голоду тощо, які я робив, не вдалися — за малими винятками, головне тому, що мешканці таборів нерадо давали відповіді (страх перед большевиками). Не вдалося мені (головне, через брак часу) опрацювати національні відносини на українських етнічних пограниччях, натомість успішно закінчено масові досліди над етнічними відносинами Галичини. Були спорадичні спроби антропологічних, фолкльористичних і мовознавчих обліків. Велика шкода, що ми не використали можливостей зібрання матеріялів по таборах — можливостей, які вже не повторяться.

Збірник «Україна під Советами». Завданням цього збірника було науково-об'єктивно і переконливо подати світові істо-

рію України протягом окупації її большевицькою Москвою. Праця над цим збірником (запляновапа в кінці 1948 р.) була фінансово підтримана Українським Народним Союзом. Збірник був розрахований на 25 аркушів друку. Він мав мати такий зміст: вступні інформації про географію й історію України, політичне життя під советами, соціяльно-економічне, церковне й релігійне та культурне життя, зміни в стані населення, огляд советської політики на українських територіях поза межами УРСР, окупація Західньої України большевиками у 1939—41 рр. Статті до збірника мало написати 20 авторів (написало 14); ці статті перейшли ще раз рецензію низки фахівців. Редкомісія збірника складалася з: проф. М. Васильєва, проф. М. Глобенка, проф. В. Кубійовича і проф. О. Оглоблина. Тому, що не всі розділи були написані (деякі треба було переробляти) і не всі члени редколеґії справилися з своїми завданнями, ми не мали змоги відредаґувати збірник і післали напівсирі матеріяли до УНСоюзу. Їх використав проф. Меннінґ для написання книги «Ukraine under the Soviets» (1953).

Не дійшло також до опрацювання збірника «Наші втрати» (плян був готовий, наплинули деякі матеріяли), який мав на меті представити втрати, які понесла українська наука під чужими окупаціями у 1920—40-их роках; він мав містити біографії репресованих і знищених наших учених, зокрема під советським і німецьким режимами.

Довідник про українське наукове життя був запляновапий 1950 р. доц. В. Яневим. Низка фахівців дали свої зауваження до цього пляну, що мав бути також підставою заснування картотеки українських науковців. Довідник мав охопити близько 300 осіб, про яких мали бути подані біографічні нотатки і список їхніх праць. Пляну не вдалося реалізувати. У деякій мірі його заміняє гаслова ЕУ, у якій українським науковцям і фахівцям присвячено чимало біографічних нотаток.

75-ліття НТШ. На кінець 1948 р. припадало 75-ліття заснування НТШ. На підставі довгих дискусій опрацьовано на весні 1948 р. проєкт святкування 75-ліття НТШ. У Мюнхені (також у таборах) мали відбутися урочисті академії (мали бути також запрошені гості інших національностей) та триденний науковий з'їзд. Перший день з'їзду мав бути присвячений доповідям про ролю НТШ в українській і слов'янській науках та оглядові досягнень НТШ у різних ділянках науки. Тематикою другого циклу доповідів мала бути аналіза ролі України між Заходом і Сходом. Доповіді на ці теми мали бути видруковані у двох томах «Записок НТШ». Мав бути також виданий короткий нарис історії НТШ кількома мовами, врешті часткова бібліографія видань НТШ. Святкування 75-ліття НТШ мало бути пов'язане з організацією Наукового Фонду для поглиблення діяльности НТШ.

Теми доповідів були розділені і ми вже одержали резюме деяких з них, але згодом частина доповідачів виїхала і наше святкування

було зменшене до появи згаданої вже (31 стор.) книжечки про історію НТШ. Залишилася в архіві НТШ велика, груба папка матеріялів, пов'язаних з нашими нереалізованими плянами.

Ми не здійснили видання кількох томів «Записок НТШ», які вже були готові, зокрема «Збірника Математично-Природописно-Лікарської Секції». Не вистачило часу, фондів...

Фінансове положення було далі важке. Найбільшу допомогу НТШ мало від Апостольської Столиці, заходами єпископа І. Бучка, завдяки прихильності до нашого Товариства кардинала Є. Тіссерана, далі внесків Американського, а згодом і Канадського Відділів НТШ на утримання Централі; чималі пожертви кооперації, Едмонтонського єпископа Ніля Саварина та духовенства з його єпархії йшли повністю на витрати, зв'язані з появою ЕУ-І.

Зокрема важке було наше матеріяльне положення після приїзду до Сарселю. Деякою допомогою були внески Українського Народного Союзу на праці, які Союз мав видати: збірник «Україна під Советами» і англомовне видання ЕУ та пожертви громадянства у Франції.

VI. «Енциклопедія Українознавства»

Разом із святкуванням століття постання НТШ можна б святкувати 25-ліття початку праці над найважливішим твором НТШ за час його праці в діяспорі — «Енциклопедією Українознавства» (ЕУ). Намір опрацювати й видати ЕУ постав одночасно з відновленням діяльности НТШ, незабаром — у вересні 1947 р. оформився Інститут Енциклопедії під проводом проф. З. Кузелі (він також мав бути редактором ЕУ). Тому, що конкретна робота над ЕУ не посувалася вперед, я мусів на весні 1948 р. стати одним з двох її головних редакторів і взяти на себе більшість організаційної й редакційної роботи. Зробив я це дуже неохоче, бо нові обов'язки забирали мені стільки часу, що праця в Інституті національних дослідів відійшла на другий плян і майже не було можливости вести особисту наукову роботу. Цей стан триває донині. Разом з тим з 1948 р. дотепер найбільше зусиль НТШ спрямовано на працю над ЕУ.

З самого початку були ясні напрями праці ЕУ і плян її виконання (вони були дискутовані на з'їзді у Берхтесґадені в березні 1948 р.). Наша ЕУ мала містити лише українознавчий матеріял і поділитися на дві частини — загальну (ЕУ—1), тобто підручник українознавства, і спеціяльну — гаслову (ЕУ—2). Вже тоді плянували ми чужомовне видання ЕУ, а навіть «ЕУ—3» — Енциклопедію Української Діяспори. Під час нашого перебування в Німеччині ми хотіли реалізувати видання ЕУ—1. Тому мусіли поспішати.

В проміжку часу, який представляємо в нашій статті, ми працювали майже виключно над ЕУ—1 і тому дальші зауваження стосуються переважно інформацій про цю частину нашої енциклопедії.

Тому, що вже перед появою ЕУ—1 існували інші довідники українознавства, присвятимо їм деяку увагу.*

Довідники українознавства. Перший довідник українознавства вийшов російською мовою за ініціятивою проф. М. Грушевського. Це твір «Украинский народ в его прошлом и настоящем», I том якого появився 1914 р., II — у 1915 р., обидва у Петербурзі. Редакція складалася з визначних українських і російських вчених; до складу її входили: Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Ковалевський, акад. Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, акад. О. Шахматов. I том містив праці М. Грушевського про історіографію та історію України; II том — статті про географію (С. Рудницького), статистику (О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського), антропологію і етнографію українського народу (Х. Вовка; цінний і докладний нарис, який згодом перевидано українською мовою); короткий нарис українського права (О. Єфименка) та історію малоросійської (української) мови (О. Шахматова). Твір (750 стор. великого формату) дбайливо виданий і ілюстрований (зокрема праця Ф. Вовка); його недоліком є відсутність карт. На появу дальших томів не дозволили воєнні умови; вони також стали причиною, що цей перший поважний довідник українознавства був мало відомий, особливо за межами Російської Імперії.

Другим часово і першим українською мовою довідником українознавства треба вважати статті у III томі «Української Загальної Енциклопедії», що появилася у 1930—35 рр. у Львові. Це розділ «Україна», який на 351 стор. представляє всі ділянки українознавства — разом 49 статтей, написаних 60 авторами з Західньої України (головне зі Львова) та еміґрації. Редактором довідника був В. Сімович (редактором всієї «Української Загальної Енциклопедії» — І. Раковський). Огріхом цього твору є деякі повторення змісту та нерівномірне представлення поодиноких ділянок українознавства (напр., історії Церкви присвячено ледве 16 стор.; для порівняння — шкільництву — 21); ілюстративна і картографічна сторінки — скромні. Окремою відбиткою нарис Українознавства в «УЗЕ» не вийшов, хоч були деякі заходи його видати на початку 1940-их років.

За кілька місяців перед вибухом німецько-совєтської війни у 1941 р. появився довідник українознавства німецькою мовою «Handbuch der Ukraine», опрацьований заходом Українського Наукового Інституту в Берліні за редакцією його директора І. Мірчука, накладом поважного німецького видавництва О. Гаррасовіца у Ляйпціґу. Розміри — 416 стор. без фото й ілюстрацій. «Гандбух» — це збірна праця 9 авторів, вартісний довідник, який інформував німецького читача про географію (автор В. Кубійович), людність (З. Кузеля), історію (М. Антонович, Б. Крупницький), духове життя (І. Мірчук) та народне

* На цю тему я написав статтю в «Альманасі Українського Народного Союзу на 1972 рік». Джерсі-Сіті — Нью-Йорк.

господарство (Р. Димінський; найкращий розділ довідника України). Довідник не охоплював всі галузі українознавства: у ньому немає розділу про українську Церкву, українське право, мистецтво, військо тощо. У зв'язку з подіями на Сході Европи й окупацією України німцями «Гандбух» швидко розійшовся. На другий наклад не дала дозволу німецька влада. По війні у 1949 р. вийшло досить слабе скорочення «Гандбуху» англійською мовою під назвою «Ukraine and the People».

ЕУ—1. Працю над ЕУ—1 ми розпочали на весні 1948 р., в червні наступного року появився друком перший зошит, літком 1952 була закінчена праця над манускриптом, в червні 1952 закінчено друк ЕУ—1.

Працю над ЕУ—1 уможливлював факт, що більшість українських науковців перебувала в Баварії та що серед них були знавці майже всіх ділянок українознавства, які докладно опанували свою ділянку знання і могли дати цінні статті навіть при малих бібліотечних фондах (до речі, більшість з них вивезла зі собою деякі книжки й записки з своєї спеціяльности). Все таки статті поодиноких авторів, відредаговані редакторами відділів, ми посилали ще на рецензії знавцям з даної ділянки науки, і вони були ще вдруге або й втретє відредаґовані. Інтенсивну й швидку працю над ЕУ уможливило ще й те, що ми могли в редакційному бюрі дати постійну платну працю 6—8 особам, а авторам і редакторам виплачувати гонорари. Хоч вони були малі, все ж таки вони мали значення при тодішній матеріяльній скруті. Повторюю, що в умовах еміґраційного життя наші співробітники мали досить багато вільного часу. Та ще важливішу ролю відогравав запал українських учених, які охоче перемагали злидні еміґраційного життя і включилися в спільну працю.

Працю над другою половиною манускрипту ЕУ—1 утруднювало щораз більше розпорошення співробітників — виїзд частини з них за океан. Тому зв'язок з авторами і рецензентами раз-у-раз ускладнювався. Розсіяні по всьому світі, у багатьох випадках позбавлені можливости мати під рукою джерела, вони часто не могли виконувати наших прохань з потрібною для видання швидкістю. А тим часом праця Головної Редакції, розширюючись, охоплювала нові, часом не насвітлені раніше ділянки й проблеми, для яких іноді не легко було знайти фахівців-авторів.

За ці три роки «Енциклопедія Українознавства» зазнала великих втрат. Помер член Редакційної Колеґії проф. інж. Р. Димінський, не стало серед редакторів відділів проф. Віктора Петрова і ген. Всеволода Петрова, не стало серед авторів проф. Д. Дорошенка, проф. Ю. Павликовського, проф. д-ра Є. Храпливого. Ці тяжкі втрати не могли не гальмувати роботи над Енциклопедією.

Окремі обставини змусили Головну Редакцію збільшити об'єм видання. В процесі розгортання роботи Головна Редакція побачила, що не зважаючи на всі перед цим згадані неґативні моменти, українознавство на еміґрації так розбудоване і посідає такі цінні матеріяли, що

запланований об'єм видання не спроможний охопити навіть найконечнішого з них. Так замість 1 тома (800 стор.) створена була 1 частина «Енциклопедії Українознавства», що складається з трьох томів (1 230 стор.). Це явище несло в собі і нові труднощі. Щоб з ними упоратися, Головній Редакції довелося відмовитися від запланованих спершу індексів — обмежившись на докладно поданому показнику змісту. Крім того, деякі розділи (напр., про українців за межами України, про місцеве господарство, про техніку, окремі питання — нумізматика, геральдика, філателія тощо) довелося перенести до підготованої гаслової частини «Енциклопедії Українознавства».

ЕУ—1 складається з 30 розділів і 111 підрозділів, вона має 766 ілюстрацій (у тому числі 110 карт і діяграм), 23 цілосторінкові таблиці з ілюстраціями (в тому числі 5 кольорових), 3 великі чорні і 4 кольорові карти.

Працю над ЕУ—1 очолювали як головні редактори проф. В. Кубійович і проф. З. Кузеля. До складу редакційної колеґії входили: проф. М. Глобенко, проф. Р. Димінський, проф. Н. Полонська-Василенко, проф. Ю. Шерех (Шевельов); її секретарем була С. Янів; карти і діяграми — роботи М. Кулицького. Як редактори відділів чи підвідділів взяли участь 21 (М. Васильїв, І. Витанович, В. Гаєвський, О. Горбач, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Кульчицький, З. Лесько, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Я. Пастернак, В. Петров, В. Плющ, Я. Рудницький, В. Січинський, М. Терлецький, М. Чубатий, П. Шандрук, Ю. Шерех, В. Янів), як автори статтей — 120 науковців і фахівців; далі 48 осіб співробітничало як рецензенти. З 120 авторів статтей донині відійшло від нас у засвіти 43 науковців. Це й свідчить про труднощі в теперішній роботі над ЕУ—2 — чимало з тих, які відійшли, не мають у діяспорі наступників.

Видавничу справу взяло на себе, як вже було сказано, пластове видавництво «Молоде Життя», на чолі з д-ром А. Фіґолем. Надходження з передплат ЕУ—1 покривали лише частину видатків на редакцію і друк, тим більше, що вони надходили повільно (ми продали останні примірники ЕУ—1 через 15 літ після появи 3-го тому ЕУ—1), а дехто з передплатників припинили внески оплат і цим розбили чимало колектив енциклопедії. Закінчити друк ЕУ—1 вдалося лише тому, що громадянство, зокрема кооперація фундували друк поодиноких зошитів; значні суми вплатили поодинокі особи, зокрема Едмонтонський епископ Ніль Саварин і духовенство з його епархії. Врешті 160 жертводавців фундувало ЕУ—1 для чужинецьких бібліотек.

ЕУ—1 друкувалася у великому типографічному заведенні Себальдуса в Нюренберґу, у чужій друкарні, з чужими складачами, далеко від Головної Редакції, що значно утруднювало працю. У технічному оформленні книги, зокрема кліш і малюнків чимало допоміг В. Черхавський.

ЕУ—1, хоч була найкращим з дотеперішніх довідників українознавства, вже була таки дещо застаріла на той час: вона відзеркалю-

вала стан з кінця 1940-их років, подекуди навіть довоєнний. Зокрема застарілі були статистичні дані, бо у другій половині 1930-их і 1940-их років не публіковано статистичних матеріялів ні щодо населення, ні народного господарства. Нашу ЕУ—1 треба було відсвіжити: використати нові матеріяли, які появилися в УССР чи поза її межами (також інформації з української преси) та нове видання російської советської енциклопедії («Большая Советская Энциклопедия»), яка вийшла у Москві у 1950—57 роках у 51 томах і містила чимало українознавчого матеріялу. Після деякої лібералізації по смерті Сталіна наукової продукції і видавничої справи, в СССР появлялося з кожним роком більше праць і довідників з різних ділянок українознавства, які треба було використати. Неминучою була потреба повної переробки ЕУ—1 і поширення її розмірів. Додамо, що у 1960—1964 рр. в Києві вийшла 17-томова загальна енциклопедія українською мовою (на це, безперечно, вплинула поява ЕУ—1 і перших томів ЕУ—2) — «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ), яка хоч є лише советською енциклопедією українською мовою, все таки дає чимало фактичного матеріялу.

АЕУ. Потребу нового переробленого і доповненого видання ЕУ—1 виконує, у великій мірі, англомовне видання загальної частини ЕУ (т. зв. АЕУ). Вже 1951 р. почав я кореспонденцію у справі перевидання ЕУ—1 з д-ром Лукою Мишугою, який був культурним референтом нашої найміцнішої установи за океаном — Українського Народного Союзу — і редактором його органу — щоденника «Свобода». Цей визначний громадянин та тодішній голова Українського Народного Союзу Дмитро Галичин зрозуміли вагу АЕУ і подбали, що УНСоюз рішив видати АЕУ як свою власність під фірмою НТШ. Ми домовилися у 1952 р., що АЕУ буде перекладом ЕУ—1 з деякими незначними доповненнями та змінами, беручи до уваги потреби англомовного читача. До праці над переробкою ЕУ—1 на англійське видання ми взялися після переїзду до Сарселю 1952 року. Але незабаром розпочаті роботи припинилися. Вони були продовжувані щойно за 10 літ пізніше і тільки 1963 р. появився І том АЕУ, 1970 р. — II том.

Писати про АЕУ не належить до нашої теми. Повторимо лише, що АЕУ треба вважати другим виданням ЕУ—1, але поширеним, виправленим, з фактажем доведеним до найновіших часів і краще оформленим. ЕУ—1 має 1232 стор., АЕУ (порівняння розмірів не цілком вірне, бо в АЕУ більший шрифт, ніж в ЕУ—1) — 2 579 стор. (у тому числі 219 стор. індексу, якого в ЕУ—1 нема) і XXXVIII плюс XXXIII вступних сторінок. Число карт й ілюстрацій значно більше, ніж в ЕУ—1.

Додамо врешті, що вже з 1950 р. почато робити перші підготовчі праці над *ЕУ—2.* Труднощі праці над ЕУ—2 значно більші, ніж над ЕУ—1. Тому ЕУ—2 появляється повільно: на рік лише 1,7 зошита (якщо мова про ЕУ—1, то на рік виходило 5 зошитів).

Ю. Ґерич

СТАТУТИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Статути кожного товариства становлять важливий матеріял для його історії, так з огляду на основні положення, як також з огляду на розбіжні погляди, дискусії, часом конфлікти, серед яких статутарні зміни відбувались. Статут, передовсім, визначує цілі й заміри товариства, засоби й форми його діяльности, рішає про кваліфікації, права й обов'язки членів, про керівні органи й способи контролю і т. д. Через те всяка історія товариства, яка б поминала цей статутарний аспект, не була б повною, а деякі періоди його життя й діяльности не зовсім зрозумілими.

Наукове Товариство ім. Шевченка мало декілька статутів, статутарних змін, які чітко відбивають етапи його розвитку, діяльности і структуральні зміни в його організації. Цей нарис, це не історія чи аналіз усіх статутів Товариства. Це спроба подати деякі відомості про статути за період 1873—1913 і то на підставі лише таких (скупих) джерел які маємо під руками. Про ці справи, взагалі, було писано мало, а й те що було, здебільшого недоступне. Мова отже буде про статути за перших сорок років існування Т-ва, (про одні більше, про другі менше), які й характеризують окремі етапи організації й діяльности НТШ.

СТАТУТ 1873 Р.

Заки буде мова про перший статут, необхідно відвести трохи уваги нестатутовій справі, а справі самих початків Товариства. Причина в тому, що відносно постання Товариства існує пару версій, правда, одна до одної дуже подібних, але не тотожних. До них можна додати (і треба), не без підстави, ще одну.

Почнемо з «Історії НТШ».[1] Отож в цій невеличкій книжечці про основування Товариства мається таку інформацію:

> «З ініціятиви письменника Олександра Кониського (1836—1900) видатного представника українського громадянства і Єлисавети Мило-

[1] **НТШ,** ***Історія Наукового Товариства ім. Шевченка,*** **Нью-Йорк—Мюнхен, 1999, стор. 10-11.**

радович із Скоропадських (1830—1890), української поміщиці з Полтавщини ...гурток патріотів закладає ф о н д для розвитку української літератури й культури...».

До згаданих ініціяторів, продовжує «Історія», приступили також Дмитро Пильчиків, Степан Качала і Михайло Жученко, а статут на доручення «Української Громади» (?) склали Дмитро Пильчиків і Михайло Драгоманів.

Трохи подібну, а трохи інакшу, версію можна знайти в О. Барвінського. Він один з хресних батьків Товариства, подає що

«з кінцем 1873 р. повстало у Львові Товариство ім. Шевченка на основі статуту... заходом дев'яти патріотів...»,

тобто Омеляна Огоновського, Юліяна Романчука, Теофіля Барановського, Степана Качали, Михайла Димета, Корнила Сушкевича, Олександра Огоновського, Лонгина Лукашевича і Михайла Коссака, та що ці оснувателі «признали потребу заснования власної друкарні». Іншим основникам (Є. Милорадович і М. Жученко) признає Барвінський радше допоміжну ролю («обдарували наше товариство вельми щедрими дарами»).[2]

Про початки НТШ (тоді Т-во ім. Ш.) говорить, очевидно, теж Грушевський, довголітній його голова. Порівнявши його генезу Т-ва Ш. з інформацією в Барвінського, можна запримітити деякі різниці.[3]

Справа початків Товариства не є предметом нашої теми, але ця справа має теж деяке відношення до першого статута і тому до повищих трьох версій, трохи подібних а трохи різних, треба додати ще одну: участь М. Драгоманова. Про участь Драгоманова у самому оснуванні Т-ва не говориться ніде, в жодній із згаданих версій, а до оснування Т-ва він відношення, без сумніву, мав, і про це писав (1889 р.). Тото ніхто не заперечив.[4]

На початку 70-их рр. Драгоманів переписувався з декількома галичанами, в тому також з Остапом Терлецьким, одним з діячів віденської «Січі». Повертаючись з-закордону через Львів у 1873 р. (серпень) Драгоманів у розмові з Сушкевичем «видвигнув одну справу, ініціятива котрої належить по-части мені, а по-части мойому віденському приятелю-кореспондентови», тобто Терлецькому. Пишучи свою працю

---

2 *О. Барвінський,* Про заснованнє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові (Зап. Т-ва Ш., т. І, стор. 209, 1892; також *К. Студинський,* Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1873—1928 (Зап. НТШ, т. 150, IX—X, 1929.

3 Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften: Die Chronik. Nr. 1, 1900: „Die Anregung zur Gründung der Ševčenko-Gesellschaft ist von einigen Patrioten aus der Ukraine hervorgegangen... Am Anfang der 70-er Jahre kam unter ihnen der Gedanke auf, in Lemberg eine beständige Institution zur Pflege der ukrainischen Sprache zu gründen. Im Einverständniss mit den Führern der galistischen ruthenischen Nationalpartei wurde beschlossen... eine Buchdruckerei zu kaufen..." etc.

4 *М. Драгоманов,* Австро-руські спомини, ч. І, Львів, 1889, стор. 173-179. Також, «Житє і Слово», лютий, 1897, стор. 154-155.

про галицькі відносини («Русскіе в Галиціи» і «Литературное движеніе в Галиціи») для «Вестник-а Европы», Драгоманів наткнувся на серйозні трудноці: брак основних джерельних матеріялів. І власне, в переписці з Терлецьким, дописались до того, що було б конечним на найближчих зборах «Просвіти» цю справу порушити. Терлецький, в листі з 22 квітня 1873 р., прислав Драгоманову цілий плян опрацювання деяких проблем (статистика, земельні справи, шкільництво, народні й громадські товариства, церковні справи, політика, публіцистика) і Драгоманів, додавши дещо від себе, представив цей плян Сушкевичеві. Якраз тоді, коли Драгоманів пробував зацікавити народовців справою плянового досліду Галичини, прийшов лист від «одного старого українського патріота . . . котрий був перед тим в Галичині й розмовляв зі львівськими українофілами про громадські справи і дав себе переконати, що ці справи не посунуться наперед єдино через бідноту галицьку на гроші». Автор листа сповіщав,[4a] що назбирав пару тисяч рублів і що гроші на днях прийдуть до Львова, але ставив вимогу, щоб тими грішми завідували не окремі люди, а публічна інституція, яку для цього треба б заснувати. Дальше «патріот» прохав, щоб негайно було приступлено до редакції статута такого товариства і щоб в тій редакції взяв участь «пан» що привезе гроші, а теж Драгоманів. І справді, за кілька днів (на початку вересня) приїхав Пильчиків і почалась праця над статутом нового товариства, котре вирішили назвати «Тов. імени Шевченка». Про цей проєкт першого статуту пише Драгоманів так:

> «Я вже не пам'ятаю тепер деталів сього статута, котрого конечну редакцію мусів виробити К. Сушкевич, як юрист, але головні точки, на котрі найбільш напирали ми і котрі підпирали молодші галичане-січовики і Желехівський були:
>
> 1). щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, при чому направляло б свою працю перш усього на дослід народнього життя на Україні,
>
> 2). щоб доступ до нього був найлекший для кожного Русина і щоб адміністрація его була якнайбільше поставлена в звязок з загалом членів,
>
> 3). щоб спеціяльно були придбані способи для того, щоб і позагалицькі і позаавстрійські українці могли мати якнайбільше участи в товаристві, аби воно було інституцією всеукраїнською».[5]

Участь у редакції першого статуту, згл. проєкту, крім Драгоманова і Пильчикова, брали ще Сушкевич, Вол. Ганкевич, Андрій Січинський, Мел. Бучинський, Е. Желехівський і мабуть теж Остап Терлецький.[6] Остаточну редакцію цього проєкту мав зробити Сушкевич, згідно юридичних вимог, але Сушкевич зрозумів своє завдання

[4a] Немає сумніву в тому, що автором листа був О. Кониський.

[5] *М. Драгоманів,* op. cit., стор. 177-179.

[6] «Громада», Женева, 1879, стор. 363; також «Народ», ч. 14, 1893, стор. 128-130 (рецензія Драгоманова на І-ий том «Записок» Т-ва ім. Ш.).

інакше ніж його розуміли укладачі. Каже Драгоманів про цю «справлену» редакцію:

> «....ті точки статуту Тов. Шевченка, приняті всіми членами первісного редакційного комітету, були зараз же, по нашому виїзді зі Львова, зломлені львівським народовським кружком, котрий виробив офіціяльний статут і забрав у свої руки те товариство».[7]

Чи лишився в архіві НТШ цей перший проект статуту — невідомо. В жодній публікації Т-ва про нього не згадується. У всякому разі основні положення першого редакційного комітету увійшли в усі пізніші редакції статутів НТШ, тобто постуляти відносно характеру Товариства і його «всеукраїнського» засягу.

Статут цей затвердило галицьке Намісництво 11 грудня 1873 р., і його прийняли перші Загальні Збори Т-ва 4 червня 1874 р. Які саме зміни поробив Сушкевич, сказати трудно, бо ані докладніших відомостей немає про перший проект, ані теж тексту першого статуту, але з характеристики, яку подав Грушевський видно, що зміни були чималі, не так щодо самого характеру Товариства, як щодо широкої доступности (для кожного хто хотів в члени вступити) і адміністрації.[8]

Тодішня «Правда» має дві нотатки про нове Товариство і його статути, а текст статуту появився друком в 1874 р.[9] Це мабуть й одиноке видання першого статуту, яке взагалі появилося друком.

Коли Драгоманів довідався про ті зміни, то він «влітку 1874 р. в Полтаві поінформував інших» і, очевидно, ті зміни йому і «лівобережцям» були дуже не до вподоби. Тоді там уложено «пакта конвента» (так вони називали своє письмо) адресовані до Товариства ім. Шевченка, у яких писали, що

> «Тов. ім. Шевченка мусить бути осередком наукового й письменського руху всеі Украйіни і статут его мусить бути змінений відповідно тим основам, котрі були уложені при мойій присутности ві Львові».[10]

Видно, що справа членства для не-австрійських українців не була поставлена цілком ясно, бо дальше він говорить, що вимагали автори тих «пактів» також, щоби статут уможливлював членство також і не-австрійським українцям. А коли б показалось, що по австрійським

---

[7] *М. Драгоманов*, op. cit., стор. 178-179.

[8] Грушевський так характеризує Товариство і його завдання, згідно статута: „...eine eng geschlossene Corporation ...mit einem hohen Eintrittsgelde von 100 fl. (es wurden sogar 250 vorgeschlagen... die Entwicklung der ruthenischen Litteratur zu fördern... Bücher und litterarische Zeitschriften herausgeben, litterarische und wissenschaftliche Publikationen unterstützen, Prämien austeilen u.s.w." (*Die Chronik,* Nr. 1, 1900, S. 3-4).

[9] «Нове руско-народне товариство» (им. Шевченка). і «Статути товариства имени Шевченка» — обі нотатки в «Правді», ч. 21 з 15 грудня 1873). Статут видрукувала друкарня Ставропігійського Інституту — «Статут товариства имени Шевченка», накладом Товариства. У Львові, 1874, 8 стор. Статут реєстрований в Бібліографії Левицького, т. II, ч. 3380.

[10] *М. Драгоманов,* op. cit., стор. 265-266.

законам це не було б можливе, то щоби Збори Товариства влаштовувались в такому часі, в якому українцям з-закордону було б найлегше прибути в Галичину і щоб вони, бодай «де факто» могли мати доступ до всіх справ Товариства і могли впливати на їх хід. Ці «пакти» рішено було післати негайно до Львова, та мабуть вони туди ніколи не дійшли. В серпні того ж року (1874) почались на Україні арешти і вони на деякий час припинили контакти з Галичиною. 1876-го року, коли Драгоманів був у Львові й питав Сушкевича, чому ці «пакти» було зігноровано і не пороблено відповідних змін у статуті, то Сушкевич твердив, що ніколи такого листа не одержав.

Таким чином цей «Сушкевичівський статут» лишився впродовж двадцяти років аж до 1892 р., тобто до першої його зміни. Хоч за цей час Товариство й займалося потроху науковою й літературною діяльністю, то все ж головна увага була звернена на друкарську справу.[11] Така діяльність Драгоманова не вдоволяла і він нераз його критикував за «комерческий» характер в «Кіевском-у Телеграф-і», в якому був одним з членів редакторської колегії. Можливо, що це було причиною, що в публікаціях НТШ ніде немає згадки про його ролю так в оснуванні, як і в редакції першого статуту Товариства.

СТАТУТ 1892 Р.

Під кінець 80-их рр. дискусія над зміною статуту, а тим самим і над зміною діяльности Т-ва ім. Ш., пожвавилась. Возняк (а за ним теж укладачі «Історії Наукового Товариства ім. Шевченка») вказує на статтю Кониського в «Правді» (за лютий, 1889) у справі переміни Товариства на н а у к о в е і підкреслює, що ця стаття власне й спричинилась до зміни статуту. Можливе це є, однак дискусія про зміну статуту вже була й раніше, принайменше один рік, бо над зміною застановлялись Загальні Збори в 1888 р. З приводу тих зборів і дискусії Драгоманів писав:

> «Як видно з сегорічних (1888 р.), розмов на зборах Тов. ім. Шевченка й у пресі галицькій про реформу Товариства, реформісти в ньому прийшли майже до нашого пляну аж через 15 років після нас. Скільки ж ще років пролетить аж поки Товариство дійсно зреформується?!».[12]

---

[11] За роки 1874—1880, згідно Бібліографії Левицького, Т-во ім. Шевченка видрукувало книжок: 1874 — 21, 1875 — 25, 1876 — 36, 1877 — 35, 1878 — 30, 1879 — 53, 1880 — 38 різних назв.

Не все те, що друкарня друкувала мало відношення до укр. мови чи літератури. Тут включено взагалі все, навіть «Статуты общества русских дам» (ч. 2049). Але причинилося теж Товариство до появи деяких наукових і літературних творів (напр., Ом. Огоновського, Е. Горницького, Нечуя-Левицького, К. Подоленка, В. Чайченка, Федьковича, Франка, Шараневича і ін.). У 1885 р Товариство перебрало від Партицького «Зорю», яка під вмілим веденням В. Лукича (Левицького) дуже причинилась до пожвавлення літературного руху так в Галичині як і по той бік Збруча.

[12] *М. Драгоманов*, op. cit., стор. 265.

Дальше підкреслює Драгоманів саме той науковий аспект Товариства, який був головним пунктом першої редакції статуту і заради чого статут рішуче повинен бути змінений. Книжка Драгоманова появилась в 1889 р. (з друкарні Т-ва Ш.), отже в тому самому році, коли появилась й стаття Кониського. Виходить, що не один Кониський наполягав на зміну, але що було більше голосів, членів і не-членів Товариства, яким його наукова справа лежала на серці. Зрештою стаття Кониського приносить готову постанову Зборів (1888 р.) про те, що з 1890-им роком почнеться видавання «Записок», отож, постанову роком ранішу ніж появилась його стаття.

Не заперечуючи величезних заслуг Кониського так у самих початках Товариства, в його оснуванні, як теж і в його переоформленні, не можна однак сказати, що він «перших кілька томів склав сам, а Целевич і Барвінський були радше технічними редакторами»![13]

Справу відміни «Сушкевичівського статуту» (так його зве Драгоманів і Франко), мали на програмі Загальні Збори 7 квітня 1890 р. На цих Зборах предложив був свій проект Барвінський. Однак Збори його не схвалили, а вибрали окрему комісію, якій доручили скласти новий проект (до трьох місяців) і подати його на Надзвичайних загальних зборах в тій цілі скликаних. Але минуло трохи більше як три місяці. Врешті переміну статуту рішили Збори 13 березня 1892 р., прийнявши статут, який зміняв назву Товариства на н а у к о в е. Намісництво його затвердило 16 листопада 1892 р., ч. 89.560.[14]

Новий статут поширював і уточнював засяг діяльности Товариства. Згідно з вимогами нового статуту Наукове Товариство ім. Шевченка має: плекати та розвивати науки на українській мові, розвивати штуку, збирати й зберігати всякі пам'ятки, старовину й наукові предмети України-Руси; для цього мають служити наукові досліди з української й слов'янської філології та історії українсько-руського письменства й штуки, історії й археології України, досліди з наук філософічних, політичних, економічних, правничих, математичних, природничих і географічних та лікарських; Товариство має влаштовувати відчити, дискусії й наукові розмови, відбувати з'їзди учених, літераторів й артистів, видавати наукові «Записки» та інші наукові праці, збирати матеріяли до бібліотеки й музею, уділювати премії й підмоги ученим, письменникам, артистам, і вкінці, удержувати друкарню й книгарню. Це був головний параграф статуту, оскільки мова про

---

[13] В перших чотирьох томах (п'ятий вже редаґував Грушевський) є статті таких авторів, т. I: Сергієнко (Грушевський), Рильський, Кониський, Колесса, Барвінський; т. II: Паначовий, Рильський, Черняхівський, Сергієнко; т. III: Пулюй, Коцовський, Колесса, Верхратський, Грушевський (наук. хроніка), Кониський (іст. замітки); т. IV: Кониський, Будзиновський, Вол. Левицький, Грушевський, Андрієнко. Ото ж на перші томи «Записок» складалися статті декількох авторів і не було причини Кониському «самому перші томи складати», як про це пишеться в «*Історії НТШ*», Нью-Йорк—Мюнхен, 1949, стор. 18.

[14] *Зап. НТШ*, 2, стор. 173—189, 1893.

науковий зміст діяльности НТШ. Дальше, статут рішав, що Товариство має поділятись на три секції: історично-філософічну, філологічну й математично-природничу та лікарську. Крім тих секцій передбачував теж, що в міру потреби, Товариство буде творити спеціяльні комісії для точно визначених завдань. Органами Товариства, відповідальними за ведення його справ, побіч Загальних зборів усіх членів, будуть: Виділ Товариства, секції зі своєю управою й комісії. Загальні збори будуть одбуватися щороку, а засідання секцій бодай раз на місяць. Членство складатиметься з трьох категорій членів: а) дійсних, які платитимуть 4 кор. вписового й 6 корон річної вкладки, б) основателів, які платитимуть 100 корон одноразово, і в) почесних, яких іменує Товариство за виїмкові заслуги.[15]

Драгоманів зустрів реформований статут з прихильністю. Одержавши його, він писав до виділу Т-ва:

> «Дуже дякую Вам за пересилку нового статуту Товариства і, вкупі зо многими земляками радію з того, що Товариство на кінець звернуло на ту дорогу, котру вказував йому перший проєкт статуту 1873 р., зложений при участі, між иншим, одпоручників Є. Ів. Милорадовичевої».[16]

Не вдоволяв цей статут Франка, правда, не зараз після його прийняття, а дещо пізніше, коли виявилось на практиці, що деякі постанови не зовсім відповідають вимогам «наукового» товариства. Ось що писав Франко про це:

> «Дотеперішний статут (1892) хоч зреформований супроти старого Сушкевичівського (1873) зупинився на половині дороги між звичайним товариством доступним для всякого, а товариством науковим. Розділено в нім працю адміністраційну від наукової: першу відає виділ, друга веде ся в секціях. Та проте відносини між виділом а секціями досить неясні. Членом товариства може бути всякий кого прийме виділ; виділ обовязаний приняти всякого, хто зложить вкладку, отже про наукову кваліфікацію членів нема мови. З тих членів вибирає ся виділ і всі ті члени по статуту мають право а навіть обовязок належати до секції. Така постанова „де юре" відбирає секціям науковий характер, бо виділ мігби понаприймати людей без ніякої кваліфікації, ті могли би війти в секції і своїми голосами зупинити там усяку наукову роботу».[17]

Цей недогляд в реформованому статуті й був причиною дуже пристрасних дискусій і спорів на двох наступних Зборах, в 1897 р., які привели до резиґнації Виділу, органів секцій і редактора «Записок» (Грушевського). Все таки цей статут мав теж і добрі сторони.

---

15 *О. Барвінський,* Про заснований і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові (Зап. НТШ, I, стор. 209-212, 1892; Зап. НТШ, 2, стор. 173-189, 1893.

16 «Житє і Слово», лютий, 1897, стор. 154-155.

17 «Житє і Слово», грудень, 1896, стор. 473-500; також Ж. і Сл., за липень, 1896, стор. 66-67.

По-перше, Виділ Товариства тепер займався переважно адміністративними справами і залишав наукові справи секціям, які могли спокійніше і вільніше плянувати ту працю, яка до них належала. По-друге, переміна на «наукове» заохотила багатьох вступати до того товариства. Коли рік раніше Товариство мало всього 48 членів, то з переміною статуту, таки в тому ж 1892 р., зголосилось 80 нових кандидатів. Стало, отже, товариство інтересніше для громадянства, інтересніше тому, бо обіцяло плекати рідну мову, літературу, історію та й науку взагалі, не кажучи вже про куди нижчу членську вкладку (6 корон, раніше 100).

З новим статутом збігається теж поява першого тому «Записок» (листопад), що й започаткувало новий період в історії Товариства. Праця в секціях пожвавилась, вони відбували правильно свої щомісячні засідання, прибуло більше охочих у секціях працювати, а також й фінанси трохи поправились. Коли до першого тому «Записок» тяжко було (і Кониському і Целевичу-Барвінському) знайти пару статтей, то в виданнях Товариства в 1895 р. взяло участь 56 авторів. Зваживши, що це були початки наукової діяльности, то це явище можна рахувати безсумнівним успіхом.

Однак аномалія, на яку вказував Франко, шкодила Товариству і на престижі (бо яке ж це наукове товариство, у якому всяка людина може мати рішальний голос!) і на практичній роботі. Тому Виділ опрацював новий статут і предложив його Загальним зборам 4 червня 1896 р. Проєкт реферував Барвінський. Він вказував на те, що за три роки по першій зміні статуту, реорганізація Товариства себе виправдала. Статут завів поділ праці, розмежував завдання адміністративні від наукових, Виділ зміг присвятити більше уваги фінансовим справам і це показалося і практичним і доцільним. Керманичі секцій наладнали нормальну працю, зросло число співробітників, збільшилася значно бібліотека, започатковано збірки до музею, розбудовано друкарню, яка приносила доволі значний зиск. Все таки, продовжував Барвінський, є в статуті деякі недоліки, які Виділ хоче направити. Та, мабуть, він вибрався говорити не в добрий час. Цей проєкт нового статуту, викликав між частиною членства сильне невдоволення і записався в історію Т-ва першою важкою кризою.[18]

СТАТУТ 1898 Р.

Збори 4 червня 1896 р. реформи статуту не рішили. На них лиш обрано окрему комісію, в склад якої увійшли: Кость Левицький, С. Федак і І. Франко. Комісії доручено переглянути проєкт зладжений Виділом, який власне реферував Барвінський і над яким основна дискусія навіть не відбулася, і поробивши евентуальні зміни подати на наступних Зборах. Ці наступні Збори (надзвичайні) відбулись 8 грудня, того ж таки 1896 року. Можливо, що статутова справа була б

[18] *Зап. НТШ*, 12, стор. 1—5 («З Товариства»), 1896.

прийняла трохи інший напрям, коли б не друга точка програми Зборів — «проєкт 15-ти» членів Товариства проти рішення Виділу з 9 червня 1896 р. не друкувати дальше в друкарні Т-ва «Діла» і «Батьківщини».

Найперше постала суперечка відносно програми нарад — яка справа має бути першою, друкарська чи статутова.[19] Врешті вирішено зайнятися спершу справою статуту.

Попередній проєкт Виділу, складений Грушевським і предложений Зборам 4 червня 1896 р., робив точну різницю між членами-науковцями і не-науковцями. Останнім запевняв право одержувати деякі видання Товариства, право бувати на засіданнях секцій з дорадчим голосом, право інтерпеляцій, але не передбачував для таких членів рішаючого голосу чи то в наукових чи адміністраційних справах. Як згадано цього проєкту Збори (4 червня) навіть не дискутували.

Новий проєкт зроблений Франком, Левицьким і Федаком був трохи «ліберальнішим» і запевняв членам-ненауковцям усі членські права, крім рішального голосу в наукових справах. Оцей власне проєкт реферував на Зборах 8 грудня 1896 р. Кость Левицький. Він піддержував погляд Виділу, що Товариство повинно зробити ще один крок в напрямі перебудови (на наукове), і що дійсними членами повинні бути лише такі особи, які мають відповідні наукові кваліфікації. Щоб однак не відбирати дотеперішнім членам (не-науковцям) усіх прав і уможливити їм і надальше брати живішу участь у працях Товариства, то новий проєкт передбачав свого роду компроміс, певні права їм залишити, а наукові права відібрати. З уваги на це проєкт передбачував чотири категорії членів: дійсні, звичайні, основателі й почесні (досі були лиш три категорії). Дійсними членами зможуть бути лиш такі особи, які матимуть відповідний науковий ценз і постійно будуть наукою займатися. Право номінації таких членів має Рада Товариства на пропозицію секції, а секції будуть пропонувати лиш таких кандидатів, які матимуть самостійні наукові праці. Звичайним членом зможе бути всяка людина української народности, яку Виділ в члени прийме і від них ніяких наукових кваліфікацій не вимагається. Основателями будуть й надальше ті члени, які такими були йменовані на підставі «первісного статуту», а почесних членів будуть затверджувати Загальні збори на пропозицію Ради Товариства і то

---

[19] Друкарська справа була така: друкарня НТШ друкувала «Діло» від 1880 р., тобто від самого початку його появи, здебільша на кредит. З кінцем 1892 р. довг «Діла» становив майже 15.000 корон, і з того приводу між «Ділом», а Виділом НТШ поставали непорозуміння. Про ті непорозуміння стало відомо після того як «Буковина» помістила в червні 1896 р. листа о. Стефановича (довірочного!), та при тій нагоді додала, що НТШ поносить шкоду друкуючи політичні газети (на кредит). На це звернули увагу політичні власті й загрозили Виділові НТШ припиненням субвенцій, коли Товариство буде піддержувати політ. часописи. Це й приневолило Виділ виповісти «Ділові» й «Батьківщині» друк від 1 січня 1897. («Житє і Слово», грудень, 1896, стор. 473-479).

лиш за виїмково великі заслуги для науки, письменства або Товариства.

Звичайні, почесні й члени-основателі будуть мати всі активні й пасивні права, крім права належати до Ради Товариства і рішального голосу на секціях. Зрештою вони, коли захочуть, будуть могти брати участь у засіданнях секцій, забирати голос в дискусіях, а навіть на пропозицію секцій, зможуть бути йменовані дійсними членами. Це була найважливіша зміна в пропонованому статуті. Було теж декілька менше важливих: підвищення річної вкладки на 12 кор. (досі було 6 кор.), платити вкладку будуть лише звичайні члени, а члени інших категорій вкладки платити не будуть, а будуть даром одержувати видання Товариства (і одної із секцій), замісцеві члени зможуть заступати себе на зборах іншими членами («повномочіє»).

Цей проєкт підтримки Виділу не мав. Передовсім противився такій «аномалії» Грушевський із зрозумілих причин. Признати рішальний голос звичайним членам в адміністраційних справах означало, врешті решт, узалежнити від звичайних членів ціле наукове плянування, а тим самим і працю секцій. Він вважав проєкт комісії лиш проволіканням справи. Забираючи голос в загальній дискусії над проєктом, говорив:

> «... наука це роскіш, а коли голий та голодний чоловік не дбає про неї, має по свойому рацію, та тільки нам, коли хочемо справді бути народом і мати пошану у других, годі вічно стояти на становищі голого і голодного чоловіка».[20]

Інакшої думки був Франко. На його погляд, одібравши всі права (отже й адміністраційні) від звичайних членів, одірветься Товариство від «народнього ґрунту», а залишивши ті права, він думав, колізії ніякої не буде, бо ж статут виразно говорить про те, що Товариство є наукове, отже й на наукові справи буде мати потрібні кошти. Признання рішального голосу звичайним членам в адміністраційних справах тісніше зв'яже тих членів з Товариством та заохотить й інших до нього вступати.

Виглядало б — дрібна справа, але показалося, що поважна частина присутних членів (всіх було на Зборах 98) думала інакше. Це вкорочення членських прав викликало пристрасну дискусію. Піднощено закиди різкої дискримінації, одні, мовляв, будуть платити членські внески і будуть мати менші права як ті, які нічого не будуть платити, що дійсними членами зможуть бути теж чужинці, що повновласне заступництво на зборах неможливе (бо як один член може знати науковий погляд другого), що Виділ матиме більші права як загальні збори (бо Виділ буде мати право йменувати дійсних членів, а збори лише почесних), що, врешті, старий статут цілком задовільний і ніякої зміни не треба. Одному дискутантові (Стефанович) не подобалось головно «повномочіє». В турботі за майбутнє він міркував:

---

[20] «Житє і Слово», грудень, 1896, стор. 478.

«члени українці нам незнані, они пришлють одному повномочія а сей роздасть їх своїм приклонникам і так може виробитися великий вплив одиниці на веденє справ в товаристві».[21]

Останній аргумент був вимірений, очевидно, проти Грушевського і треба подивляти його «довготерпеливість і многомилостивіть». Відповідав на ті запити Франко — просто й виразно. Це правда, казав, що давніше могли належати до наукових секцій всякі члени і це була аномалія, і на це треба зміни. Товариством повинен цікавитися всякий свідомий українець і не треба його притягати спеціяльними правами. А що до «повномочій», то вони не такі страшні, бо вони будуть мати застосовання лише відносно адміністраційних справ, а не наукових, на секціях голосуватиме кожний член особисто. Членська вкладка, 12 корон, не такі вже великі гроші, за перших двадцять років платили члени по 100 корон і ніхто не нарікав. Однак відповідаючи, по щирості, на безліч закидів і реасумуючи їх, Франко закінчив тим, що, мовляв, соромиться промов деяких бесідників і що їх арґументи були справді «арґументами анальфабетів».[22]

Все це була т. зв. загальна дискусія. Врешті її замкнено й Збори перейшли до дискусії над поодинокими параграфами проєкту. Параграф за параграфом терпеливо читав К. Левицький і давав потрібні пояснення. Долю проєкту вирішило голосування над параграфом 15 (членство): за прийняттям пропозиції статутової комісії голосувало 49 членів, проти 35, таким чином цей пункт перепав, бо не одержав вимаганої 2/3 більшости. На додаток (в після-обідній дискусії) виникли певні розбіжності поглядів між самими таки членами статутової комісії і вони, по короткій нараді, порозумівшись з Виділом проголосили, що Виділ відступає від зміни і що у Товаристві залишається надальше старий статут з 1892 р. Так закінчилась перша фаза боротьби за дальший науковий крок у Товаристві.

Другою справою, над якою застановлялись ці бурхливі Збори, був «протест 15-ти» і хоч та справа сюди не належить, то згадати про неї треба, бо вона мала вплив теж і на статут. Програвши одну справу (статутову) Виділ програв й другу. Відмову Виділу надальше друкувати «Діло» було переголосовано й тим самим висловлено свого роду недовір'я. З уваги на це не бачив Виділ іншого виходу, як проголосити свою резиґнацію. Це саме зробили керманичі секцій і редактор видань Товариства (Грушевський). Виділ погодився вести справи

---

[21] Справозданє з діяльности виділу Наукового Товариства імени Шевченка, за час від 1 січня до 31 грудня 1896 р., і Справозданє з надзвичайних загальних зборів того ж Товариства з дня 8 грудня, 1896 р., Львів, 1897, 23 стор.

[22] «Справозданє» ....., стор. 13. Це «Справозданє» вийшло друком окремо, було розіслане лише членам Товариства і його в «Записках», назагал, нема. В тих примірниках «Записок», які члени одержували в переплеті, воно приходить з т. XIV-и, 1896, на початку книжки, але не відмічене в змісті тому.

Товариства лише до наступних Зборів. Пише про ці резигнації Франко:

> «... супроти такої ухвали збору (аджеж поминаючи питання довіря ухвала ся остаточно затикала для товариства жерело доходів, яке було доси, а натомість на ростіж відчиняла йому жерело ненаситних страт!) справили такий ефект, як коли б опозиційна більшість з великим розгоном стукнулася лобом об стіну ...».[23]

Наступні загальні збори відбулися 2 лютого 1897 р. Проводив ними Грушевський і, мабуть, дякуючи його вступній промові, вони мали вже цілком відмінний характер від попередніх. Тепер давніші противники доручили Виділові предложити такий проєкт статуту« що мав би Товариству улегшити його розвій науковий» і в тій цілі скласти комітет з прихильників і противників грудневого проєкту.[24]

Виділ Товариства присвятив цій справі дуже пильну увагу. Проєкт дискутовано основно на кількох засіданнях і врешті на спільній нараді Виділу з комітетом («анкетою») узгіднено деякі розбіжні погляди й проєкт предложено Загальним зборам 2 лютого 1898 р. Новий проєкт (третій з черги) реферував Кокорудз і Збори його прийняли майже без змін. Головні зміни в новому статуті такі: члени поділяються на: 1) дійсних (науковців), яких іменує Виділ на внесення секції і від них вимагається наукових кваліфікацій (самостійних наукових праць), вони не платять вкладок і лише вони мають рішальний голос в наукових справах на секціях, 2) звичайних — від яких наукових праць не вимагається і які платитимуть по 10 корон річної вкладки, 3) основників — яких листа замикається і ними залишаються лише ті члени, яких за основників визнали давніші статути, і 4) почесних, яких іменують Загальні збори на внесення Виділу; закордонні члени й інституції можуть себе заступати на зборах Товариства іншими членами повідомивши про те наперед Виділ. Цей статут потвердило Намісництво 16 квітня 1898 р. і він появився в «Записках» т. XXIII—XXIV (1898).

25 травня 1898 р. відбулося спільне засідання секцій у справі їхньої реорганізації згідно з новим статутом. Тоді було вибрано комісію зпоміж членів секцій, яка мала встановити вимаганий ценз на дійсного члена та намічених кандидатів подати на затвердження Виділу, що буде вибраний на наступних Зборах згідно з положеннями нового статуту.[25]

В звідомленні з діяльности НТШ за 1898 рік Грушевський з полегшою констатував довершену реформу:

> «Важним фактом в життю Товариства була довершена сього року його реформа, що входить в житте з сим роком, чи з сими загальними зборами. Її головною прикметою було — глубше переведеннє

---

[23] *«Житє і Слово»*, грудень, 1896, стор. 479.
[24] *Зап. НТШ*, 15 (З Товариства, стор. 6—7), 1897; 22, 1—3, 1898.
[25] *Зап. НТШ*, 26 (З Товариства, стор. 3), 1898.

наукового характера нашого Товариства через цілу його організацію, і по тій довгій історії, яку має ся реформа, переведенне її в житє сьвідчить про глубоку сьвідомість членів наукового і взагалі культурного значіння Товариства».[26]

Ці Збори, по новому статуту, відбулись 2 лютого 1899 р., а Виділ зайнявся проведенням в життя нових постанов. Від 7 червня 1899 р. датується офіційно список «дійсних членів».[27]

Тут ще треба додати, що категорія «звичайних членів», не були люди нижчої інтеліґенції, чи до наукової праці непридатні (pauper contribuens plebs, як деякі опоненти нового статуту казали), бо були між звичайними членами тоді дуже визначні громадяни, як напр.: Галущинський, Алиськевич, Недільський — усі три директори гімназій, Верґановський (доцент), Возняк, Брик, Щурат, Вол. і Дмитро Дорошенки, Єфремов, Зілинський, Копач, Крип'якевич і інші, багато з них пізніші дійсні члени або академіки.[28]

СТАТУТ 1904 Р.

Хоч статут з 1898 р. й був милевим кроком вперед в реорганізації Товариства, то скоро показалось, що все ж він не був в силі вдержати «доброго ладу», і що він не зовсім сприяв успішному розвиткові й гармонійній праці членів по секціях». Тому, щоб заповнити деякі прогалини в статуті, секції на спільному засіданні 31 січня 1900 р. ухвалили додатковий до статуту реґулямін і Виділ цей реґулямін затвердив. Головну перепону для наукової праці вбачали дійсні члени в тому, що статут не передбачував точного розмежування між адміністраційними й науковими справами та давав Виділові «верховенство» і останнє слово у справах, які по своїй природі належали виключно до секцій. Виділ Товариства рішав, напр., про склад редакцій (добір редакторів) літературних і наукових органів, іменував дійсних членів, міг їх виключити — і то не спитавшись опінії секцій. Крім того Виділ уважав себе компетентним арбітром рішати спори між секціями, комісіями тощо. Члени секцій, таких було чимало, були тої думки, що все це до компетенції Виділу в науковому товаристві не належить, по-перше тому, що Виділ не завжди в тих справах визнавався краще як самі секції, а по-друге він за адміністративними справами не міг тим питанням присвячувати досить часу й тому рішав їх «прихапцем». Через те думали, що буде краще, коли Виділ буде займатися виключно адміністративними й фінансовими справами, а наукові справи залишить секціям. Для справ, які переходять компетенції поодиноких секцій, як напр., загальне плянування, круг діяльности, курси й систематичні виклади, редакція наукових видань — повинен бути створений окремий орган, незалежний від Виділу. Власне для тої цілі

[26] *Зап. НТШ,* 27 (З Товариства, стор. 4), 1899.
[27] *Зап. НТШ,* 30 (З Товариства, стор. 4), 1899.
[28] *НТШ Хроніка,* ч. 45, 1911, стор. 25-30.

прийняли були секції, спільним договоренням, реґулямін, але показалось, що реґулямін без опертя на статут не вдоволяв. 1902 р., отже чотири роки після прийняття реформованого статуту, виступила філологічна секція з новим статутовим проєктом, подала його Виділові з домаганням поставити цей проєкт на Загальних зборах, однак Виділ на пропоновані зміни не погодився. Все ж таки це заставило Виділ подумати про зміни і він виготовив свій проєкт (видрукований в «Хроніці» ч. 13), правда, узгляднивши деякі пропозиції філологічної секції. Особливо важливою точкою цього проєкту (пропонованою теж філ. секцією) було поширення наукового круга діяльности НТШ в такому напрямі, щоби розбудувавши систему наукових систематичних викладів створити початок «до независимого українського університету та до народнього університету під доглядом Товариства».[29]

Хоч, як згадано, статут не передбачував спільного всім секціям координаційного органу по науковим справам, то секції відбували спільні засідання, в міру потреби, й спільно рішали у справах загально-наукового характеру.

Зразу ніхто не брав під сумнів такого стану речей і не відмовляв секціям права такі постанови виносити. Але справа загострилась в 1901 р. Тоді через деякі непорозуміння адміністраційного порядку, була спинена на якийсь час усяка наукова діяльність, Товариство опинилось було без голови, а «Записки» без редактора. Справа була в тому, що редакції ЛНВ і «Записок» відмовлялись нести відповідальність за зміст видань перед органами Товариства. Перед Виділом ні, бо він «некомпетентний», перед секціями теж ні, бо вони редакцій не вибирали і через те ніяких прав до них не мали, перед Загальними зборами також ні, бо й збори в таких справах «не компетентні». І власне тоді частина членів (яка виступала проти деяких змін у «Записках» і переходові ЛНВ під догляд секцій) заперечила «леґальність збору секцій», покликаючись на те, що таких спільних зборів статут не передбачував.

Ті члени Товариства, які настоювали на зміну статуту, вважали, що така система унеможливлює одноцільну наукову акцію, унеможливлює плянове розгорнення праці й залишає лише «зруб секцій» без можливости «суцільного поступу нашої нації». В 1903 р. секції відбули спільно декілька засідань (29 вересня, 8 і 22 листопада) і на одному з тих засідань вибрали статутову комісію (Дністрянський, Павлик і Вол. Шухевич) та доручили їй негайно виготовити проєкт нового статуту й предложити на наступне засідання. На тому засіданні (22 листопада) принято цей проєкт, а тому, що обов'язуючий статут (параграф 39, т. 10) постановляв, що вимога відносно зміни статуту має йти від членів (а не від секцій спільно), то ж цей проєкт підписали поодинокі дійсні й звичайні члени і подали його на розгляд

[29] До «Проєкту статуту» з 8 листопада, 1903 р. був доданий супровідний меморандум підписаний 16-ти дійсними і 20-ти звичайними членами, звідкіля й походять повищі інформації. «Проєкт» 1903 р. і меморандум є в мене.

Виділові. Пропоновані зміни видно з «Проекту». З меморандума, наведемо лише провідну ідею тих змін. Ідея була така:

«Ми хочемо, з одного боку, довести всіх членів до повної товариської самосвідомости та почуття рівноправности, а з другого боку, підняти всіх функционарів товариства на висоту величним цілям нашого товариства, почуття такту, поваги, безсторонности, товариської законности поведінки супроти всіх членів і всіх тіл товариства, що знов довело би одних і других до повного взаїмного довіря та взаїмної пошани».[30]

Наприкінці меморандума автори додають запевнення, що найкращою розв'язкою у спірних справах є говорити явно й одверто і це вони й роблять. А коли б їхнього проекту не було узгляднено, то вони це приймуть «спокійно в тім глибокім переконанні, що сповнили свій обов'язок і що прийде незабаром час, коли увесь загал членів Товариства переконається, що ми таки мали рацію та що дальший розвій нашого товариства може йти зовсім успішно лише в напрямі, вказанім отсе нами».

Цей меморандум підписали: Дністрянський, Павлик і Шухевич (за статутову комісію); дійсні члени — Барвінський, Верхратський, Кокорудз, Колесса, Вол. Левицький, П. Огоновський, Е. Озаркевич, Олесницький, Пулюй, С. Рудницький, П. Стебельський і Зобків; звичайні члени — В. Білецький, Боберський, Вергановський, Вітошинський, Галущинський, Грушкевич, Заячківський, Кобринський, Л. Левицький, Мандибур, Миколаєвич, І. Огоновський, Пачовський, Ревакович, Роздільський, Романчук, Стефанович, Харкевич і М. Шухевич — усіх разом 36 членів (30 львов'ян і 6 поза-львівських).

Як видно 1903 рік був багатий на статутові дискусії. Відмічує це й «Хроніка» (ч. 13, 1904):

«Рік 1903 зійшов у Наук. Тов. ім. Шевченка під окликом зміни статута. Її дискутовано на засіданню секцій, комісий, Виділу, двох загальних зборах, доки вкінці сформульовано в окремі проекти статута не перейшла до нового адміністраційного року 1904, де має бути порішена остаточно».

Пристрасним речником зміни статута, в тому власне напрямі, був Павлик, який за непорозуміння в Товаристві винуватив Грушевського, тобто його поведінку.[31]

Вкінці, по довгих пертрактаціях, новий статут прийняли Загальні збори 29 червня 1904 р., а Намісництво його потвердило 25 серпня 1904 р., ч. 112512.

---

[30] Супровідний меморандум до «Проекту статута», 1903 р.

[31] В 1905 р. Павлик видрукував брошуру «З Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», 24 стор., де ще раз повертається до ролі Драгоманова в заснуванні Товариства, і де теж є його (Павликова) промова на З. Зборах 4 квітня 1904 р. і два його листи до філолог. секції, з 13. III. 1904 і 8. IV. 1905. Цеї брошурки під рукою немає, а інформації походять з «Научно-литературного Сборника» Гал. Руської Матиці», під ред. Б. А. Дідицького. Львів, 1905, стор. 152—155.

Усіх тих змін, які пропонував проект «36-ти» не введено, але в дечому й Виділ поступився. Так, напр., не введено Наукової Ради, але за те признано секціям право відбувати спільні засідання й виносити постанови відносно наукової діяльности в цілому, та введено деякі упрощення з заступництвом на загальних зборах. Є ще теж одна цікава точка в цьому статуті, зовсім нова, про переплетню. На початку 1904 р. Виділ вніс був до львівського маґістрату прохання на концесію оправи книжок. Тоді маґістрат відхилив це прохання, мотивуючи відмову тим, що в статуті про переплетню нема мови, отже статут з 1904 р. цю «новість» увів.

ПРОЄКТ ЗМІНИ СТАТУТУ В 1913 Р.

Чи були які спроби дальших змін між 1904—1913? За браком матеріялів, не можна про це нічого певного сказати. Чергова згадка про реформу приходить на Загальних зборах 29 червня 1913 р. Тоді Збори поручили новому Виділові, щоб перед кінцем року скликав надзичайні збори і подав проект реформи статуту зі змінами в трьох напрямах, тобто: зрівнання усіх членів в правах на загальних зборах, що платні урядники Товариства не можуть бути членами Виділу, і щоб Загальні збори відбувалися щороку.[32] Як відомо на тих Зборах прийшло до конфронтації між Грушевським і опозицією, що й спричинило дефінітивний відхід Грушевського від керівництва Товариством. Постанова ж тих зборів відносно зміни статуту викликала рішучий опір «київлян», якому вони дали вислів в листі з 5(18) грудня, 1913 р. Вони (15 членів НТШ) писали:

> «...вважаємо постанову загальних зборів з 29-го червня 1913 р. що-до зміни стауту зовсім неоправданою дійсними інтересами Товариства, а особливо передчасне надання Виділови імперетивного мандату що-до вироблення нового статуту ...».[33]

Розуміється, Виділ, користаючи з мандату, поспішив зладити проект і розіслав його членам. В проєкті Виділ не обмежився змінами, які поручали червневі Збори, але вирішив, що статут вимагає основної ревізії в цілій своїй будові. Власне було два проекти, провізоричний і дефінітивний і, як видно з письма київлян, то цей останній, дефінітивний проект, старався провести усі ті концепції, які були предметом меморандуму з 1903 р., тобто: що кожний член виконує свої права на зборах лишень особисто (проти цього київські члени дуже рішучо протестували), що наукову працю треба виразно відділити від адміністративної і що збори Товариства повинні відбуватися щороку, а не, як було досі, щодва роки.

---

32 НТШ. Хроніка, ч. 55, 1913, стор. 5.

33 «В справі зміни статуту Наукового Товариства імени Шевченка у Львові». У Київі, 5/18. XII. 1913.

Ці збори, заповіджені в червні, відбулися 27 грудня 1913 р., але тим разом домінантною справою був не статут, а справа «Грушевський і опозиція» — конфлікт, який назрівав вже декілька років і який тепер прийшов до свого завершення.

Як видно з того побіжного переліку дискусій навколо статуту, проектів, змін за час до першої світової війни, ця статутова справа відігравала не останню ролю в формації й організаційній структурі Товариства, одної з найважливіших і найбільш заслужених наших національних інституцій.

СТАТУТ

Наукового Товариства імени Шевченка

У ЛЬВОВІ.

Ухвалений Загальними Зборами д. 29 червня, 1904.

І. НАЗВА ТОВАРИСТВА, ОСЇДОК. ЦІЛЬ І КРУГ ДЇЯЛЬНОСТИ.

§. 1.

Товариство називає ся «Наукове Товариство імени Шевченка» і має осїдок у містї Львові.

§. 2.

Цїль Товариства: плекати та розвивати у українсько-руській мові науку без прямого дидактичного призначення.

§. 3.

До сеї цїли мають вести:

1) наукові дослїди на всїх полях людського знання;
2) відчити і розмови наукові;
3) з'їзди учених, наукові подорожі та ескурзиї;
4) видаванє наукових публїкацій періодичних і неперіодичних;
5) удержуванє бібліотеки і музея;
6) удержуванє власної книгарнї, друкарнї, лїтографії і переплетнї, з яких доходи обертають ся на наукові цїли.

§. 4.

Наукові працї видає Товариство українсько-руською мовою, що є урядовою мовою Товариства; виїмково може Товариство видавати деякі працї иньшою мовою.

§ 5.

Маєток Товариства складає ся:

а) з вкладок членів;
б) з друкарнї, лїтографії, переплетнї, книгарнї й інвентаря;
в) з бібліотеки і музея;
г) з видань Товариства;
д) з доходів із відчитів;
е) із запомог, добровільних датків і записів.

II. ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА.

§. 6.

Товариство складає ся з членів: 1) звичайних; 2) дійсних; 3) почесних; 4) основателів.

§. 7.

Звичайним членом стає кожна особа або інституція українсько-руська, яку прийме Виділ Товариства.

§. 8.

Звичайні члени мають право:

1) належати до наукових комісий, бувати на засіданях секций, комісий і користати з бібліотеки та музея Товариства;
2) голосувати, ставляти внесеня й інтерпеляциї на загальних зборах;
3) право активного і пасивного вибору до Виділу й контрольної та адміністрацийних комісий;
4) подавати письменно Виділови внески в справах Товариства, які Виділ мусить узяти під нараду;
5) вглядати в книги Товариства протягом 14 днїв перед загальними зборами в присутности одного члена Виділу;
6) домагати ся скликаня надзвичайних зборів по мисли §. 39 сего статуту.

§. 9.

Звичайні члени платять при вписі 2 кор. вписового і опісля в першім чвертьроці кожного адміністрацийного року 10 корон вкладки.

§. 10.

Дійсних членів іменує кожна поодинока секція Товариства за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь у виданях Товариства; се іменоване затверджує Виділ.

§. 11.

Дійсні члени мають:

1) всї права звичайних членів §. 8.);
2) право бути членом одної секциї і брати участь у наукових нарадах її з рішаючим голосом;
3) право активного і пасивного вибору до президиї секциї.

§. 12.

Дійсні члени обовязані самостійними працями розвивати українсько-руську науку і брати визначну участь у видавництвах Товариства.

§. 13.

Члени основателї, іменовані на підставі первісних статутів Товариства, мають права звичайних членів.

§. 14.

Почесними членами іменують загальні збори на внесення Виділу людий заслужених для науки, штуки, письменства або для самого Товариства. Внесення на іменоване почесних членів за наукові заслуги наступає за порозумінем Виділу з дотичною секцією. Вони мають усї права звичайних членів.

§. 15.

Члени дійсні, основателї і почесні не платять вкладок.

§. 16.

Інституциї й заграничні члени мають право голосувати на загальних зборах через відпоручників, удїливши їм письменне припоручене і письменно-ж повідомивши про се Видїл. Заграничним членом уважає ся той член, що пробуває постійно за границями Австро-Угорщини. Заступати заграничного члена або інституцию може лише член Товариства. Один член може заступати лиш одного заграничного члена або одну інституцію. Він голосує окремо за себе, а окремо за того, кого заступає.

§. 17.

Члени тратять права через виключене і виступлене.

§. 18.

Звичайного члена уважає Видїл за виступившого, коли до кінця червня дотичного адмінїстрацийного року не заплатив вкладки, не вважаючи на письменне завізване Видїлу Товариства і загрозу вичеркненя. Вичеркнине ухвалює Видїл на внесене секретаря.

§. 19.

Видїл має право з важних причин виключити члена. Виключений член має право відкликати ся до загальних зборів.

III. СЕКЦИЇ Й КОМІСИЇ.

§. 20.

По головним науковим відділам Товариство подїляеть ся на секциї:

1) фільольоґічну;
2) історично-фільософічну;
3) математично-природописно-лїкарську.

Нова секция творить ся, коли до неї зголосить ся найменше 10 дійсних членів. Заряд секциї складає ся з директора, секретаря і їх заступників.

Для деяких специяльних наукових справ із обсягу кождої секциї може бути вибрана окрема наукова комісия, а секция дає їй реґулямін, відповідний загальному плянови дїяльности Товариства.

§. 21.

Дійсний член може належати лише до одної секциї. Перейти до другої секциї може лише за згодою тої секції, до якої переходить, і виступаючи з першої.

§. 22.

Секциями заряджує президия зложена з директора, секретаря і їх заступників вибраних секциєю на два роки. Вибір відбуває ся звичайною більшістю голосів.

§. 23.

Засїданя секций відбувають ся в міру потреби; предметом їх є:

1) дискусиї над науковими працями або рефератами предложеними котрим із дійсних членів;

2) внесеня до Виділу і через нього евентуально до загальних зборів в наукових справах;
3) іменоване дійсних членів;
4) обговорене секцийних видавництв і вибір їх редакторів;
5) вибір управи секциї;
6) заснуване наукових комісий і пильноване їх діяльности.

Рішеня секций западають в присутности директора, зглядно його заступника, і бодай двох членів, звичайною більшістю голосів.

§. 24.

З ініціятиви президії котрої будь секциї або президії Товариства і за згодою президії дотичних секцій можуть відбувати ся засіданя двох або й трьох секцій в справах вичислених у §. 23, під 1, 2 і 4, коли вони виходять поза компетенцію одної секції.

§. 25.

Рішаючий голос у секциях мають лише дійсні члени; иньші члени можуть брати участь у працях секций лише з голосом дорадним.

§. 26.

Наукові комісиї вибирають ся секциями з поміж членів Товариства. На предложене комісиї може секция запросити до комісиї також специялістів із поза Товариства. Комісиї нараджують ся виключно в справах наукових і всі їх ухвали підлягають затвердженю відповідних секций.

Комісиї, що вийшли з рамени кількох секций, предкладають свої праці тій секциї, до якої належить дана праця. Секция розвязує комісию, коли вона сповнила задачу, для якої була вибрана, або коли протягом року не проявила ніякої діяльности.

§. 27.

Адміністрацийні комісиї вибирає Виділ із членів Тварства для пильнованя специяльних адміністрацийних справ Товариства і розвязує їх, коли мине їх потреба.

§. 28.

Що року по змозі дня 9 н. с. марта, в роковини смерти Т. Шевченка, відбуває ся з ініціятиви Виділу за порозумінєм усіх трьох секцій прилюдний науковий збір, на якому в кождім році член иньшої секциї за чергою виголошує науковий відчит, голова Товариства подає образ наукових праць Товариства в минувшому році і згадує померших членів, а секретар проголошує імена нововибраних дійсних та почесних членів і імена тих, що одержали премії за наукові праці.

IV. ВИДІЛ.

§. 29.

Виділ складає ся з голови, 7 членів і 4 заступників вибраних із місцевих членів загальними зборами. Виділ вибирає з поміж себе: 1) заступника голови; 2) управителя бібліотеки і музея; 3) секретаря; 4) касиєра і 5) адміністратора друкарні, літографії і переплетні та 6) адміністратора книгарні, яким Виділ може уділити прокури на час свого урядованя. Крім тих належать до Виділу з рішаючим голосом директори секций або

вибрані замість них секцийні відпоручники по одному з кожної секциї. Голова, секретар і ще бодай один із виділових повинні бути дійсними членами. Уряд виділових, заступників і репрезентантів секций тріває два роки, а по двох роках аж до вибору нового Виділу і нових репрезентантів секций. Виділ займає ся адміністрацією Товариства, замикаючи що року рахунки і виконує ухвали секцій, о скільки позволяють на се йому фінанси Товариства, полагоджує непорозуміння між поодинокими секциями та комісиями, виконує ухвали загальних зборів, здає перед ними справу зі своєї діяльности і відповідає за неї.

§. 30.

Голова скликає Виділ, установляє денний порядок, проводить засіданю, дбає про виконуване статута Товариства, заступає його на зверх, підписує разом зі секретарем усї письма, оповіщеня і грамоти Товариства. В разї перешкоди виконує права голови його заступник, а в разї перешкоди й того найстарший віком член Виділу.

§. 31.

Засїданя Виділу відбувають ся що найменше раз на місяць. До важности рішень треба шістьох членів разом із репрезентантами секций. Рішеня Виділу западають більшістю голосів; тільки для виключеня члена треба більшости трьох четвертих присутних. В разї рівности переважає та гадка, за котрою голосував голова.

§. 32.

Заступники бувають на засіданях Виділу з голосом дорадним, тілько в справах свого реферату мають рішаючий голос. В разї довшої неприсутности члена Виділу покликає Виділ замість нього одного заступника до Виділу з рішаючим голосом.

V. ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ.

§. 33.

Виділ скликає збори Товариства звичайні і надзвичайні.

§. 34.

Звичайні загальні Збори Товариства відбувають ся що два роки.

§. 35.

Виділ обовязаний на 14 день перед звичайними загальними зборами розіслати членам справоздане зі своєї діяльности і оголосити день зборів в одій із місцевих часописий.

§ 36.

До важности рішень треба на загальних зборах особистої присутности найменше 30 членів. Рішеня западають більшістю голосів, які особисто, так і через повновласти відданих (диви §. 16); лише для зміни статута і розвязаня Товариства треба $^2/_3$ голосів, як особисто, так і через повновласти відданих. Голосоване відбуває ся явно, при всїх персоналїях тайно, а явне може відбути ся на одноголосне жадане зборів.

§, 37.

На загальних і наукових зборах проводить голова або його заступник, а в разї потреби вибраний зборами предсїдатель.

§. 38.

Загальні збори: 1) приймають до відомости справоздане Виділу;

2) дають абсолюторію Виділови на внесене контрольної комісиї;

3) вибирають голову, Виділ і контрольну комісию з трьох членів на два роки;

4) рішають внесення Виділу або членів що до справ адміністраційних;

5) іменують на внесене Виділу членів почесних;

6) рішають про зміну статута або розвязане Товариства. Проєкт зміни статута може вийти або від Виділу, або від членів. В останнім разі проєкт з мотивами підписаний найменше двацятьма членами має бути поданий до Виділу найменше місяць перед зборами;

7) обговорюють внесєня та інтерпеляциї поодиноких членів;

8) рішають про відклики виключених членів;

9) рішають можливі непорозуміння між виділом і секциями.

§. 39.

На умотивоване домагане 20 членів Товариства має Виділ скликати найдалї до місяця надзвичайні загальні збори, а коли би сього не вчинив, тодї сї члени можуть скликати збори відозвою, на якій підпишуть ся повними іменами. День зборів оголошуєть ся на 14 день наперед в одній з місцевих часописий. Надзвичайним загальним зборам Виділ не складає правозданя.

VI. КОНТРОЛЬНА КОМІСИЯ.

§. 40.

Контрольна комісия зложена з трьох членів провірює рахунки Товариства і здає справу загальним зборам із орудуваня маєтком Товариства. Члени Виділу і їх заступники та платні урядники Товариства не можуть належати до контрольної комісиї.

VII. МИРОВИЙ СУД.

§. 41.

Спори членів із відносин у Товаристві рішає мировий суд, до якого кожда сторона вибирає одного судию, а ті вибирають одного зверхника; наколиб не прийшло до згоди що до особи зверхника, то жереб, витягнений судиєю старшим віком, рішає, котрий з пропонованих має бути зверхником.

VIII. РОЗВЯЗАНЄ ТОВАРИСТВА

§. 42.

Колиб Товариство перестало істнувати не рішивши про своє майно, то все майно переходить на Товариство «Просьвіта» у Львові з тим, щоб воно без проволоки дало почин до заснованя нового наукового Товариства, якому б мало бути передане те майно. Коли б тоді й товариство «Просьвіта» не істнувало, або майна не приняло, то члени останього Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка мають рішити про долю майна. В ніякім разі майно Товариства не може бути обернене на иньші цїли крім означених у § 3.

Ц. к. Намісництво затвердило сей статут рескриптом з дня 25 серпня, 1904 р., ч. 112.512.

Никола Андрусяк

ПРОБЛЕМИ ТАК ЗВАНОЇ „ПРИОЗІВСЬКОЇ РУСИ" ТА ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ „РУСЬ"

Історик Володимир Пархоменко зв'язав первісну Русь з Доном і Озівським морем, тому що деякі арабські і перські письменники в IX—X ст. називали Дон «руською рікою».[1] Цей погляд Пархоменка прийняв історик Юрій Вернадський, що вивів назву «Русь» від іранських «рухс-асів» або «роксолян»; на його думку цю назву прийняли ті варяги, які Західною Двиною дійшли до джерел Волги, а від Волги Окою до джерел Донця, яким дісталися вже около 739 р. до берегів Озівського моря й створили на Приозів'ї «руський каганат», спершу залежний від хозарів, а від 825 р. незалежний. Проте сам Вернадський стверджує нестачу джерел до історії цього «руського каганату» в 831—839 р., бо коли «Константин Багрянородний писав, перенісся центр Руси з околиці Озівського моря до Києва».[2]

У своїх міркуваннях Вернадський хибно прийняв за шведів-варягів згадане у вірменських джерелах плем'я «севордик», не зважаючи на існування у східній частині Північного Кавказу гунських сабірів або савартів. Сам Вернадський навів оповідання Йордана про те, що угорські оногури під гунською зверхністю в V—VI ст. спеціялізувалися у продажі хутер.[3] Тим то оповідання арабського письменника Ібн Русти про те, що «руси» не обробляють землі, а живляться тим, що збирають з країни слов'ян і їх єдине заняття була торгівля соболями та хутрами, виказує схожість «русів» з угорськими оногурами. Розглядаючи арабські джерела Пархоменко і Вернадський не взяли на свою увагу остороги відомого славіста Олександра Брюкнера, що при основних дослідах арабські джерела заводять. Раз вони згадують про слов'ян і русів як про окремі племена, то знов навпаки їх утотожнюють. Багато клопотів справляють арабські вістки своїми топографічними й племінними назвами, з яких годі збагнути, до яких відомих місць і племен слід їх віднести. В деяких арабських джерелах слов'яни утотожнені з іншими бльондинами, а навіть з кавказькими племенами; існують фантастичні описи нібито слов'янських святинь, а в дійсності кавказьких. З деяких арабських вісток виходить, що

---

[1] С. Томашівський, Nowa teoria o początkach Rusi, *Kwartalnik Historyczny*, 1930, t. 43, 1.

[2] George Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven, 1944, c. 270.

[3] *Ibid.*, c. 146.

«ель рус» це взагалі північний довгоногий нарід.[4] А щодо приозівських «русів», то «русами» називали арабські, а навіть деякі грецькі письменники угрів тому, що вони опанували територію заселену «рухс-асами» або роксолянами. Константин Багрянородний назвав угрів «турками», але попри це згадав, що «турків» «з якихось причин» називано «савартоасфалами».[5] Цю довгу назву слід уважати за складену з трьох назв: савартів або савирів чи сабірів, асів або антів і полян. Можна прийняти, що назва «сіверян» походила радше від «савирів» ніж від «сівера» — північ, тому що сіверяни не були північним слов'янським плем'ям, за чим промовляють літописні оповідання про те, що сіверяни жили як звірі в лісах, їли нечисте й не стидалися срамословія перед родителями та розселення сіверян у степовій полосі Лівобережжя. Назви «анти» й «аси» вважає Вернадський за тотожні, бо значіння тохарського «ант» відповідало слов'янському «поле»,[6] отже коли анти (аси) цілком зіслов'янщилися, щезла ця назва, а залишилася тільки слов'янська «поляни». Проте сполука назв «асфали» залишилася в назві «ісполин» — велетень.[7]

У мюнхенських «Студіях до угорської ранньої історії» з 1957 р.,[8] в яких є нариси Вернадського про Лебедію, угорську країну на Україні, та Михайла де Фердінанді про угорського вождя Алмоша, батька Арпада, перший визначує як границі Лебедії на заході р. Інгул і Поділля, на півночі р. Угру та на сході горішні Донець і Дон;[9] де Фердінанді влучає до Лебедії Кубанщину,[10] яка у Вернадського є «руським каганатом».[11] Будову твердині Саркелу (Білої Вежі) та інших укріплень над Доном уважає Вернадський, що це проти приозівського «руського каганату» укріплювалися хозари, під час коли Дж. Б. Бері[12] і А. А. Васільєв[13] уважають, що ці укріплення були проти новгородських варягів. Проте поміч Візантії при будуванні цих укріплень вказує, що вони були проти спільних візантійсько-хозарських ворогів — арабів чи печенігів, що саме в тому часі зрушили угрів з Кубанщини й тому Вернадському не стало джерел до історії тамошнього «руського каганату». Але він комбінує на основі згадки в Бертинській

---

[4] *Początki kultury słowiańskiej,* Kraków 1912; — Андрусяк, *Історія України,* I, Прага 1941, с. 81.

[5] J. P. Migne, *Patrologiae Graecae,* t. CXIII, Paris 1864, c. 317—18.

[6] Vernadsky, *op. cit.,* c. 82.

[7] Шапиро, Филологическія Записки, Ред. А. Хованскій, Вороніж 1871, вип. V-VI.

[8] Studien zur ungarischen Frühgeschichte, Südosteuropäische Arbeiten 47, München 1957.

[9] G. Vernadsky, Lebedia, ibid. I, c. 17.

[10] Michael de Ferdinandy, Álmos, ibid. II, c. 75.

[11] Vernadsky, Ancient Russia, c. 304.

[12] J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire,* London, 1912, c. 4.

[13] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, I, Bruxelles 1935, c. 111. В іншій своїй праці "The Russian Attack on Constantinople in 860" (Cambridge, Mass., 1946, c. 68) пише Васільєв, що руська держава була в Києві перед 840 р., покликаючись на цитовану нижче Бертинську хроніку.

хроніці про послів від короля народу «рос» Гакона в Царгороді і Інґельгаймі в 839 р., що виявили перед франконським цісарем Людвиком I Побожним своє «свеонське» походження[14] візантійські посли запримітили, що рос-свеони могли розмовитися з франками й тимто пізніший візантійський хронікар Симеон Логофет (перша половина X ст.) назвав Русь дромітами, тобто мореплавцями на легких суднах, з роду франків.[15] «Роські» посли, затримані Людвиком, згодом видісталися на волю й повернулися до Скандинавії, де вони оповіли про страх візантійців перед народом «рос» чи «рус», отже варягам слід під такою назвою підбивати східних слов'ян, які користаючи з напору хозарів і угрів, прогнали варягів. Тимто варяги, виправляючись знов на слов'ян, почали себе звати «Руссю».

«Повість временних літ», подає під 852 р., що з початком царювання імператора Михайла почала називатися «Руська земля»,[16] але про прихід Рюрика з братами оповідається в цьому таки літописі під 862 р., при чому Аскольд і Дир мали відлучитися від Рюрика й піти до Києва та визволити його з-під хозарського підданства. В літопису по Никонівському списку подано за збереженою традицією, що новгородці під проводом Вадима повстали проти Рюрика, який після перемоги над ним велів убити Вадима і його однодумців, але багато новгородців і невдоволених Рюриком варягів утікли до Києва і завдяки тоду дружина київських князів збільшилася й вони заволоділи полочанами й могли нападати на посілости Рюрика.[17] Не має Вернадський[18] підтвердження в джерелах на те, мов би то Аскольд і Дир були під зверхністю угорського воєводи Алма, навпаки, де Фердінанді[19] цитує Константина Багрянородного,[20] мов би то цей візантійський цісар подав, що противна угорському каганові Лебедеві партія рішила, щоб угорським князем був Алм або його син Арпад у залеж-

---

14 Вернадський (цит. тв., с. 306—07) подає дату прибуття візантійських і «роських» послів до Інґельгайму на 17 січня 839 р., Бері (цит. тв., с. 273) подає дату: 17 червня, а о. Ізидор Нагаєвський (Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні, Рим, 1954, стор. 7) — 15 червня. В наведеному о. Нагаєвським тексті хроніки (стор. 140) читаємо: „quinto decimo Kalendas Junii". Отже, коли рахувати по римському звичаю назад, то випадає: 18 травня. Але денна дата в цій хронікарській записці не відограє важливої ролі.

15 J. P. Migne, Patrologiae cursus completus. *Patrologiage Graecae,* t. CIX, Paris 1863, c. 439—442, 767—807.

16 *The Russian Primary Chronicle.* Laurentian Text. Translated and ed. by Samuel Hazzard Cross and Olgerd Sherbowitz-Wetzar. The Medieval Academy of America Publications, No. 60, Cambridge, Mass. 1953, c. 58.

17 С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен,* кн. I, (т. 1—2), Москва 1959, ст. 136—39; — Русская летопись по Никоновому списку, *Полное собрание русских летописей,* IX, ст. 16—17, 19.

18 Vernadsky, Lebedia, c. 29.

19 Machael de Ferdinandy, Álmos, c. 62.

20 *De Administrando Imperio,* Budapest, 1949, c. 38. Константин Багрянородний цілком не згадує в цьому творі про Дира.

ності від Дира. Аскольд і Дир виправлялися проти печенігів і багато їх вбили й тому угри могли вважати київських князів за своїх покровителів перед печенізькою загрозою.

С. М. Соловйов[21] і В. О. Ключевський[22] вважають, що Сильвестер, який редагував «Повість временних літ» на початку XII-го ст., пропустив багато вісток, які були в давнішому літописному зводі, що — на думку О. Шахматова — був складений наприкінці XI-го ст. Тут можна добачити тенденцію літописних укладачів, редакторів і переписувачів, що не бажали розписуватися про подвиги Аскольда й Дира, вбитих з наказу Олега, що узурпував для себе і Ігоря Рюриковича київське князівство. Характеристичною є згадка в літописі, що Олег називав себе «підугорським гостем», щоб заманити Аскольда й Дира на Дніпровий берег, на якому він ждав на них з малою дружиною, а більшість дружини сховалася на човнах на Дніпрі.[23] Так само словами Олега, що Аскольд і Дир «не князі, ні княжого роду», тільки він-Олег і йому «достоїть княжити», старався літописець виправдати вбиство київських князів, завдяки якому злочинові княжили в Києві Рюриковичі. Дмитро Чижевський[24] звернув увагу на те, що в новгородських літописах названий Олег тільки «воєводою», а київський літописець назвав Олега при його договорах з греками «князем». Тим то неправильно використовує Вернадський літописні слова Олега, що Аскольд і Дир «не князі», щоб довести їх залежність від угрів.

Літописна згадка, що Аскольд і Дир не були похоронені в одному місці, вказує, що вони не були вбиті разом так, як це оповідається таки в «Повісті временних літ».[25] Згадка в Никонівському списку літопису про ворожнечу між київськими князями та Рюриком новгородським виключає те, щоб Аскольд і Дир вийшли без ніякої охорони зустрічати «гостя», що їхав послом «у Грецію від Олега й від Ігоря княжича». Слід отже припускати, що київські князі вийшли назустріч Олегові й Ігореві із своєю дружиною і був бій, в якому поляг Аскольд, а Дир вийшов з Києва за поміччю до угрів. Саме в тому часі прикочували на Лівобережжя та частина угрів, що під проводом Алма подалася з Лебедії на північ до своєї підуральської прабатьківщини, але не могла там вижити і почала кочувати в південно-західному напрямі на Україну. Отже, слід прийняти за правдиве оповідання анонімного угорського хронікаря-нотаря короля Белі, що —

---

21 Соловьев, цит. тв., ст. 137.

22 В. О. Ключевский, Сочинения, т. I. *Курс русской истории,* ч. I, Москва 1956, ст. 94.

23 Начало летописи по эрмитажному списку, ПСРЛ, XXV, Москва—Ленинград 1949, ст. 341; т. XXVI, 1959, ст. 16; Вологодско-Пермская летопись.

24 D. Čiževskij, *History of Russian Literature*, The Hague, The Netherlands, 1960, c. 60.

25 Повесть временных лет. Подготовка текста Д. С. Лихачева, Москва—Ленинград, 1950, ст. 30; Ц ПСРЛ XXV, ст. 34; XXVI, ст. 16.

як виказав Р. Ф. Кайндль[26] — писав на основі старої угорської хроніки з початку XII-го ст. «Gesta Hungarorum Vetera», а саме, що Алм воював проти володарів Києва, русини платили йому дань, отже Дир мусів платити Алмові за поміч, під час коли руський київський князь (Олег) закликав проти угрів кочових вершників «куманів».[27] Угри таборували коло Києва[28] на західному березі Дніпра на північ від пізнішої Печерської Лаври за Берестовим та зо два кілометри на південь від Подола в місці, що звалося згодом «Угорським», а «Олмин двір», тобто шатра Алма, Дира й прибічної старшини, був на узбіччі Печерської гори. Там на «Олминому дворі» поховали віднайдене тіло Аскольда й вибудували над його могилою церкву його патрона св. Николая, тому що християнське ім'я Аскольда було Никола. Тільки в одному списку Першого Софійського Літопису зазначено, що «збудували» церкву, під час коли в інших літописних списках будову цієї церкви приписано самому Олмові, тому що церква була на «Олминому дворі». Згодом традиція «Олминого двора» затерлася, а збереглася до наших часів назва цього узбіччя, як «Аскольдова могила». Коли ж у бою поляг Дир, його дружинники поховали його в місці, де пізніше збудував Ярослав Мудрий церкву св. Ірини.[29]

Після смерти Дира залишив Алм таборування коло Києва і подався із своїми уграми на Угорщину, куди на два-три роки перед ним перейшли угри з Ателькузу, країни між Богом та Карпатами і долішнім Дунаєм, яку вони покинули під напором болгарів і печенігів.[30] Цими уграми проводив син Алма Арпад. З Алмом відійшли з Києва християнські дружинники Аскольда й Дира і їм слід приписати оснування церкви св. Николая на Чернечій горі коло Мукачева та занесення назви «русини» для одновірних закарпатських слов'ян, що мали — за «Короткою історичною розвідкою про Мукачівську епархію» — в Мукачеві свій владичий осередок ще до приходу угрів.[31] Згідно з цією традицією приймає Михайло Грушевський, що релігійними осередками карпатських українців були монастирі св. Николая на Чернечій горі коло Мукачева в Берегівщині та св. Михайла в Грушеві на Мармарощині. При тому Грушевський не приймає приписування пізнішою традицією оснування Свято-Николаївського монастиря князеві Федорові Коріятовичеві і зазначує, що цей монастир був оснований в «непам'ятному часі».[32]

---

26 R. F. Kaindl, Studien zu den Ungarischen Geschichtsquellen, Archiv für Österreichische Geschichte VII—VIII, 85 (1898) und 86 (1899); — Vernadsky, Lebedia, c. 28.

27 Vernadsky, l. cit.

28 de Ferdinandy, op. cit., c. 90.

29 Ив. Фундуклеев, Обозрение Киева в отношенни к древностям, Київ 1847; — Нагаєвський, цит. тв. стор. 23.

03 de Ferdinandy, op. cit., c. 90.

31 А. Петров, Древнейшия грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391—1498 гг., Прага 1930; — Нагаєвський, цит. тв., ст. 93.

32 M. Hrushevsky, *A History of Ukraine*, New Haven, 1941, c. 429—430.

Інакше міркує про початки Руси в Києві советський історик Б. Рибаков, в нарисі «Early Centuries of Russian History» Moscow, 1965, с. 15-17). Після цитати з «Повісті временних літ»: «Поляни, що звуться тепер Руссю», пише він так: «В старій рільничій околиці лісо-степу над берегами річки Росі жило плем'я зване Рось або Русь. Тому що ця область була заселена слов'янами від бронзової доби, було це плем'я слов'янським, хоч з огляду на своє сусідство із степовими скито-сарматськими племенами могло воно абсорбувати дещо не-слов'янських поселенців. Город Роден при впаді Росі до Дніпра був племінним центром і від нього мала походити друга назва племени: «роди». В VI-му ст., коли слов'яни відітхнули від спустошень нанесених гунами і нові не менше грізні орди обрів (аварів) з'явилися в степах, з'єдналися племена лісово-степової полоси у великий союз під проводом найбільше південного племени, що межувало із степами — Рось або Русь. У межах цього союзу розвинулася специфічна культура, що вирізняла союзні племена від інших слов'янських. В умовинах тієї доби, коли дружини слов'янських вояків робили постійні рейди на степи, посувалися до берегів моря і воювали з Візантією, забарвлювалася їхня культура звичайно деякими степовими й чорноморськими елементами. Племінному союзові VI—VII століть надано назву Руси або Руської землі. Ядром цього союзу була країна здовж ріки Рось з городом Роден. — Дещо пізніше був перенесений провід над племінним союзом в області середнього Дніпра до північних сусідів Руси над річкою Россю — полян з їх центром у Києві. Але поляни не поширили своєї назви на інші племена; племінний союз, що перетворювався на феодальну державу, називався далі Руссю. Поняття «Руської землі» змінялося в парі з побільшенням державної території і поступово охопило всі східньо-слов'янські племена. В очах чужинців кожний мешканець руської держави, кожна людина, підлегла київському князеві, були «a Rus» або «Russian». Навіть варягам, що прийшли до Київської Руси як найманці або купці й проживали в Києві, надавано назву Руси так як автохтонам. — Історики не відкрили якогось шведського (норманського) племени названого Руссю, й тимто претенсії норманістів, що варяги були Руссю, і що вони дали цю назву слов'янам, виявлені як безосновні й ненаукові. Праці советських істориків (Б. Д. Грекова, А. Н. Насонова і М. Н. Тіхомірова) устійнили вирішально помилковість в інтерпретації літописів, за якою означувано Русь як одно з варязьких племен. Досліди ще раніших джерел і порівняння їх з археологічними даними виказують, що назва Русь була зв'язана із слов'янською Дніпровою областю».[33]

Таке формулювання Рибакова принадливе, але він не виявляє джерел до існування племени «Рось» або «родів» над Россю з городом Роден. Щодо назви річки Рось, то її походження можна виводити від «роса» й «росити», які деякі лінгвісти виводять від арійського «рон-

[33] B. Rybakov, op. cit., c. 15—17.

са», що означало вогкість, вологість, воду. Назву сарматських роксоланів можна виводити від іранського «рухс» — ясний. На думку Вернадського — деякі ріки в області експансії роксоланів або рухс-асів стали знані під племінною назвою їх поселенців, а згодом іранські племінні назви могли бути раціоналізовані слов'янськими автохтонами при помочі їх власної мови, як, наприклад, «Рось» від «роса».

Проте у винаході «родів» Рибаков не оригінальний: він — антинорманіст запозичив цей «винахід» від норманіста А. А. Куніка з-перед 120 років. Кунік [34] звернув увагу на шведське слово «rodsen», що означало «веслярів» і він прийняв, що саме плем'я «родсен» жило у прибережній смузі країни Рослягeн у Швеції. Він висновував здогад, що саме назва «родсен» («Родсі») перейшла у фінів у «Руотсі», а опісля «Руотсі» серед слов'ян у «Русь». Але А. Погодин[35] вважає назву «родсі» за гіпотетичну. Щодо з'єднання слов'янських племен лісово-степової полоси у «великий союз» у VI ст., то надхнення до такої думки дав Рибакову сьогочасний советський «союз», а не історичні джерела. Советські історики видумують різні теорії, щоб саме придобритися советському «союзному», з провідним великим московським народом, урядові.

---

34 A. A. Kunik, Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen, Petersburg 1844, c. 165—67.

35 A. Pogodin, Les Rodsi: un peuple imaginaire, Revue des Études Slaves, Paris, 17 (1937), c. 71—80.

Богдан Винар

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

II.

Суспільно-Економічні Відносини в Київській Русі

(Продовження)*

До складу вищої верстви населення, крім згаданих раніше багатших купців-гостей, входили в першу чергу князь і його найближче оточення, видатніші представники бояр, церковна ієрархія та військова верхівка, як також, очевидно, представники адміністраційної влади. Поскільки ця вища верства була і в основному носієм економічної політики, варто на цьому місці ці справи коротко розглянути.

Як відомо, існує багато поглядів про походження і соціяльну характеристику княжої влади у Київській Русі. В основному, історики які заступали норманську теорію, зокрема Ключевський та його послідовники, думали що Київська держава постала наслідком норманського завоювання і таким чином влада князя це в першу чергу військова влада варягів і династії Рюриковичів. За думкою Ключевського, на зміну системи «городів-центрів» прийшло «варяжське князівство», на чолі з князем та його дружиною. Київське князівство, як і раніше утворені «городи-центри» які виконували функції торговельних осередків, творяться на базі соціяльно-економічних інтересів провідної верстви. У тому відношенні Ключевський відмічує два періоди. Перший (до IX ст.) характеризується тим, що між князем, його дружиною і місцевою верхівкою «городів-центрів» існує спільність економічних інтересів, в першу чергу торговельних. У другому періоді (тобто починаючи з IX ст.) постає верства боярів, які починають відогравати поважну ролю у господарському життю країни, передовсім як великі землевласники. Міська провідна верства, тобто переважно купці, і надалі залишаються основним промотором торгівлі, нагромаджуючи у своїх руках поважні капітали. Цю «торговельну теорію» Ключевського, як це ми згадували вже попередньо, більшість істориків тепер оспорює. Це саме відноситься і до його норманської теорії створення Київської держави. Сьогодні більшість істориків уважає її

---

* *Український Історик,* ч. 35—36, стор. 24—37, 1972.

мало обґрунтованою і на цю тему існує велика література.[107] Проти норманської теорії виступав також і Грушевський,[108] як і зрештою Лащенко.[109] Говорячи про українських істориків новіших часів, погляди Ключевського поділяв Томашівський[110] і ця гіпотеза також часто цитується у популярних підручниках історії України.

Немає найменшого сумніву, що питання княжої влади у Київській державі та її відношення до старших форм державної чи може радше племінної організації, тобто питання старого племінного устрою та його вплив на державну структуру Київської Русі, не належить до найлегших питань в українській як і зрештою і в російській історіографії. Про ці справи так пише Лащенко.[111]

«Спираючись на свою дружину, київські князі поширюють територію, збирають «дань» з сусідних племен та поширюють впливи київської державности. Місцеві туземні «князьки» потроху заміщуються київськими намісниками або князями — підручниками київського князя. З поширенням київського князівського роду і поділом землі на окремі волости — в кожній волости є князь із того ж роду київського. В такому напрямі — коротко кажучи — відзначується дер-

---

[107] Г. Б. Д. Греков. *Киевская Русь,* цит. пр., стор. 200—202. Одним з перших критиків цієї «торговельної теорії» був А. Е. Пресняков у виданій у 1909 р. праці — *Княжое право в древней Руси.* Не маємо змоги на цьому місці навіть перечислити всіх важніших праць на цю тему, тут тільки подаємо деякий довідковий матеріял. Ю. И. Венелин. *Скандивомания и ее поклонники или столетие изыскания о варягах.* Москва, 1842; Ф. И. Свистун. *Спор о варягах и начале Руси.* Львів, 1887; Зокрема досить обширну бібліографію цього питання подає праця — В А. Мошин «Варяго-Русский вопрос», *Slavia* (Praha r. 10 seš. 1—3, p. 109—136, 343—379, 501—537. Бібліографія ця доведена до 20-их рр. Ці справи обговорює також і В. П. Шушарин в окремому розділі «Норманисты нашого времени», цит. пр., стор. 229—288, подаючи думки не тільки закордонних, але також і совєтських істориків. З важливіших праць українських істориків можна згадати: S. Tomaszewski. *Nowa Teorja o Początkach Rusi.* Lwów. 1930; M. Korduba. „Les Théories les Recéntes sur les Origines de la Ruthenie". *Le Monde Slave,* (Paris) 1931, t. 3, № 2, p. 213—235; M. Korduba. „Najnowsze Teorie o Początkach Rusi". *Przegląd Historyczny* (Warszawa) t. 10, № 1, p. 58—74 (1935) як також — В. Заікин «Спір про початки Руси», *Записки чина Василія Великого,* т. 3 вип. 3—4, стор. 591—614 (1930); О. Д. Степенко «До питання про походження слов'ян і Русі в українській історіографії кінця 18-го і першої третини 19-го ст.», *Наукові Записки Кам'янець-Подільського Держ. Пед. Інституту,* серія істор.-філ. т. 8, стор. 56—76 (1958); його ж «Боротьба з норманізмом в українській історіографії другої четверті 19-го ст.», *Там же,* т. 10, стор. 75—100 (1961). З праць, які появились за кордоном слід обов'язково згадати принайменше дві, а саме O. Halecki. *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe.* New York, 1951; H. Paszkiewicz. *The Origins of Russia,* London, 1954.

[108] Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 379—390.

[109] Лащенко, цит. пр. т. I, стор. 92.

[110] С. Томашівський. *Історія України. Старинні і середні віки.* Мюнхен, 1948, стор. 27—30.

[111] Лащенко, цит. пр., т. I, стор. 92—93.

жавний процес. Але «земщина» зі своїми стародавніми вічами, що виявляли волю народа, змагається затримати свої споконвічні права. І ми бачимо, що стосунки земщини і князя з дальшим розвитком державного процесу набирають визначний характер і зміст. Земщина виявляє свою волю через віча, але віче само по собі занадто складний орган, щоби керувати землею; народу потрібний князь: князь-начальник дружини, князь-суддя, князь-адміністратор. Дві визначні сили стають одна проти другої, одна доповнює другу, одна і друга потрібна землі. І обидві сили знайшли для определіння своїх стосунків, своїх правних взаємовідносин визначений ґрунт у договорі — «ряді». На підставі «ряду» князеві давався так званий «корм», який забезпечував його і дружину; зі свого боку князь мусів виконувати у волости певні обов'язки, головно (спочатку) військові. Ряд заключувало з князем віче, виявляючи народню волю, але, як це ми вже вище зазначили, «головуючим» елементом такого договору було віче, бо власне від нього залежала санкція самого договора; таким чином принцип верховенства землі — народа над князем — не порушався».

Приглянемось до цих справ трохи ближче. Як відомо, т. зв. родову теорію заступав відомий російський історик Соловйов, мовляв княжа влада належала династії Рюриковичів і родове старшинство було основою княжих відносин, тобто пріоритет на княже володіння мав найстарший брат, за старшим братом молодший, опісля наймолодший і т. д. Якщо київський князь вмирав — його місце займав не тільки найстарший у роді, тобто безпосередній спадкоємець, але і ціла княжа родина брала в тому процесі безпосередню участь, тобто кожній член родини переходив на одну степень вище. Проти цієї концепції виступив і Грушевський, вказуючи що ідея родового старшинства існувала лише в Чернигівській землі,[112] як і зрештою ряд інших істориків, зокрема Сергєєвич. Говорячи про цього дослідника треба в першу чергу відмітити, що не зважаючи на його великі заслуги для вивчення такого важливого питання як роля віча,[113] більшість його поглядів сьогодні ледви чи є актуальними. Це саме можна також і сказати про федеративну теорію Костомарова.[114] Поскільки ці справи нас безпосередньо не цікавлять варто тут тільки пригадати, що Сергєєвич взагалі не признає Київської Русі як окремий історичний період. Цей

---

[112] Грушевський, цит. пр., т. І, стор. 196—197.

[113] В. И. Сергеевич. *Вече и князъ.* Москва, 1867. Гл. також його ширшу працю — *Древности русского права.* 2 Изд. Ст. Петербург, 1901—1911. 3 т. Другий том у цьому виданні «Вече и князь» є дещо переробленим.

[114] Думки Костомарова про федеративні основи Київської Русі представлені в його відомій праці «Мысли о федеративном начале древней Руси». Концепція Костомарова реалізувалась також у ряді монографій про окремі землі, що їх писали учні В. Антоновича. Деякі з цих праць, як, наприклад працю Грушевського про Київщину, ми вже згадали у вступному розділі. Проти цього погляду Костомарова виступали деякі російські історики, передовсім Соловйов і Ключевський, які уважали, що старий племінний поділ був знищений у зв'язку з створенням окремих князівств.

перший період (очевидно російської історії), Сергеєвич називає «княжою добою» і в тому часі «Россия представляєтся розделенною на множество независимих одно от другого княжений; в течение второго, царского, она является соединенной в одно государство с политическом центре в Москве».[115] Ці свої позиції заступає автор і в «Русских юридических древностях», тобто у праці яка появилась вже з початком XX ст., мовляв, «Нашим древним князям приходилось вращаться в очень сложной среде. Они находились в известных отношениях к народу, к другим владетельным князьям и, наконец, к своим вольным слугам».[116] Там же Сергеєвич і повторює про залежність влади князя від віча, яке його запрошувало, заключало «ряд» і якщо не було ним задоволене то показувало йому «путь чист на все чотыре стороны».

На нашу думку Київська держава ніколи не могла б дійти до відомої політичної могутності та наладнавши господарські відносини з Візантією і рядом інших держав — стати одночасно і одною з передових економічних потуг, якщо й дійсно роля віча та децентралістичні тенденції були такими, як їх стараються представити деякі дослідники цього питання. Нам здається, що народовецька течія в українській як і зрештою і в російській історіогафії значно переоцінює ролю віча у вже зформованій Київській державі, недоцінюючи рівночасно значення влади князя та його адміністрації. Мабуть можна погодитись з Вернадським, що у Київській Русі зустрічаємо певні елементи трьох клясичних форм управління — монархістичний (князь), аристократичний (дружина) і домократичний (віче). Наявність цих трьох форм є безспірним фактом;[117] очевидно виявлялись вони різно, в залежності від даних історичних обставин, чи точніше — ступені централізації княжої влади. Як знаємо, при кінці XII-го ст. монархістичний елемент переважав у Суздальщині, аристократичний — у Галицько-Волинському князівстві, а роля віча була сильнішою у Новгороді, як, скажімо, у Києві.

Як вже і відмічено раніше, зростання городів-міст та міського населення, було одним з вирішних чинників у зміцненню державних форм княжої влади у Київській державі. З цим процесом погоджується і Грушевський, мовляв «з комбінації племінного підкладу з елементом городським постають нові «волости», території зв'язані з певними городами, як їх політичними центрами. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин і розвій цих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне життя, торговля, зносини і городське життя

Ролю віча значно переоцінювали також і М. А. Дьяконов, його праця *«Очерки общественного и государственного строя древней Руси»* появилась четвертим виданням вже за сов. влади в 1926 р. з передмовою Покровського.

115 Сергеєвич, *Вече и князь,* цит. пр., стор. 1.

116 Сергеєвич, *Русские юридические древности,* цит пр., т. II, стор. 119.

117 Вернадський, цит. пр., т. I, стор. 177.

були більше розвинені, там розвинулися і більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного життя, там не виробили такі міські геґемонії і племінна організація складалася з більшого числа дрібних міських громад».[118] Говорячи про т. зв. літописні племена то знаємо, що у більшості у них були власні князі. Племінні князівства існували протягом досить довгого часу, починаючи з VII-го ст. по X-те, а навіть XI-те ст., хоча їх роля з розвитком київських державних форм постепенно зменшується. Немає також найменшого сумніву, що ще до часу створення Київської держави, на території України як і зрештою і в інших частинах Східної Европи проходив процес політичної інтеграції, тобто утворювалися більші політично-адміністраційні організми, що охоплювали групи близько споріднених за складом населення племінних територій.[119] Київський літопис і згадує про такі більші території, які і мали власних князів, як землі деревлян, дреговичів, полян, тощо. Ми не маємо докладних відомостей про компетенції цих племінних князів, які очевидно очолювали окремі адміністраційні одиниці, будучи рівночасно мабуть представниками місцевих династій. Про це і говориться у літописі, мовляв «и по сихъ братья (тобто по смерти Кия, Щека і Хорива) держати почаша родъ ихъ княженые в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словъни свое в Новъгородъ, а другие на Полотъ вже полочане».[120] Заховались також і деякі імена цих князів, як наприклад Мал, князь деревлян, Ходот, вятицький князь. Одначе ми не знаємо чи князь Мал був тільки одним з князів деревлян, чи було їх у деревлян більше.[121] Грушевський, наприклад, думає що вирішальне значення у постанню деревлян проти Ігоря відограло віче, а князь (чи князі) відограли у цьому конфлікті тільки другорядну ролю. Це тому, бо «лучшіе мужи, иже держать Деревськую землю», а саме постання сталося після того як деревляни «здумали з князем своїм Малом, одначе рішають справу вони і в дальшому оповіданню літописець (чи леґенда) зовсім іґнорує Мала».[122]

Немає мабуть великих сумнівів, що в часі існування місцевих династій князів, тобто до часу зміцнення Київської держави, віче було загально поширеним явищем. Можна погодитись також з Сергеєвичем чи навіть Лащенком, що зокрема у полян, вічевий принцип був досить широко розвинений. Одначе, на нашу думку, Лащенко вже надто згущує фарби, пишучи мовляв «віче як зверхній орган народньої влади, було явищем загальним, як вислів народньої волі воно зустрічається споконвіку в усіх українських землях».[123] І ще далі «таким

---

[118] Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 374—75.

[119] В. Д. Королюк «Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян», *Український Історичний Журнал*, ч. 12, стор. 45 (1969).

[120] *Повесть временных лет*, цит. пр., т .I, стор. 13.

[121] Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 375—76.

[122] Там же, стор. 376.

[123] Лащенко, цит. пр., т. I, стор. 82—83.

чином в самій основі організації влади у старовинних українців покладається ідея народоправства і цій ідеї зовсім не перечило те, що в літописних свідченнях одночасно з народніми зібраннями згадується почасти і про місцевих племінних князьків».[124]

Концепція т. зв. народоправства добре відома в українській історіографії і до неї ще неоднократно будемо повертатись. Не має, натомість, рації ні Лащенко ні інші історики, коли цю ідею «народоправства» стараються представити як певну ідеологічну надбудову, що мала б пояснювати взаємовідносини між владою князя і «народом». Нам здається, що протягом IX-го і на початку X-го ст., тобто в часі коли Київ як державний осередок вже був у спроможності адміністраційно контролювати більшість земель, які входили у склад Київської держави, роля віча була зовсім іншою, як і зрештою змінилась роля князя та його влади. Спочатку ще раз про Сергеєвича. На думку цього дослідника віче як певний орган законодавчої влади виконує майже тотожні функції протягом цілого періоду існування Київської Руси, тобто до часів татарського завоювання. «Событием певростепенной важности положившим путь к новому порядку вещей является татарское завоевание... Нашествие татар впервые познакомило русские княжения с властью, с которой нельзя входить в соглашение, которой надо подчиняться безумовно. Почва для развития вечевой деятельности была сразу уничтожена».[125]

На тому місці не маємо навіть змоги розглянути велику літературу на цю тему. Скажемо тільки, що Сергеєвич базує свою тезу в основному на тексті Лаврентійського літопису, в якому під записом для 1176 р. подано: «Новгородци бо изначала и Смолняне, и Кыяне, и Половчане, и вся власти якоже на думу на вече сходятся». Грушевський також цитує це місце, мовляв «Новгородці бо, і Смольняне і Кияни і Полочани і всі волості (землі) споконвіку збираються на віча для поради і що постановлять старші (старше місто, город) то приймають і пригороди».[126] Сергеєвич використовує для обґрунтовання своєї тези відомі тексти договорів київських князів з греками. І так, у договорі Ігоря 944 р. виступають послами не тільки представники князів, але і «люды все рустии», тобто Сергеєвич думає, що ініціятором того договору було віче, як верховний законодавчий чинник. Поскільки Грушевський вже подав склад посольства,[127] то можемо тут звернути увагу на іншу справу. І дійсно якщо у договорі говориться про «всіх руських людей» то це, на нашу думку, ще нічого не вияснює поскільки ця фраза відограє таку саму ролю як і «всі люди грецькі». Чи може бути мова про будь-яке віче як законодавчу владу у Візантії? Розходиться очевидно тільки про т. зв. протокольний церемоніяльний вислів. Зрештою договір Святослава з 972 р. ці справи ще виразніше ставить, мовляв — «Аз Святослав, князь руский, яко же

124 Там же, стор. 82.
125 Сергеевич, *Русские юридические древности,* цит. пр., т. II, стор. 11.
126 Грушевський, цит. пр., т. III, стор. 210.
127 Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 424.

клихся, и утверджаю на свещание имь роту свою: хочю имети мир и свершену любов». У договорах неоднократно підкреслюється, що грецькі царі мають безпосередні стосунки з «великим руським князем», який є очевидно головою держави. Грушевський слушно зауважив, що у реєстрі послів зовсім не згадано преставників місцевих князів, які були під зверхністю київського князя, мовляв ці князі «не входили безпосередньо в державну та дружинну організацію».[128] Зрештою навіть Владімірський-Буданов у своїй праці «Обзор истории русского права» розрізняє три різні періоди у діяльності віча. І так, перший період VI—IX ст. характеризується тим, що діють «племенные сходки», в другому IX—X ст. зустрічаємо «переход от племенного собрания к городскому», а вкінці третій період (XI—XIII ст.) «есть эпоха полного выделения этой формы власти в самостоятельную и полного развития ее прав. Она совпадает со временем окончательного установления власти старших городов».[129]

С. В. Юшков також розрізняє три періоди в історичному розвитку віч, тобто племінний, далі період Київської Русі та період «феодальної монархії.[130] З цим також ледви чи можна погодитись, бо саме в цьому третьому періоді не зустрічаємо «монархістичних тенденцій», радше, як це вже раніше відмічено, збільшена роля міського населення у самоуправних органах автоматично скріплює ролю віча, як однієї з форм громадського зібрання.

Реасумуючи сказане можна прийти до таких висновків. Думаємо, що діяльність віча, як одноі з найстарших форм громадської (а не державної) самоуправи мала інші форми і значення у часі замкненого натурального господарства з порівнально невеликими формами влади — рід, громада, город, плем'я. Віче, як форма самоуправи, була основним законодавчим тілом при наявності племінного устрою. В тому часі навіть і деякі адміністраційні функції віча були можливими, хоч їх (з доручення того ж віча) звичайно виконував племінний князь. Рада старших чи інше виконавче тіло покликало на службу князя чи іншого воєнного начальника, якого першим обов'язком була військова оборона. Можна також догадуватись, що певні речі адміністраційного характеру вирішувались також і «громадою» і у тому відношенню можемо говорити про ролю ради старших чи іншого «виконавчого органа» громадських зборів.

Із заникненням племінного устрою вже сам факт створення Київської держави в основному вирішно впливає на зміну цієї системи. Роля князя збільшується, князь для допомоги у своїх адміністраційних обов'язках творить власне і тільки йому підлегле дорадче тіло із своїх прибічників, тобто членів дружини, бояр, адміністраційних урядовців, тощо. Це дорадче тіло князя не сповняє функції давнього

---

[128] Там же.

[129] М. Ф. Владимирский-Буданов. *Обзор истории русского права,* цит. пр., стор. 52—53.

[130] С. Ф. Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси,* цит. пр., стор. 194.

віча, тільки нормальні функції дорадчого органу. Таким чином, починаючи мабуть з другої половини IX-го ст. до першої половини XI-го ст. значення віча маліє чи зовсім занепадає, принайменше якщо розходиться про землі під безпосередньою контролею Києва. І якщо у деяких землях, наприклад у деревлян[131] віча могли в тому часі і відбуватись, то це є радше відокремленим епізодом, може навіть і як засіб своєрідної «самооборони» у зв'язку з зростаючими централістичними тенденціями Київської держави. До того ще треба додати, що зокрема у періоді друга пол. IX — перша пол. X ст., міське населення, яке вже перебуває у процесі зростання, все ж таки ще не є спроможне (на цьому етапі) конкурувати з владою князя та його органів. Це стається пізніше. До речі, навіть важко говорити про будь-які вічеві зібрання (у сенсі попереднього періоду) скажімо у X-му ст. Лащенко обговорюючи питання віча і його взаємовідносин з владою князя твердить, мовляв «визначний розвиток Київської Руси знайшов для себе вираз і в сфері права державного — в організації участи самого населення у житті державному. Участь ця виявилася здавна на вічах. Цим можна і з'ясувати цей факт, що більш важливі питання, які торкались цілої землі і здавна вирішувались на вічах, так наприклад хрищення Руси при Володимирові Святому було вирішене на київському вічу».[132]

Повторюємо, що автор не відрізняє звичайного церемоніялу, тобто скликання князем зборів населення для відзначення важливої події, від суті віча як органа самоуправи. До речі, якщо вже говорити про вічеві зібрання у X-му ст., які не були скликані з ініціятиви князя, то можемо говорити тільки про 968 р., тобто про громадські збори з нагоди облоги печенігами Києва. Як знаємо, Святослава з дружиною тоді в Києві не було. Під роком 997 маємо досить леґендарний опис подій, де причиною громадських зборів були також печеніги. Зрештою під роком 987 у літописі записана інша цікава подія. «Старці і бояри» цікавляться релігіями різних країн і народів та дискутують ці справи з князем. Очевидно, тут розходиться про наради з князем, а не віче. У записі для 996 р. літопис повідомляє, що Володимир святкував деякі важливі події. І так, після збудування Десятинної церкви він «створи праздник велик в то день бояром и старцем градским», а після побіди над печенігами Володимир «створи праздник велик варя 300 провар меду. И созываша боляры своя, и посадники, старейшины по всем градом, и люди многы; на «Успенье Святые Богородица, и ту пака сотворяше праздник велик», скликуючи «бещисленое множество народа . . .»[133] Літопис подає вістки про вічеві зібрання для таких років: Білгород (997), Київ (1068, 1113, 1146, 1147, 1150), Володимир Волинський (1097), Звенигород (1147), Полоцьк (1159, 1185), Смоленськ (1185), Ростов (1157, 1175), Суздаль (1157, 1175), Володимир на Клязмі (1157, 1175, 1176), Переяславль (1175), Рязань (1177) і Новгород (1016, 1136,

---

131 Греков. *Киевская Русь,* цит. пр., стор. 364.

132 Лащенко, цит. пр., т. I, стор. 83.

133 *Повесть временных лет,* цит. пр., ч. I, стор. 85.

1137). Вже навіть з переліку наведеного можемо прийти до висновку, що у другій половині XI-го ст. та протягом XII-го ст. вічеві збори відбуваються частіше і на це, загально кажучи, склались дві обставини. Зростання міст і збільшення ролі міського населення у самоуправі, як і також децентралізаційні тенденції, що згодом спричинились до розпаду Київської держави. Як Київ тратив постепенно значення найважливішого політичного осередка — паралельно до цього процесу і зміцнюється самоуправна роля окремих більших міст,[134] згодом, очевидно також і земель-князівств, як автономних одиниць.

Стільки про віче. Ми зупинились на цьому питанню трохи довше, бо як згодом побачимо при розгляді екномічної політики цього періоду, носієм цієї політики буда державна влада на чолі з князем.

Переходимо тепер до короткої характеристики влади князя і його оточення. Як ми вже зазначали раніше, Київська держава виникла як політичне об'єднання більш давних політичних організацій, якими були т. зв. літописні племена. Київська Русь кінця IX-го і початку X-го ст. поділялась на ряд князівств (їх часто називають землями) і ці князівства творили адміністраційні одиниці Київської держави. Як відомо, племінна автономія була скасована Володимиром Святославичем який і перевів основну реформу місцевого самоврядування, замінивши дотогочасні місцеві племінні династії представниками київського великокняжого роду, або і власними урядовцями, тобто посадниками і тисяцькими. Таким чином створилась нова державна організація, з основними одиницями-князівствами, що їх звичайно очолювали члени київського княжого роду. І так, наприклад, за заповітом Ярослава на чолі Київської держави був його найстарший син, молодші сини одержували у володіння інші князівства, відповідно до ступеня старшинства. Цей ступень старшинства не діяв так справно як собі його уявляв Соловйов і про що ми вже говорили. Теоретично цей принцип старшинства діяв до деякої міри і до часу заповіту Святослава, з тим, що як відомо, удільні князі часто міняли свої князівства, у більшості випадків у порозумінні з київським князем. Згідно з заповітом Святослава, ці уділи одержують тепер вже князі у постійне володіння і вони були спадковими. Любецький з'їзд 1097 р. подає юридичні норми для цієї системи. Тут не місце входити в такі питання, як княжі міжусобиці та їх причини (конфлікт між т. зв. принципом старшинства і спадковим правом даного княжого роду на князівство) поскільки нас цікавлять тільки основні функції княжої влади яка, очевидно, мала безпосередне відношення до напрямних економічної політики.

Немає найменшого сумніву, що одним з найважливіших обов'язків князя були військові функції, тобто князь з своєю дружиною відповідав за організацію оборони князівства, утримання дружини, побудову відповідних оборонних укріплень, тощо. Як говорить Грушевський — «князь міг своєю властею розпочати війну, визначити похід, уложити союз, приняти згоду. Участь у цих справах громади

[134] Греков, *Киевская Русь,* цит. пр., стор. 366.

знову була можлива, але не обов'язкова: все залежало від відносин князя до громади і від того — о скільки князь потребував її помочі — моральної чи матеріяльної».[135] Крім княжої дружини, у більшості походів брали участь і ширші круги населення. Про смердів ми вже згадували попередньо, при нагоді обговорення Долобського з'їзду. М. Ф. Владімірський-Буданов говорить про «народне ополчення», яке складалось з дорослих мужчин міського і сільського населення.[136] Ці військові формації називаються у джерелах «воі» і детальні формації про військову організацію Київської Русі знайде читач у Грекова.[137]

Київський князь мав право заключати міжнародні договори і фактично безпосередньо відповідав і навіть нерідко очолював посольства та взагалі займався дипломатичною діяльністю.[138] Князь також видававв закони та виконував судові функції. Ці функції виконував князь сам, або — у зв'язку з поширенням княжої влади, при допомозі ним встановлених судових органів, тобто представників княжої влади. Як це ми вже згадували при іншій нагоді, звичайно половина т. зв. судових пошлин («Казнь») тобто кари, що їх мусів винний заплатити, ішла у княжу скарбницю і ці справи досить докладно обговорює Костомаров як і зрештою Сергеєвич.

До обов'язків князя належали також і адміністраційні функції, у широкому розумінні цього слова. Про це так пише Грушевський. «Князь у своїх руках мав всю адміністрацію в землі, і провадив її безпосередньо — сам особисто, і посередньо, через різних урядників, котрих сам іменував. Про громаду ми не знаємо нічого, аби вона іменувала адміністраційних чи інших урядників, або їх скидала. Розуміється, у дрібних — сільських громадах мусіли бути виборні «старці», «старости», чи як би вони не називалися, але вся адміністрація, що виходила за границі дрібної льокальної самоуправи, була княжою і до неї громада не мішалася. Віддаючи усю управу князеві, громада залишила йому до волі заступати себе ким хоче — до кого має довір'я, хоч би і своїми слугами і невільниками».[139] Як знаємо, такими урядниками-адміністраторами князя були тисяцькі і як від-

---

135 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 224.

136 М. Ф. Владимирский-Буданов, цит. пр., стор. 86—87. Описуючи похід князів на половців в 1183 р. Грушевський згадує, «що крім дружин брали участь і земські полки з міщан і селян». Гл.: Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 109.

137 Б. Д. Греков. «Організація військових сил східних слов'ян і Київської держави», *Наукові Записки Історії і Археології АН УРСР*, кн. 2, стор. 74—129.

138 На цю тему існує велика література і деякі праці використовуємо у розділі, яка обговорює питання закордонної торгівлі. На тому місці можемо тільки згадати такі новіші праці, як наприклад: І. М. Шикера. *Міжнародні зв'язки Київської Русі*. Київ, 1963; М. Н. Тихомиров. *Исторические связи России со словянскими странами и Византией*. Москва, 1969; та В. Т. Пашуто. *Внешная политика древней Руси*. Москва, 1968.

139 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 225.

мічає Терлецький «сама назва показує, що ці уряди були у зв'язку з давною воєнною організацією, яка спиралася на десяточній системі. Тисяцький це начальник тисячі, так само як соцький (сотник) начальник сотні, а десятник — десятки. З часом ця воєнна організація зв'язалась тісно з територією так, що тисяча означала найбільшу територію, а десятка найменшу».[140] Треба тут ще додати, що нерідко деякі території (як наприклад села, тобто більші земельні посілості) підлягали безпосередньо князеві як його приватне майно. Своїм майном міг князь свобідно розпоряджатись, тобто його продати, проміняти, або передати у спадщину своїм спадкоємцям.[141] В тому часі ще не маємо виразного двоподілу між адміністраційними функціями князя у відношенню до його власних посілостей та державними обов'язками. Часто службовці княжого двору виконували і загальні функції у державній адміністрації та про ці справи будемо обширніше говорити в окремому розділі про фінансову політику у Київській Русі. Якщо говорити про адміністрацію княжого двору, то звичайно це двірське господарство доглядали ключники або тивуни.[142] На чолі княжого двора був часто «дворський» або «дворецький», для різних спацифічних доручень князь уживав «биричів» «дітських» і «отроків». І так, наприклад, є декілька згадок у літописі про отроків — «Посем сереша Деревляне пити, и повела Ольга отроком своим слижити пред ними», або — « . . . Яко упишася Деревляне, повела отроком своим пити на ня, и повела дружине сечи Деревляне»[143] Тут вже бачимо ролю отроків як слуг, у відрізненню від дружини. Були відомі також декілька категорій тивунів, як наприклад, тивун «огнишний» або двірський, який завідував двором князя, тивун «конюшний» і тивун «сільський»[144] Багато з тих княжих урядовців були слугами або і рабами і, як зазначує Соловйов, у західних слов'ян, наприклад, «Огнищанин означал отпущенника» („libertus"), тобто вони вже не були рабами. Грушевський думає, що ці імена заразом означають взагалі нижчу княжу дружину у противагу до старшої, тобто бояр.[145] Можна до того додати, що обов'язки отроків і «дітських» крім звичайних послуг на княжому дворі, були пов'язані також з судовими справами. І так, їх завданням було по-

---

140 Терлецький, цит. пр., стор. 89.

141 Грушевський, цит. пр., т. III, стор. 224.

142 Ключники і тивуни були княжими слугами, але крім своїх приватних обов'язків на дворі князя виконували і різні публічні функції, чи, як каже Грушевський, функції «провінційних урядників».

143 *Полн. собр. русских лет.*, цит. пр., т.I, стор. 24.

144 Руська Правда подає досить високі кари за вбивство княжих урядовців. У статтях 22-гій і 23-тій (короткої редакції) подається висоту цієї кари — 80 гривн, за вбивство ключника і конюшного. За вбивство сільського тивуна (гл. статтю 24) карою було всього 12 гривн, якщо він був холопом.

145 С. М. Соловьев, цит. пр., т. I, стор. 230 і 236.

дбати про доставлення на суд обвинувачених, виконання судових присудів і т. п.[146]

Як знаємо, на основі «Руської Правди» кара за вбивство тих княжих урядників була досить велика, тобто 80 гривн за вбивство ключника та конюшого.[147]

Якщо деякі з названих княжих урядників часом і виконували важливі доручення князя, то не всі вони належали до вищої верстви населення і тому, мабуть, і називає їх Грушевський «молодшою дружиною». До т. зв. «старшої дружини» належали княжі мужі і бояри, тобто найближче окруження князя, люди, з якими князь часто радився у важливих справах та уживав їх для виконування різних адміністраційних обов'язків у державному апараті.[148] Саме слово дружина є старинного походження і в різні часи мало різне значення. Греков думає, що найстарше значення у слов'янських мовах означувало — „familia“, домочадці, челядь, згодом взагалі община, об'єднання, товариство. В «Руській Правді» трапляються відгуки того давнього значення, мовляв: «якщо верв не може знайти або видати вбивцю, то вона повинна платити виру спільно. В деяких випадках дозволяється розстрочувати цей платіж, але виру виплачує ціла община, ввесь колектив; кожен член верві виплачує свою частку. Це і зветься платити «не дружины свою часть». Дружина тут — громада, мир».[149] Старше значення слова «дружина» Грушевський пояснює похідними словами — друг, дружба.

В часи Київської Руси дружина — це передовсім військова верства, у значенню візантійського „drungos“, тобто воєнний відділ. У тому розумінні це означення, як військової суспільної верстви могло бути і спадковим. Членом княжої дружини міг бути батько та згодом його син — пов'язані службою для князя чи його рідні.

У відрізненні від «воїв», дружина — це постійна військова формація на службі у князя. Такі постійні військові дружини мали на своїй службі всі князі і про їх хоробрість зустрічаємо багато вісток, як, наприклад, про дружину Святослава. Відомий висказ «де ляже твоя голова — там і ми голови положимо»[150] свідчить про те, що хоробрість дружини високо оцінювалась князями.

---

146 Сергеєвич думає, що отроки були молодими людьми дітьми рабів, тоді як «дітські» були представниками вільного населення.

147 Гл. примітку ч. 144.

148 Про ці справи Ключевський пише так: «Высшим классом этого общества, с которым князь делил труды управления и защиты земли, была княжеская дружина. Она делилась на высшую и низшую: первая состояла из княжих мужей, или бояр, вторая из детских или отроков; древнейшее собирательное название младшей дружины гридь или гридьба (скандинавское „grid” дворовая прислуга) заменилось потом словом двор или слуги». Ключевский, *Сочинения,* цит. пр., т. I, стор. 164; Гл. також Соловьев, цит. пр., т. I, стор. 229.

149 Греков, «Організація військових сил...», цит. пр., стор. 94.

150 Про хоробрість дружинників заховалось багато вісток у старовинній пісенній творчості. Гл. К. Данилов. *Древние российские стихотворения.*

Вишата, Блуд, Свенельд, Претич — це відомі імена старших дружиннків, які були на командних постах у війську та державній адміністрації. Старші дружинники були дорадниками князя та нерідко входили в склад т. зв. боярської думи. Компетенції боярської думи чи ради старших дружинників у історичній літературі ще не зовсім вияснені.[151] Деякі дослідники думають, що це був тільки дорадчий орган князя, інші уважають, що це було більш-менш постійне тіло з завданням полагоджувати ряд важливіших питань, які торкались адміністраційних справ, тобто управління державою. І так, Сергеєвич заступає думку, що боярська дума не була постійною установою, а князь радився з своїми мужами тільки у випадку потреби і тільки тоді, коли сам того бажав. Владімірський-Буданов, Ключевський і ін. дослідники заступають погляд, що боярська дума була постійною установою і мала виразні компетенції. Не зажаючи на такий чи інший характер цього дорадчого органу князя, знаємо, що у княжих нарадах брали участь не тільки старші дружинники, але також і «градські старці», тобто міська аристократія та церковні достойники.[152]

З розбудовою Київської держави деякі з дружинників крім своїх військових та адміністраційних обов'язків беруть також активну участь в економічному житті країни. На увазі маємо процес економічної інтеґрації київсько-дружинних елементів у верству бояр, який часово відповідає періодові значного зростання міст та міського населення. У тому часі помітні також зміни у сільському господарстві у напрямі інтензифікації сільськогосподарського виробництва. Як знаємо, у початках, княжа дружина була повністю на утриманні князя згл. княжого двору і поважнішої участи у господарському житті не брала. Згодом, у зв'язку з виконанням таких чи інших адміністраційних обов'язків, деякі дружинники набувають земельні посілості, як і також беруть активну учесть у торгівлі, зокрема закордонній.[153] У тому відношенні важко погодитись з Лащенком, мовляв, «в той час як „градські старійшини", „нарочиті люде" і т. д. визначувались головним чином як торговельна аристократія — новітнє боярство показало свою економічну міць головним чином в землеволодінні».[154]

Москва, 1958, стор. 100. Князь Володимир, посилаючи богатиря, представника своєї дружини, на лицарський подвиг — звертається до нього такими словами: «Го и еси Иван Годинович! Возьми ты у меня, князя, сто человек, русских могучых богатырей. У княгини ты бери другое сто». З наведеного довідуємось, що не тільки Володимир мав свою дружину, але і його жінка, княгиня.

151 Інформації про наради князя з боярами зустрічаємо в Іпатіївському літописі у записі для 1169 р., як також у Руській Правді, з нагоди встановлення відсотків для позик; у цій нараді брали участь також і представники дружини.

152 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 231.

153 Це і було основою т. зв. торговельної теорії Ключевського і його послідовників, про що ми вже згадували попередньо.

154 Лащенко, цит. пр., т. І, стор. 74.

Питання торгівлі, землеволодіння, як і також фінансову політику Київської Русі обговорюємо у чергових розділах цієї праці. Тут можемо тільки сказати, що на основі археологічних знахідок зустрічаємо значну концентрацію боярських дворів у більших містах (оседерках торгівлі) у порівнянні з меншими місцевостями. У Києві, в середині XI-го ст., літопис згадує двори боярських родів — Никифорів, Городятин, Вратиславль, Чудин, Коснячків і Брячеславль. Можна додумуватись, що, наприклад, Конячко, який був представником князя Ізяслава, займався торгівлею і проти нього (мабуть за лихву) був спрямований гнів у заворушеннях в 1068 р. Вістки з X-го і першої половини XI-го ст. згадують неоднократно «градських старців» рядом з боярами при різних нагодах, зокрема у зв'язку з обговоренням деяких господарських інтересів. Очевидно загальновідомою справою є надання земельних посілостей боярам. Князь за певні послуги наділяв землею бояр, даючи їм право користуватись земельними посілостями тимчасово або і в т. зв. «довічне володіння». І так, знаємо, що Вишгородом володів Чудин — «и бо тогда держа Вишгород Чюдин, а церковъ Лазарчь», подається у літописі для 1072 р. Саме в XI-му ст. зростає князівське господарство і княжий двір стає як на тодішні часи досить поважною ланкою в економіці Київської Русі. В тому часі також і значна частина бояр вже не була зв'язана безпосередньо з дружинною організацією і крім торгівлі бояри стали більшими землевласниками, що і підкреслює Юшков, який присвятив багато уваги вивченню боярської верстви.[155]

Говорячи про інші верстви населення, не можна не згадати про церковну ієрархію, як типових представників вищої верстви. З часів запровадження християнства, церква була автономною одиницею з власною метрополією та підпорядковувалась царгородському патріярхові. Княжа влада матеріяльно допомагала церкві, хоч до церковної самоуправи, мабуть, безпосередньо не вмішувалася.[156] Як відомо, у літописі згадується про княжі десятини, як джерело доходів для новозаснованих церков. І так, князь Володимир для заснування катедри дав десятину «від свого майна і від своїх городів». Правдоподібно, подібні дотації одержували і інші катедри і поза Києвом. Про це згадує Грушевський, мовляв, «на це маємо вказівку в грамоті Святослава Ольговича 1137 р., грамоті на щастя вповні певній; тут він каже, що від прадідів (а прадідом його був Ярослав) і дідів

---

155 Юшков, цит. пр., стор. 143, 164. Більшість советських істориків, вивчаючи питання т. зв. клясової боротьби стараються доказати, що у тому періоді бояри займалися головно землеволодінням. Цю тезу пропаґує у своїх працях Греков.

156 Винятком у тому відношенні був вибір митрополита Іларійона, що його безпосередньо перевів князь Ярослав. Як зазначує Грушевський, «судячи по тому, що Ярослав не тільки вибрав від себе кандидата, але і казав його посвятити в Києві собору епископів, виходить, що поставлено його без всякого порозуміння з царгородським патріярхатом». Грушевський, цит. пр., т. III, стор. 261.

його було установлено, аби єпископи діставали десятину «від даней, від вир і продаж і взагалі від усього, що іде на княжий двір». Що така практика задержалась і пізніше та стала загальною нормою дотацій, показують звістки з поодиноких земель: маємо їх для землі Новгородської, Смоленської і Суздальської»[157]. Зростання господарських посілостей церкви зрештою видно і з т. зв. «церковних уставів», як наприклад «Устав Володимира Святого», «Устав князя Святослава» і т. д., які обговорюють церковні права, компетенції церковного судівництва, як і також згадану вище «десятину».[158] Про ці речі обширно пише Чубатий і тут для ілюстрації наведемо його характеристику... «Основою матеріяльного забезпечення духовного стану стає десятина. Ці дві основні справи вирішив Володимир двома окремими актами, постановою про Церковний Суд і про Десятину. Чи вони вже за його життя були зредаґовані в один Правний Статут Церкви, не відомо. Такий документ був зредаґований, мабуть, пізніше на переломі XI і XII віків під назвою «Церковний Устав князя Володимира Святославича». Цей документ дійшов до нас у трьох редакціях, а найстарший рукопис є частиною так званого «Синодального Списка», що походить з 1282 р. «Церковний Устав Володимира» встановляє, що особи, зв'язані із службою Церкві, є виняті з-під за гальних княжих судів, а підлягають церковним судам — митрополита й єпископів... До осіб, що підлягають церковним судам належать: монахи і монахині, священники, їх жінки, диякони та їх жінки, службовці в крилосі катедральних храмів, проскурниця та решта церковної прислуги, як — дяк, паламар. Судам Церковним підлягали теж лікарі і беззахистні люди, якими опікувалася Церква, а саме — звільнений з довгів чоловік (прощенник), звільнений невільник при смерті пана (задушевний чоловік), чужинець, паломник, хромий каліка. Крім тих т. зв. церковних людей, в цілості підлягали судам Церкви всі установи християнського милосердя з усім персоналом: монастирі, шпиталі, заїздні доми для чужинців».[159]

Церква мала очевидно досить великі землеволодіння, розвинене ремісниче виробництво, як і також власні торговельні контакти. Таким чином поруч інших представників вищої верстви церковна ієрархія живо інтересувалась економічним життям країни і брала активну участь у формуванні економічної політики Київської Русі. При цій нагоді, тільки дуже коротко варто заторкнути ще одне питання, що не є безпосередньо пов'язане з т. зв. церковними людьми. На увазі маємо ізгоїв, в тому також і князів-ізгоїв. Під ізгоями слід розуміти людей, які з таких чи інших причин розірвали зв'язки з тими верствами, до яких попередньо належали. За словами Лащенка —

---

157 Грушевський, цит. пр., т. III, стор. 283.

158 Гл. М. И. Гончаков. *О земельних владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода, 988–1738.* СПБ, 1871.

159 М. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні,* т. I, до р. 1353. Рим, 1965, стор. 270—71.

ізгоєм міг бути кожний, тобто смерд, купець чи навіть князь.[160] Питання князів-ізгоїв розглядає Ключевський,[161] уважаючи, що більшість князів-ізгоїв втратили право на княже володіння у наслідок різних обставин як наприклад, у XI-му ст. сироти, тобто діти внука Ярослава Ростислава — Володар і Василько. Поважна частина ізгоїв перебувала під опікою церкви, як також князів, бояр та інших представників тодішньої провідної верстви.

Розглянувши коротко суспільний устрій Київської Русі та ролю окремих веств населення, переходимо тепер до з'ясування основних напрямних економічної політики того часу. Цей розгляд слід подати від характеристики відносин у сільському господарстві та приглянутись до досить скупих законодавчих актів у цій ділянці.

160 Лащенко, цит. пр., т. І, стор. 80.
161 Ключевський, цит. пр., т. І, стор. 185—87.

Ярослав Пастернак

РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

II

НАЙРАНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯН

Слов'яни були найчисленнішою групою народів ще в протоісторичних та ранньоісторичних часах. Заселюючи в основному континентальну Европу вони були ізольовані від великих середземно-морських цивілізацій більше ніж греки, траки, іллірійці та кельти в тих часах, і тому аж до упадку західньо-римської імперії в грецьких та римських історичних джерелах були тільки випадкові, скупі відомості про слов'ян. Тільки в ранньому середньовіччі вони стали яснішими і повнішими. Ця первісна убогість відомостей була теж причиною великих різниць у поглядах дослідників на первісну правітчину слов'ян та їхню ранню культуру.

Перші історичні відомості про слов'ян, а саме східніх, подав ***Геродот***, мало-азійський грек-історик дорійського походження (нар. коло 490 до Хр. — помер між 425—420 до Хр.), як на ті часи високо освічений, який відбував подорожі до Греції, Тракії та Єгипту, а в половині V-го стол. до Хр. у Причорномор'я, до грецької колонії Ольвії над Бозьким лиманом.[1] Він сам бачив край, сам зустрічався з її поблизьким негрецьким населенням та довідувався між мешканцями та приїжджими грецькими купцями про «Скитію», як тоді греки називали південну Україну, її історію, населення, звичаї та релігійні вірування. На підставі власних спостережень та багатьох критично розглянутих розповідей, *Геродот*, в IV книзі своєї історії[2] подав докладний опис краю, який на довгі сторіччя залишився головним джерелом історичного пізнання України і взагалі Східньої Европи.

---

[1] *A. Schöll,* Des Herodotos Geschichte, Stuttgart 1835, 3—56; *Т. Мищенко,* Был ли Геродот в пределах Южной Россіи, Кіевская Старина 1886; *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, Київ 1913, 106—119.

[2] Український переклад IV книги Геродота (Скитія) зробив *о. Т. Коструба,* ЧСВВ у Львові у 1933 р.

В переліку племен, які за часів Геродота заселювали «Скитію», він називає крім царських скитів і скитів-кочовиків, що були іранського (азійського) походження і самі себе називали сколотами, між іншими племенами «Скитів-орачів», «Скитів-хліборобів», неврів, аґатирсів і будинів, що їх різні дослідники вважають праслов'янами. І так, землі «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів» Геродот кладе раз більше на заході, біля земель неврів, а другий раз між великою рікою Пантикапом[3] та Бористеном-Дніпром. Такий двоподіл *Геродота* хліборобських племен України треба пояснювати його відомостями від купців про племена, які жили на двох різних торговельних шляхах — бозько-дністровському і дніпровському. Сьогодні немає підстав дошукуватися етнічної різниці між Городотовими «скитами-хліборобами» і «скитами-орачами». Це було, очевидно, підкорене «царськими» скитами-кочовиками одноцільне місцеве населення, нащадки хліборобських трипільських племен і далі, їхніх нащадків, пізніших носіїв так зв. білогрудівської і чорноліської культур.[4]

Про те були й інші думки, щодо етнічної приналежности цих псевдо-скитських племен. *Т. Лер-Сплавінський*[5] не вважав їх взагалі праслов'янами, *В. Ентвістл*[6] думає, що вони справжні скити, а *К. Тименецький* припускає можливість їх приналежности до траків, спираючись на тривале заселення ними земель, що їх він, до речі безпідставно, вважає трацькими.[7] Та ми думаємо, що саме це безперервне заселення східньо-українських земель, які ніколи трацькими не були, вказує на «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів», як на нащадків трипільських племен. У цьому нас переконують також серед-

---

[3] «Велику ріку Пантикап», яку *Діонісій Періеґет* помилково переніс на північ і твердив, що вона вливається в північне (Балтицьке) море. (*Dionysus Periegetes* 314), ідентифікували *Ліндкер, В. Дідушицький, Ґутшмід, Брун, Бравн, Латишев, і Л. Нідерле* з р. Інгульцем, а *Я. Потоцький, Райхард, Гансен, Кольстер, Брандштеттер, Дюбуа де Монпере, Бурачков* і *Забелін* з р. Конкою (*L. Niederle, S. S.* I, 1, 168, 178). Не погоджується з ними тепер *К. Тименецький,* бо Інгулець і Конка малі річки та ідентифікує Пантикап з долішнім бігом Дніпра (K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 398).

[4] *Я. Пастернак,* Археологія України, Торонто 1961, 306 В останньому часі висловила цю думку теж *M. Gimbutas,* From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the Upper Vistula and Middle Dnieper Rivers, Internat Journal of Slavic linguistics and poetics III, S. Gravenhage 1960, 8. Центр Геродотових слов'ян був за *Г. Ловмянським* на р. Рось. (Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963).

[5] *T. Lehr—Splawinski,* O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946, 12—13.

[6] *W. Entwistle—W. Morison,* Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 37.

[7] *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 407 („U Scytów-rolników możemy stwierdzić nieprzerwaną ciągłość osadnictwa, która przynależność ich do Traków czyni prawdopodobna").

ньовічні автори IX—X стол. *(Теофан, Костянтин Порфірогенет),* які вказують на «скитів-хліборобів» як на ранніх слов'ян.

Наступне після «скитів-орачів» та «скитів-хліборобів» плем'я неврів *Геродот* уміщував (IV, 17, 28, 100, 125) так: неври живуть на р. Богу за аґатирсами в напрямі вглиб краю, як друге плем'я, яке починаючи від Істру (Дунаю) сусідує із Скитією (IV, 100), потім з алазонами і «скитами-орачами» (IV, 17), які заселюють край, де р. Бог наближається до Дністра, а звідтіля далі на схід до Дніпрових порогів. У 51 розділі Геродот ще додає, що ріка Дністер тече з півночі, з великого озера, яке лежить на кордоні між землею скитів і неврів.[8] Врешті, у 102 розділі Геродот подає, що у зв'язку з походом Дарія на скитів зібрались були на нараду царі неврів та інших племінних груп (аґатирсів, меланхлянів, андрофагів, таврів, гелонів, будинів, савроматів), а в розділі 119 він згадує, що царі цих племен відмовилися разом із скитами воювати проти Дарія.

Свого часу *М. Грушевський* вміщував неврів, за Геродотом, «на північ від верхів'я Дністра».[9] Тепер, *В. Мавродін* кладе оселі неврів на надто широкому терені «між Вислою і західнім Бугом, а може й далі на схід аж до Дніпра»,[10] а *О. Мельниковська* спираючись на гідро- і топоніми, пов'язані прадоподібно з етнічною назвою неврів, кладе їхні землі між Вислу і Десну,[11] *М. Думка* вміщує їх правильніше на північних збочищах Карпат, у верхів'ях Дністра, на Волині, Поділлі аж до Прип'яті та вважає, що їх достатньо висока як на той час суспільно-політична організація була зав'язком найдавнішої слов'янської держави.[12] На Волині шукає землі неврів теж *Г. Ловм'янський,*[13] на північному Поділлі і Волині *К. Мошинський,*[14] на Волині або в сумежному доріччі західнього Бугу та над Стиром

---

[8] «Велике озеро» Геродота це очевидно, сьогоднішне «Велике болото», колись повне води, що простягається на правому березі Дністра, впритул до нього, приблизно між Самбором і Стриєм (пор. теж *М. Думка,* Праслов'яни, Журнал «Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 125). Неправильною супроти цього була думка польського археолога Б. Білінського *(B. Bilinski,* Drogi świata starożytnego ku ziemiom słowiańskim w świetle starożytnych świadectw literackich, Archeologia I, Wrocław 1948, 153—154), що Геродот мав на думці один з північних допливів Дністра та що під «великим озером» слід розуміти Прип'ятські болота. До тої помилкової інтерпретації схиляється сьогодні ще *О. Н. Мельниковская* (Племена Южной Белорусии в раннем железном веке, Москва 1967, 170).

[9] *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, 1913, 116.

[10] *М. Мавродин,* Древняя Русь, Москва 1945, 36.

[11] *О. Н. Мельниковская,* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, Москва 1967, 175, рис. 5.

[12] *М. Думка,* Праслов'яни («Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 125).

[13] *H. Łowmiański,* Rola historyczna Wołynia w starożytności i średniowieczu (Z polskich studiów sławistycznych, Warszawa 1963, 26).

[14] *K. Moszynski,* Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków 1957, 100.

і Гориню й верхнім Серетом *М. Рудницький.*[15] Нарешті *П. Третяков* льокалізує неврів, за тенденційними німецькими авторами, тільки на Прип'яті.[16]

Деякі подробиці про неврів подають також інші античні автори. І так, часово близький до Геродота грецький історик *Ефор* (IV стол. до Хр.) уміщує неврів на північ від Карпідів і «скитів-хліборобів».[17] Від Геродота перейняв відомості про джерела Дністра-Тиру в землі неврів *Помпоній Мела,*[18] за *Плінієм Старшим* звідтіля випливає також західне відгалуження Дніпра,[19] для *Діонізія Періеґета* неври є сусідами меланхляйнів, гелонів і аґатирсів.[20] *Птолемей* приміщує неврів в західній частині Сарматії, коло Амадоків.[21] Неврів згадують також античні письменники *Валерій Фляк.*[22] *Степан Візантійський,*[23] *Никифор Блеммід,*[24] *Філосторгій,*[25] *Козьма Равенський,*[26] *Сидоній Аполлонський,*[27] та *Арістотель.*[28]

Назва неврів вдержувалася дуже довго між чорноморськими греками; їх знав ще відомий латинський письменник, антіохійський грек з походження, *Амміян Марцеллін* (IV стол. по Хр.), який клав їх землі в сусідстві Карпат. Врешті також невріянів, що їх згадує в IX стол. *Баварський Географ* між слов'янськими племенами слід мабуть класти у зв'язок з неврами Геродота. Походження назви неврів різно інтерпретували. Вона могла означати землю *(П. Шафарик),*[29] мешкан-

---

15 *M. Rudnicki,* Prasłowiańszczyzna, Poznań 1961, 139.

16 *П. Третьяков,* Восточнословянские племена, Москва 1948.

17 *Skymnos,* (v. 841);

18 *Pomponius Mela* II, 7: „Tyra ... surgit in Neuris".

19 *Plinius Secundus* IV, 88: „Neuroe apud quos Borysthenes oritur".

20 *Dionysios,* Periegesis 310: „hoi Neutroi hoi tacheis kai ischyros podas echontes" (Латишев, Scythica I, 182).

21 *Ptolemaios,* III, 5, 10.

22 *Valerius Flaccus,* Argonautica VI, 122: „raptor amorum Neurus". Цей епітет дня неврів живо нагадує слова київського літописця, що у деревлян, радимичів і вятичів не було шлюбів, тільки перші з них поривали для себе дівчат біля води, а другі на міжсільських ігрищах, іноді за обопільним домовленням (Повесть временных лет, по лаврентьевской летописи 1377 г., Москва 1950, 15).

23 *Stephanos Byzanticos:* „Neuroi ethnos tes Sarmatias Dionysios en periegesei kai Neuris he Chora. Legontai kai Neuritai, з Геродіяна.

24 *Nikeforos Blemmides,* Geografie 270.

25 *Filostorgios,* Ekkl. historia IX, 17: „Eien d'an hoi Hounnoi, hous hoi palaioi Nebrous eponomazon".

26 *Cosmas Ravenn.* IV, 2 (ed. Pinder) 170: „patria Ipomolgon, Neuron біля аланів.

27 *Sidonius Apoll.,* Carmen ad Avitum, 323: „Chunus, Bellonotus, Neurus, Bastarna, Turingus".

28 *Aristoteles,* Kl. Aelian, Peri zoon, V, 27; XVI, 33: в землі неврів (en Neurois) живуть тварини, роги яких зросли на карку з вухами. За В. Томашеком були це бізони-зубри (Sitzungsberichte der Akad. der Wissenschaften, Wien 117, 3).

29 *P. Šafařik,* S. S., I, Praha 1837, 228.

ців воднистих теренів або низьких хат-нір *(Т. Маретіч)*,[30] молодих людей *(Р. Мух)*.[31] або людей споріднених чи підкорених *(К. Мошинський)*.[32] Ця проблема чекає ще своєї сприйнятнішої, якщо не остаточної, розв'язки.

Коли ж мова про визначення *етнічної приналежности* неврів, то їх майже загально вважали і вважають праслов'янами. Тої думки були з давніх слов'янських дослідників *П. Шафарик*,[33] *Й. Лелевел*,[34] *Н. Надеждін*,[35] *Н. Карамзін*,[36] *Ф. Брун*,[37] *І. Забелін*,[38] *І. Барсов*,[39] *В. Томашек*,[40] *Т. Маретіч*,[41] Т. Бравн,[42] *А. Погодін*,[43] *М. Грушевський*,[44] *Маронські*,[45] *Айхвальд*,[46] *Т. Лінднер*,[47] *К. Найман*,[48] *Й. Куно*,[49] *Майр*,[50] *Ганзен*,[51] *Кольстер*,[52] *К. Мюлленгоф*,[53] *Ґ. Коссінна*,[54] *А. Брюкнер*,[55]

---

30 *T. Maretić*, Sloveni u davnini, Zagreb 1889.

31 *R. Much*, Zeitschr. für d. Altert. 1895, 51.

32 *K. Moszyński*, Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków 1957, 98.

33 *P. J. Šafařik*, Über die Abkunft der Slaven, Ofen 1828.

34 *J. Lelewel*, Dzieje Polski, Wilno 1830.

35 *Н. Надеждин*, Опытъ историческо-географическій русскаго міра, Библіотека для чтенія, 1837, XXII, 75; *він же*: Записки Общества исторіи и древностей, Одесса, I, 88.

36 *Н. Каразинъ*, Исторія русскаго государства, 1842, I.

37 *F. Brun*, Essai de concordance entre les opinions contradictiores relatives à la Scythie d'Herodote et aux contrées limitrophes, Petersbourg 1873, XLI.

38 *И. Забелин*, История русской жизни. Москва 1876. I, 221.

39 *И. Барсовъ*, Очерки русской исторической географіи, Варшава 1885, 252.

40 *W. Tomaschek*, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, Sitzungsberichte der Akad., Philos.-histor. Classe, Wien 1888, Bd. 116—117, 3. („Die Glechheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der Tat hat diese Ansicht alles für sich").

41 *T. Maretić*, Sloveni v davnini, Zagreb 1889, 7.

42 *Т. Браунъ*, Разысканія въ области готословянскихъ отношеній, I, Петерб. 1889, 82.

43 *А. Погодин*, Известія отдел. русс. языка и слов. Императ. Академіи Наук, Петерб. 1902, 352; не вважав він їх слов'янами спершу (Из исторіи славянскихъ передвиженій, Петерб. 1901).

44 *М. Грушевський*, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 116: «Тепер сей погляд має багато прихильників і треба признати — має за собою значну правдоподібність».

45 *Maroński*, Gelonen, 47.

46 *Eichwald*, Alte Geographie, 271; *idem*, Обиталища, 61, 81.

47 *T. Lindner*, Skythien, 143.

48 *K. Neumann*, Die Hellenen im Skythenlande, 1855, 208.

49 *J. Cuno*, Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, Die Skythen, Berlin, 1871, 81.

50 *Mair*, Skythien, II, 27, 61.

51 *Hansen*, Osteuropa, 171.

52 *Kolster*, Land der Skythen, II, 29.

53 *K. Müllenhof*, Deutsche Altertumskunde, III, Berlin 1970.

54 *G. Kossinna*, Zeitschrift für Völkerkunde, 1896, 1.

55 *A. Brückner*, Archiv für slawische Philologie, XXIII, 216.

А. Лескін,[56] *О. Шрадер*,[57] після першої світової війни *Л. Нідерле*,[58] *Л. Козловський*,[59] *В. Щербаківський*,[60] *В. Гензель*,[61] а в останньому часі *М. Артамонов*,[62] *Т. Лер-Сплавінський*,[63] *Е. Шварц*,[64] *І. Тереножкін*,[65] *К. Мошинський*,[66] *Я. Пастернак*,[67] *М. Рудницький*,[68] *А. Бужанський*,[69] *Г. Ловм'янський*,[70] *В. Ентвістл*,[71] *М. Думка*,[72] і *К. Тименецький*.[73] Останній вважає можливим, що сама назва неврів, визнана мовознавцями загально за слов'янську, означала первісно якесь мале слов'янське плем'я.

На підтримку тези про слов'янськість неврів, батько чеського слов'янознавства *П. Шафарик* притягнув був теж фолкльор. Цитуючи відомості *Геродота* одержані ним від скитів і греків у «скитії», що,

---

56 *A. Leskien*, Indogermanische Chrestomatie, Jena 1869.

57 *O. Schrader*, Sprachvergleichung und Urgeschichte, Breslau 1907.

58 *L. Niederle*, S. S. I, 2, Praha 1925, 268: „Již toto umístění (Поділля, Волинь, Галичина) dává nám plné právo, abychom Herodotovy Neury prohlásily za kmen původu slovanského".

59 *L. Kozłowski*, Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, 67: „Lud ten (Neurów) uznać winniśmy za Słowian i to jako wyodrębniających się w okresie wczesnego żelaza, nie zróżnicowanych jeszcze Słowian wschodnich i południowych".

60 *В. Щербаківський*, Праці Укр. Істор.-філософ. Тов. в Празі, III, 1941, 36. 38.

61 *W. Hensel*, Pochodzienie Słowian, Wiadom. Archeol. XX, Warszawa 1954, 214.

62 *М. Артамонов*, Венеды, невры и будины в славянском етногенезе, Вестник Ленинград. Государств. Университета, 147, кн. 2.

63 *T. Lehr—Splawinski*, Powstanie, rozrost i rozpad wspólnoty prasłowiańskiej, Przegląd Zachodni, VII, 1951, 370.

64 *E. Schwarz*. Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen, 15, 1956, 86: „Man ist sich im Allgemeinen darüber einig, dass die in Mittelrussland von Herodot (IV, 17) erwähnten Neuroi als Slawen betrachtet werden dürfen".

65 *І. Тереножкін*, Лісостепові племена Скіфії. Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ 1957, 133: «Найлегше доводиться слов'янство неврів: вони не входили в Скіфію, скіфами не називались і жили в центрі згаданої території формування найдавніших слов'ян».

66 *K. Moszyński*, Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków

67 *Я. Пастернак*, Археологія України, Торонто 1961, 152—158 і карта III.

68 *M. Rudnicki*, Prasłowiańszczyzna, Lechia-Polska, II; Wspólnota słowiańska, wspólnota lechicko-polska, Poznań 1961, 13: „napewno plemieniem słowiańskim są Neurowie".

69 *А. Бужанський*, Походження державности у південно-східніх слов'ян, «Літопис Валини», VII, 7, Вінніпеґ 1964, 22.

70 *H. Łowmiański*, Początki Polski, Z dziejów Słowian w I tysiacleciu n. e., Warszawa 1963.

71 *W. Entwistle—W. Morison*, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18.

72 *М. Думка*, Праслов'яни (журнал «Жовтень», Львів 1965, ч. 12, 124).

73 *K. Tymieniecki*, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 388 („Wytłumaczenie nazwy ludu Neurów z pierwiastków słowiańskich jest już dawno w nauce przyjęte"); *idem:* Polska średniowieczna, Warszawa 1961, 17: „Że Neurowie... byli Słowianami, wynika z ich położenia geograficznego, wyznaczonego wcale dokładnie, z sąsiedztwa, obyczaju, a również i późniejszych od Herodota świadectw".

мовляв, кожний невр раз на рік перемінюється на кілька днів у вовка,[74] він зазначає, що повір'я про переміну людей у вовків на сьогодні (цебто за його часів) поширене в Нурській землі (Побужжя), на Волині та в Білорусі.[75] Цю думку *Шафарика* відмітив був також його наслідник *Л. Нідерле*,[76] а за ним теж *М. Грушевський*, мовляв, «згадану вище леґенду про вовків зв'язують з слов'янською вірою в упирів-вовкулаків».[77] Пригадав це в останньому часі польський історик-журналіст *П. Ясеніца* (псевдонім), підкреслюючи, що леґенди про вовків є нашого рідного (польського!) походження.[78] Про те, мова тут, думаємо, про обрядове одягання вовчої шкіри в деяких околицях в часі Різдва Христового, про що згадує ще *Олаф Маґнус* у XVI стол. (*К. Мошинський*, вищенаведена праця 105). Також *К. Мюлленгоф*,[79] здогадується, що у неврів був якийсь обряд, подібний до римських люперкалій, що їх відбували в половині січня в честь фавна Люперка, що охороняв стада худоби від вовків. При тому жерці Люперка одягали на себе вовчі шкіри. Саме з цього обряду у неврів, думаємо, родилася в Україні віра у вовкулаків.

Наведені вище названими дослідниками арґументи переконують нас повністю в тому, що неври Геродота — це перше історичне вже праслов'янське плем'я нащадки носіїв неолітичної надбузької культури, які витворили у ранній залізній добі т. зв. *висоцьку культуру*, що датується тепер часом 800—0 до Хр.[80] За розміщенням пам'яток висоцького типу в терені можемо нині твердити, що неври заселювали західню Волинь та частину північно-східньої Галичини по лінію Яворів—Львів—Золочів на півдні. Західній кордон їх розселення творить, згідно з нашим теперішнім станом знання археологічних знахідок ріка Вепр, а східній — ріка Ушиця. Свого часу *М. Грушевський* уміщував неврів, за Геродотом, «на північ від верхів'я Дністра».[81]

---

[74] „legontai gar hypo Skytheon kai Hellenon ton en te Skythike katoikemenon hos eteos hekastou hapax ton Neuron hekastos lykos ginetai hemeras oligas kai autis opiso es touto katistatai". — («Бо скити та ті греки, що з ними живуть, кажуть, що кожний невр раз у рік перетворюється на декілька днів у вовка, а потім назад перевтілюється» — пер. М. А.) (IV, 105).

[75] *P. Šafařik*, Slovanské Starožitnosti I, 227.

[76] *L. Niederle*, S. S., I, 2, 1901, 270.

[77] *М. Грушевський*, Історія України-Руси I, 1913, 117.

[78] *P. Jasenica*, Rodowód Słowiański, Warszawa 1961, 75: „Neurowie ... posiadali też rzadką umiejętność: raz do roku każdy z nich przemieniał się w wilka ... Neurowie uważani są w nauce za lud słowiański, czemu sprzyja i ten fakt, że legendy o wilkołakach są nasjego rodzimego pochodzenia".

[79] *K. Müllenhof*, Deutsche Altertumskunde III, 17.

[80] *T. Sulimirski*, Kultura wysocka, Kraków 1931, 167—171. Іншу хронологію висоцької культури (кінець у VI стол. до Хр.) подає *В. Канівець*, Вопросы хронологии высоцкой культуры, КСИА, 4, Київ 1955; до нього приєднується тепер *М. Рудницький*, як прим. 52; пор. *Я. Пастернак*, як прим. 51, 417—425. Не погоджується з тим *О. Мельниковська* (Племена Южной Белорусии в раннем железном веке, Москва 1967, 171).

[81] *М. Грушевський*, Історія України-Руси I, 1913, 116.

Та є ще й другий, *лінґвістичний* підхід до вирішення проблеми територіяльного поширення неврів. В прямому етимологічному зв'язку з їхнім іменем, як твердять мовознавці, збереглася до сьогодні ціла низка топографічних назв слов'янського походження в доріччі Бугу й середущої Висли, а саме: 1) річка Нурець, права притока Бугу на Підляшші,[82] 2) річка Нурчик, лівий доплив Нурця, 3) місто Нур, біля устя Нурця в Буг, 4) село Нурина, район Луків на Підляшші, 5) село Нури, район Пултуськ на Мазовшу, 6—7) два села Нурвяни, район Новоолександрівськ на Литві, 8) село Нурвичі, район Ґостинь на Мазовшу, 9) село Нурки, район Тельшів на Жмуді, 10) річка Нурець, район Тараща Київської обл., 11) річка Нурець, доплив Цецилії, яка в свою чергу впадає в Гнилий Такач. Врешті, «Нурською землею» називали колись Побужжя [83] і це була б перша історична назва слов'янської землі.

Назви ці зібрав був на початку цього століття *Л. Нідерле* головним чином з багатотомної праці «Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego» (Warszawa) і на підставі тільки їх розміщення в терені він старався визначити заселені колись неврами землі. В першому томі своєї монументальної праці «Slovanské Starožitnosti», I, 2, Praha 1901, він твердить (стор. 267), що «земля неврів лежала на північ від Східніх Карпат і від лінії, веденої верхнім бігом Дністра, через джерела ріки Росі до Дніпра; західніх кордонів не знаємо, на сході Неврида не сягала поза Дніпро». Трохи далі (стор. 268) автор пише: «супроти цього слід класти невридів Геродотової та пізніших епох принаймні в сьогоднішнє Поділля, Волинь, Галичину й Польське королівство», а ще далі (стор. 269) він заявляє: «не можемо вагатися проголосити неврів Геродота слов'янами між Вислою, джерелами Дністра і Росі».

Спираючись на подані тут топографічні назви, з яких деякі є далеко на північному заході, згаданий вище *П. Ясєніца* придумав фантастичну версію про великопольську правітчизну неврів, мовляв: «Neurowie z Wielkopolski rodem byli rozmiłowani w utrwaleniu szlaku swej wędrowki za pomocą imiennictwa».[84] Проте розміщення в терені пам'яток загально приписуваної неврам висоцької культури аж ніяк не підтверджує цієї тенденційної теорії нефахівця.

Не бракувало й інших поглядів на етнічну приналежність неврів, проте їх не було надто багато. Ґаллами вважали їх *Бонель*[85] і *О. Бремер*,[86] литовцями *Бер, Равлінсон, Шерен, Пірсон, П. Смітс, В. Діду-*

---

[82] *Д. Лихачов*, у своєму коментарі до Лаврентіївського літопису (стор. 466), ідентифікує цю річку із згаданим у Київському Літопису під 1102 р. Нуром («прелстивъ Ярославъ Святополчичь Ярослава Ярополчича, и ять и на Нуре»).

[83] *L. Niederle*, S. S., I, 2, 1925, 268—269; *M. Rudnicki*, як прим. 68, стор. 4—5.

[84] *P. Jasenica*, Rodowód słowiański, Warszawa 1961, 75—76.

[85] *Bonell*, Beiträge zur Altertumskunde Russlands, Petersb. 1882, 217, 219.

[86] O. *Bremer*, Ethnographie der germanischen Stämme, 1900, 47.

шицький,[87] *А. Лаппо-Данилевський*[88] і *Свистун*,[89] фінами *Е. Боґуславський*,[90] *О. Партицький*[91] і *Шахматов*,[92] іранцями *Міщенко*[93] і *К. Цайсс*,[94] кочовиками на зразок скитів *Л. Вулі*[95] і *С. Томкінс*,[96] нерозділеними ще балто-слов'янами *Я. Чекановський*[97] і *В. Кіпарський*.[98] Американець *Г. Генкен*[99] сумнівається в тому, що неври, венети й будини говорили слов'янською мовою. Однак, усі ці погляди позбавлені переконливих арґументів, зовсім безпідставні.

З інших племен «Скитії» *Геродот* уміщував *агатирсів* на південь від неврів, у Семигороді, бо «з їх землі — писав він — випливає ріка Маріс» (Марош), притока Дунаю. Цю землю здавна заселювали траки, а тому раніше *В. Томашек*,[100] *М. Грушевський*[101] і *Л. Нідерле*,[102] а тепер *К. Тименецький*[103] вважають агатирсів траками, а давніше *К. Пач*[104] та *М. Еберт*[105] скитами. Проте інші дослідники (*Айхвальд*,[106] *Лаґно*,[107] *В. Щербаківський*)[108]уважали їх ранніми слов'янами.

---

87 *W .Dzieduszycki*, Wiadomości starożytnych o geografii ziem polskich, Rozprawy Pol. Akad. Um. wydzial histor.-filoz., 19, Kraków 1887, 182, 365.

88 *А. Лаппо-Данилевскій*, Скифскія древности, Петерб. 1887, 4, 5, 31.

89 *Свистун*, Научно-литературний сборник Гал. русс. Матьщи, Львів 1901, 240.

90 *E. Boguslawski*, Historya Słowian, Kraków—Warszawa I, 1888.

91 *О. Патрицкій*, Исторія Галичини, Львів, I, 187.

92 *Шахматов*, Древнейшия судьбы русского племени, Петерб. 1919.

93 *Мищенко*, Кіевская Старина, 1884, чч. 5—6; *його ж*: Журнал Мин. Нар. Просвещ. 1884, ч. 7; 1886, ч. 1; 1896, чч. 5, 12.

94 *K. Zeuss*, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837, 2, 78.

95 *L. Wooley*, History Unearthed, London 1963, 154.

96 *S. R. Tompkins*, Russia through the Ages, New York 1940, 24 ("the Neuri are distinctly said to be nomads").

97 *J. Czekanowski*, Wstęp do historii Słowian, Lwów 1927, 90; *idem:* Wstęp do historii Słowian, 2 wyd., Poznań 1957, 124.

98 *V. Kiparsky*, Baltische Sprachen und Völker (Baltische Lande, I, 1939); автор виводить назву неврів з литовського «сумний».

99 *H. Hencken*, Indo-european Languages and Archeology (American Anthropolog. Association, vol. 57, 6, part. 3, Memoir 84, 1955).

100 *W. Tomaschek*, Die alten Thraker, I: Übersicht der Stämme (Sitzungsberichte Akad. Wien 1893, Bd. 128).

101 *М. Грушевський*, Історія України-Руси, I, 1913, 149: «Аґатірси належали з усякою правдоподібністю до Траків»; стор. 134: «Аґатірси-Даки».

102 *L. Niederle*, S. S. I, 2, 1925, 227, 266.

103 *K. Tymieniecki*, Ziemie polskie w starożytności, 1951, 387 („Agatyrsi do Traków pospolicie zaliczani").

104 *C. Patsch*, Anzeiger der Wiener Akademie, 1925, 69.

105 *M. Ebert*, Reallexikon der Vorgeschichte, XIII, 280, 1929 („Agathyrsen, die von mehreren Forschern für Thraker gehalten wurden, sind nach der Untersuchung von *C. Patsch* ein skythischer Stamm, der als Herrenvolk über eine dakische Unterschicht gebot").

106 *Eichwald*, Alte Geographie, 271.

107 *Lagneau*, Revue d'Anthropologie, 1877, II; Archiv Anthrop. XIII, 112.

108 *В. Щербаківський*, Формація української нації, Прага 1941 (він уважав їх предками гуцулів і подоляків).

Плем'я синьооких і ясноволосих *будинів* льокалізував *Геродот* на північному Дніпровому Лівобережжі, на ріках Десні й Сеймі,[109] тому праслов'ян бачили в них поляки *Бандтке*[110] й *Оссолінський*,[111] тепер ще *К. Тименецький*, [112] чехи *П. Шафарик*,[113] і *Л. Нідерле*,[114] англієць *Банбері*,[115] німець *Райхардт*,[116] а в сучасности ще *М. Артамонов*.[117] Беручи до уваги цю національну приналежність будинів, інші дослідники, як *Оссолінський*,[118] *Айхвальд*, *Сенковсьский*,[119] *Каульфус*,[120] та *Добровсьский*[122] уважали їх назву переміною імені «венд» (будин-вудин-ведін-ант), а *Лер-Сплавінський*[123] виводить їх назву, без застережень, з праслов'янського кореня «буд-». Проте, деякі німецькі дослідники (*Маннерт*,[124] *Галлінґ*,[125] *Брандштеттер*[126]) уважали будинів германами, *М. Еберт*,[127] *К. Мошинський*[128] та *М. Рудницький*[129] мали їх за фінів, *Ф. Міщенко*[130] за іранців, а *І. Ґоловін*[131] пов'язував їх навіть з будистами(!). Щось подібного мав на думці також *В. Передольський*.[132] У слов'янській етнічній приналежності будинів сумнівається сьогодні ще американець *С. Томкінс*.[133]

---

109 *L. Niederle*, S. S. 1, 2, 1925, 279. За *К. Мошинським* (Pierwotny zasiąg prasłowiańskiego, 1957, 101, 102) будини кочували в лісах верхів'я Дону, доріччя Оки й середньої Волги, але в часах походу Дарія (коло 512 р.) вони жили вже на захід від Дніпра.

110 *J. S. Bandtke*, Historia Polski, Kraków 1822 („Budini — Wudini — Wenedi").

111 *Ossoliński*, Wiadomości historyczno-krytyczne, II, 487—494.

112 *K. Tymieniecki*, Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 435.

113 *P. Šafařik*, Slovanské Starožitnosti, I, 185—194.

114 *L. Niederle*, S. S. I, 2, Praha 1925, 285 [„neváhám . . . prohlásiti je (budiny) spíše za velký kmen slovanský, patřící k větvi východní"].

115 *Bunbury*, History, I, 195.

116 *Reichardt*, Landeskunde 23, 109.

117 *М. Артамонов*, Этнический состав населения Скифии. Доклады VI научной конференции Института Археологии АН УРСР, 1952, 117; будинів згадують теж *Помпоній Мела*, *Пліній Старший*, *Аммiян Марцеллін* та ін.

118 *Ossolinski*, Wincenty Kadłubek, 1822, 147.

119 *Сенковсьский*, Примеч. к Геродоту, Библ. для чтенія XXVII, 1838, 96.

120 *Kaulfuss*, Slawen, 46.

121 *Григоровичъ*, Русс. Фил. Вестникъ, 1879, I, 274.

122 *В. Ягичъ*, Письма Добровскаго, 153, 665.

123 *T. Lehr—Splawinski*, Pochodzenie i praojczyzna Słowian, 1946, 14—15.

124 *Mannert*, Norden, 138; Germania, 17—24.

125 *Halling*, De flava gente Budinorum, Berlin 1934.

126 *Brandtstätter*, Scythica, 80.

127 *M. Ebert*, Reallexikon der Vorgeschichte II, 202, 1925 („wir haben es wohl mit einem finnischen Stamm zu tun").

128 *K. Moszyński*, Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, 1957.

129 *M. Rudnicki*, Prasłowiańszczyzna, II, Poznań 1961, 16.

130 *Ф. Мищенко*, Къ вопросу объ этнографіи Геродотовой Скифіи. (Киев. Унив. Изв. 1882; XI, IX; Этнографія Россіи, 88).

131 *I. Golovin*, Die geschichtliche Entwicklung des russischen Volkes, Leipzig 1877.

132 *В. Передольскій*, Новгородскія древности, Новгородъ 1898, I, 661.

133 *S. R. Tompkins*, Russia through the Ages, New York 1940, 24 ("it has been the fashion to see in the Neuri and Budini a slavic people").

Різні були думки дослідників теж відносно інших племен, названих Геродотом. Праслов'янами уважали мелянхляйнів (*А. Лефевр*[134]), калліпідів (*Нойманн*[135] *і Тименецький*[136]), а алязонів (*Пубічка,*[137] *Горват,*[138] *П. Шафарик,*[139] *Айхвальд,*[140] *Краут*[141]). Проте, мелянхляйнів уважав савроматами, а калліпідів гелленізованими скитами («Міксгелленес» ольвійського декрету *Протогена* — в околицях Ольвії) *М. Грушевський,*[142] скитизованими фінами їх уважав *Макс Еберт.*[143] З сучасних учених мелянхляйнів уважає черемісами, а андрофагів мордвинами *В. Ентвістл.*[144] Алязонів уважали траками *Томашек,*[145] *Прашек*[146] і *К. Тименецький,*[147] скитами *М. Грушевський.*[148]. Самих скитів мали за кревних кельтів і германів *В. Суровецький,*[149] за праслов'ян *Й. Куно,*[150] *Ф. Шварц,*[151] *Шпіґель,*[152] *А. Лефевр,*[153] віденський історик *Ф. Ганчар*[154] та советські дослідники *С. Семенов-Зусер*[155] і *А. Мішу-*

---

134 *A. Lefèvre,* Germains et Slaves, 1903, 167 („sous le nom de Melanchlaines il (Herodot) désigne, ce qui est probable, ces Antes et ces Sclavins"); здогадно балтами вважав їх *K. Tymieniecki,* Ziemie polske w starożytności, 1951, 451.

135 *Neumann,* Hellenen, 218, 220.

136 *K. Tymieniecki,* op. cit. 402, 451.

137 *L. Niederle,* S. S. I, 2, 248.

138 *Horvath,* Urgeschichte der Slaven, Pest, 1844, 151.

139 *P. Šafařik,* S. S. I, 308.

140 *Eichwald,* Geographie, 297.

141 *Krauth,* Scythenland, 12.

142 *М. Грушевський,* op.cit. 118 («Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину сарматського народа»); про калліпідів там же, 89, 100.

143 *M. Ebert,* Reallexikon VIII, 1927, 132 („wahrscheinlich ein skythisierter finnischer Stamm, etwa westlich des Don-Tanais im Gouv. Kursk und Voronež zu suchen").

144 *W. Entwistle—W. Morison,* Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18.

145 *Tomaschek,* Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Alterthumswissenschaft, гасло „Alazonen".

146 *Prášek,* Herodot a vlast Slovanů, 49.

147 *K. Tymieniecki,* op cit. 405 („plemie Alidzonów ... łatwiej mimo wszystko do Traków zaliczyć").

148 *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, 109—110.

149 *W. Surowiecki,* Śledzenie początków narodów słowiańskich, Warszawa 1824. Тоді ще не знали, що скити й сармати були іранськими племенами. Це вияснив пізніше в своїх дослідженнях *Всеволод Міллер* (*В. Миллер,* Осетинские этюды, Москва, 1881—1887, I—III).

150 *J. Kuno,* Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. Die Skythen, Berlin 1871.

151 *F. Schwarz,* Alexanders des Grossen Feldzüge in Turkestan.

152 *Spiegel,* Iranische Alterskunde, II, 342; *W. M. McGovern,* The early Empires of Central Asia, Chapel Hill, 1939, 462.

153 *A. Lefèvre,* Germains et Slaves, 1903, 158 („les Scythes — c'est-à-dire l'ensamble des trois groupes, encore indetermines — Celto-Germano-Slaves").

154 *F. Hančar,* Die Skythen als Forschungsproblem, Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, 68.

155 *С. Семенов-Зусер,* Скифская проблема в отечественной науке, Харків 1947.

лін.[156] Твердження двох останніх про генетичне споріднення слов'ян із скитами, сперте на маррівському псевдовченні, було відкинене в СССР тільки після публікації антимаррівської брошури *Й. Сталіна*[157] на науковій конференції 1952 року в Москві після доповідей *Б. Грекова, М. Артамонова, П. Шульца* і *В. Тереножкіна.*[158] Таке твердження й справді не має жодної наукової основи і скити залишаються далі в археології та історії азійськими кочовиками іранського походження.

Після Геродота, традиції грецької географії та історії клясичної й гелленістичної доби, продовжували тільки в останньому сторіччі до Хр. і в I—II сторіччях після Хр. римські автори, які серед безлічі племен, що жили тоді в Европі, в так званій Східній Германії, згадують теж слов'ян під іменем *венедів* чи *венетів, віндів.*[159] Перше повідомлення про них, у зіпсованому вигляді, подав *Корнелій Непос* (94—24 до Хр.), а зберіг її *Помпоній Мела* (III, 5, 45), який каже, що Метель Целер, проконсул римської провінції Ґалії в 62 році, дістав був від короля батавів (свевів) у дар венедів, які випадково причалили були до берегів Батавії (нинішня Голляндія).[160] Випадок хотів, що східні вітри пригнали до батавського узбережжя корабель з країни, мешканців якої звали індами.[161] Тому, що прибуття справжніх індів (індійців) до батавського побережжя, і то ще із Сходу, було справою зовсім неможливою, єдиним виясненням звідомлення про цю подію може бути мала поправка назви моряків: не були це інди, а вінди (венди, венеди) з-понад Балтицького моря, яких вітри загнали в тісні протоки між Данією і Скандінавією чи в околиці сьогоднішнього Любеку і там вони попали в руки германського племени батавів-свевів.[162]

---

156 *А. Мишулин*, Источники о скифах и изучение культуры дославянского населения в истории СССР, Вестник Древней Истории, 1947, I, 256—262.

157 *И. В. Сталин*, Марксизм и вопросы языкознания, Москва 1950.

158 *А. Удальцов, Е. Крупнов*, Деятельность ИИМК АН СССР, Вопросы истории, 1954, XI, 169.

159 Назви венедів у різних античних авторів зібрав *E. Bogusławski*, Światowit, VIII, 5, Warszawa, 1907.

160 „Idem Nepos de septentrionali circuitu tradit Q. Metello Celeri Afrani in consulatu collegae, sed tum Galliae proconsuli, Indos a rege Sueorum dono datos, qui ex India commerci causa navigantes tempestatibus essent in Germaniam abrepti" (*Plinius*, Historia Naturalis, II, 170).

161 „Cornelius Nepos... testem autem rei Q. Metellum Celerem adicit, eumque ita retulisse commemorat: cum Galliae pro consule praeesset, Indos quosdam rege Botorum dono sibi datos; unde in eas terras devenissent requirendo cognosse, vi tempestatum ex Indicis aequoribus abreptos emensosque quae intererant, tandem in Germaniae litora exisse" (*Pomponius Mela* III, 5, 45 — *L. Niederle*, S. S. I, 1, 1925, 194).

162 Так пояснювали цей уступ *P. Šafařik* (Über die Abkunft der Slawen, Ofen, 1828, 201; S.S. I, 133); *Гильфердингъ* (Древнейшій періодъ исторіи Славянъ, Вестникъ Европы, 1868, IV, 256); *I. Szaraniewicz* (Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker, Lemberg, 1871, 97)*W. Kętrzyński* (Die Lygier, Poznań 1868, 76); J .*Perwolf* (Archiv für slawische Philologie, VII 614); *A. Nehring* (Schlesiens Vorzeit, IV, 82); *А. Погодинъ* (Из исторіи славянских передвижений, Петерб. 1901, 8); *G. Kossinna* (Anzeiger für deutsches Altertum, Berlin, 1890,

Видно, не траплялося це часто, коли вістка про цю подію попала в історичну літературу. *Помпоній Мела* подає теж відомість, що в його «Сарматії» венеди жили далеко на схід від середньої і верхньої Висли.

Наступний римський учений, що знав венедів, був *Пліній Старший* (Gaius Plinius Secundus Maior або Senior), народжений 23 або 24 р. після Христа, помер під час вибуху Везувія 79 року. Він був вищим римським урядовцем в адміністрації римськими провінціями і відомим ученим-дослідником. Єдина його праця, яка збереглася — це Naturalis historiae в 37 книгах, закінчена в 77 році, описує не тільки природу, але й географію та етнографію всього відомого римлянам світу. Спосіб опису взятий з дуже поширених у греко-римській літературі «periploi», цебто описів плавби вздовж узбереж. Таким чином Пліній описав спершу краї над Середземним морем, починаючи від Стовпів Геракла (Ґібральтару) аж до Меотиди (Озівського моря), а опісля подав опис країв північної і західньої Европи від Балтицького моря аж до Ґібральтару. Звичайно, це не власний опис Плінія, бо таких подорожів він ніколи не відбував. У своїй праці він спирався на відомостях зібраних раніщими авторами, покликаючись звичайно на них. Те саме, у формі «деякі кажуть», зробив він і тоді, коли вичисляючи знані йому племена, що заселювали т. зв. Велику Германію і Скитію (поняття суто географічні) в порядку зі сходу на захід, перших назвав сарматів, а біля них венедів (Venedi), які жили теж на східньому березі Висли. Він повторив також відомість про «індів», яку подав Непос.[163]

Часово наступним після Плінія був *Таціт* (Cornelius Tacitus), народжений приблизно 55 року, а помер біля 120 року, найвідоміший римський історик з часів римського цісарства. Свою славу він здобув головним чином великими працями Historia і Annales, але вже раніше, наприкінці I стол., він написав малу працю «De origine et situ Germanorum», знану тепер під скороченою назвою «Germania»; у ній, в розділі 46, є уступ про венедів. Там, порівнюючи звичаї германів і сарматів, Таціт сумнівається в тому, до кого з них причислити венедів: «чи народи певкинів, венетів і феннів маю причислити до германів чи сарматів — сумніваюся . . . венети і ставлять хати і носять щити і залюбки вживають ніг (ходять пішки) та втішаються рухливістю (значить збройні сили венетів складалися з піхотинців, не з кінноти — Я. П.):

---

21); *Wagner* (Wendenzeit, Mecklenburgische Geschichte, I, Berlin, 1899, 173); *L. Niederle* (S.S. I, 1925, 194), *M. Rudnicki* (Slavia Occidentalis, V, 1926, 522), недавно ще цю думку висловив теж *K. Tymieniecki* (Ziemie polskie w starożytności, 1951, 553). У так званому Веронському Лятеркулі з поч. IV стол., між «варварськими племенами», після сарматів, скірів, карпів, скитів і ґотів, названі також Indii, що їх *Müllenhof* (Germania antiqua, 157) реституввав у віндів. Проте дехто (Buat, Ritter) бачив у індах Непота справжніх індійців (*F. Ukert*, Skythien und des Land der Geten und Daker nach den Ansichten der Griechen und Römer, III, 1, 92).

163 *Gaius Plinius Secundus (Maior)*. Historia Naturalis, IV, 97: „quidam haec habitari ad Vistulam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hirris tradunt".

це все відрізняє їх від сарматів, що живуть у шатрах і на конях».[164] Значить слов'яни-венети були осілими хліборобами, а сармати — кочовиками. Таціт, подібно як і Пліній, брав свої відомості з другої руки, чи то з грецьких та римських авторів, чи то з оповідань купців і вояків, що бували в краях на північ від Риму.

Головним представником олександрійських учених був *Клавдій Птолемей* (народжений приблизно 100 р., помер біля 173 р.), пов'язаний з науковим середовищем Олександрійського музею, який уже тоді мав вікові традиції, зокрема в ділянці точних наук.

Сам Птолемей не був подорожником і дослідником як Геродот, а вченим енциклопедистом. Він не виїздив з Олександрії, а на місці збирав відомості різного походження і різної, мабуть, вартості, а найбільше користався загубленими пізніше працями географа *Маріноса з Тиру.* головною працею Птоломея була «Geographike hyphegesis» — «Введення в географію», яка підсумовувала географічне знання цілого стародавнього світу. В ній він згадує венедів як величезний нарід, що жив у сусідстві сарматів вздовж цілої венедської затоки, тобто Балтицького моря.[165]

Свого часу деякі дослідники як *П. Шафарик,*[166] *І. Шараневич,*[167] *Р. Крек,*[168] *К. Мюллер,*[169] вважали доказом переможного походу римського цезаря Волузіяна, сина Ґалла, проти (венедів) вендів пам'яткову медалю з 253 року з написом «Imp. C. VA. F. GAL. VEND. VOLUSIANO AUG.»,[170] в якому скорочення VEND вони читали як Vendicus. Проте вже *К. Мюлленгоф,*[171] а за ним *Л. Нідерле*[172] звернули були увагу, що згаданий напис не має нічого спільного з вендами-слов'янами Його слід читати «IMP(ERATORI) C(AIO) V(IBIO) GAL(LO) VEND(UMNIANO) VOLUSIANO AUG(USTO)», бо такий був повний титул цезаря Волузіяна. Маючи це на увазі *К. Тименецький* каже, що

---

164 *Cornelius Tacitus,* Germania, cap. 46: „Peucinorum Venetorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis ascribam, dubito... Veneti et domos figunt et scuta gestant et pedum usu ac pernicitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus".

165 *Claudiu Ptolemaiu,* Geographike Hiphegesis, III, 57: „katechei de ten Sarmatian ethne megista hoi te Ouenedai par holon to Ouenedikon kolpon". Венедською затокою називає автор Балтицьке море, а Венедськими горами — гори Карпати. *J. Piaskowski,* Ziemie Polski w starożytnosci w swietle „Geografii" Klaudiusza Ptolemeusza (Sprawozdania z posiedzeń Komisji 1962, Kraków, 1962—1963, 11—13). Критичний огляд праці Птолемея подав *B. Biliński,* Drogi swiata starożytnego ku ziemiom słowiańskim, (Archeologia, I, Poznań, 1947, 160...).

166 *P. Šafařik,* S. S., I, 89, 152; II, 686.

167 *I. Szaraniewicz,* Kritische Blicke, 110.

168 *R. Krek,* Einleitung, 256.

169 *K. Müller,* Ptolem. Geogr. I, 422.

170 Цю медалю опублікував вперше *Vaillant,* Numism. Imperat. Romanorum, Parisiis, 1694, II, 351.

171 *K. Müllenhof,* Deutsche Altertumskunde II, 100.

172 *L. Niederle,* S. S. I, 1, 1925, 188—189.

«в справі Волузіяна і його відношення до слов'ян не дасться зовсім нічого сказати».[173]

Німецькі дослідники, з політичних причин, довго оспорювали етнічну приналежність венедів. Вони поєднували їх то з якимсь невідомим північно-ілірським племенем (*П. Ділс,*[174] *Коссінна,*[175] *Покорни,*[176] *Брюкнер,*[177] *Шухардт*[178]), то з ближче невизначеним індоевропейським народом (*Ділс,*[179] *Штехе*[180]), то з германами (*Й. Хр. Йордан,*[181] *Ґайтерер,*[182] *Аделунґ,*[183] *Потт*),[184] то врешті уважали це питання таким, що його зовсім не можна розв'язати (*Любкер*[185]). Нез'ясоване і теж однобічне становище займає тепер ще *Е. Шварц* (Ерлянґен), який у тій самій праці каже раз (стор. 86), що до слов'ян належать згадані Плінієм і Тацітом венеди чи венети, другий раз (стор. 89), що східньонімецьких венетів, тобто венетів у їх правітчині рішуче не можна вважати предками слов'ян (тому, що це східньонімецька територія! — Я П.), а третій раз (стор. 91), що венетів Таціта, за описом їхнього способу життя і їхніми грабіжницькими виправами (!) слід найскоріше вважати слов'янами.[186] До думки німецьких дослідників прихиляється також еспанський археолог *П. Бош-Ґімпера,* який не думає, щоб можна було вважати венедів слов'янами.[187]

З інших дослідників *Й. Добровський* уважав венедів теж германами,[188] *А. Наругиевич* (1733—1796) відрізняв їх від слов'ян,[189] *Й. Піч* мав

---

173 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, 647.

174 *P. Diels,* Slaven, Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1930, XII, 279.

175 *G. Kossinna,* дивись: Diels — попередня замітка.

176 *J. Pokorny,* Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer (Zeitschrift für keltische Philologie, X, Halle, Heft 1, 2.

177 *A. Brückner,* Wzory etymologii (Slavia, II, 195); *idem,* Dzieje kultury polskiej I, Kraków 1930.

178 *C. Schuchhardt,* Alteuropa, Berlin 1944, 180.

179 *P. Diels,* як прим. 174, стор. 276.

180 *Steche,* Altgermanien im Erdkundenbuch des Claudius Ptolemäus, Leipzig 1937, 123.

181 *J. Chr. Jordan,* De originibus slavicis, I, 39.

182 *Gaiterer,* An Russorum . . . Göttingen 1793, 206.

183 *F. Adelung,* Mithridates, II, 654.

184 *A. Pott,* I Supplement zur Techer Zeitschrift, 1887, 165.

185 *Lübker's* Reallexikon, 1096.

186 *E. Schwarz,* Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen 15, 1956, 86: „Man ist sich im Allgemeinen darüber einig, daß die in Mittelrußland von Herodot (IV, 17) erwähnten Neuroi als Slaven betrachtet werden dürfen, wozu dann in I Jahrh. nach Chr. die von Plinius (Natur. historia IV, 97) und Tacitus (Germania, cap. 46) genannten Venethi treten"; 89: „es ist ausgeschlossen die ostdeutschen Veneter, d. h. die Veneter in ihrer Urheimat als Vorfahren der Slawen anzusuhen"; 91: „Unter den Venethi des Tacitus sind nach der Beschreibung ihrer Lebensweise und ihrer Raubzüge am ehesten Slawen zu verstehen".

187 *P. Bosch—Gimpera,* El problema indoeuropeo, Mexico 1960.

188 *В. Ягичъ,* Письма Добровского до Копитара, 665.

189 *A. Naruszewicz,* Historya narodu polskiego I, 1824, 235.

на думці якийсь ближче невідомий індоевропейський нарід,[190] а *Паррот* уважав венедів сарматами.[191] В останніх часах лондонський лінґвіст *В. Ентвістл* уважає венетів римських істориків іллірами і припускає можливість, що слов'яни зайняли згодом їхні землі й перейняли їхню назву.

Усі ці погляди не мають жадної наукової вартости, вони не підперті ніякими археологічними чи лінґвістичними матеріялами. На сьогоднішній день не має, мабуть, ні одного об'єктивно думаючого дослідника, який спростовував би тезу про ідентичність венедів-венетів античних авторів з ранніми, перш за все, західніми слов'янами.[193] Останнім часом у цьому самому розумінні висловлювалися московські історики *З. Удальцов*[194] і *М. Рабінович.*[195]

У своєму «Введенні в географію» *Птолемей* згадує, між іншими племенами, важливих тут для нас *костобоків*. Він єдиний називає їх койстобоками (koistobokoi), а всі інші автори (*Аммієн Марцеллін,*[196] *Юлій Капітолін,*[197] *Діон,*[198] *Павзаній*[199]), та різні пропам'ятні написи (три в Римі,[200] один в Добруджі[201]) без «й» — костобоками. Це плем'я уміщує *Птолемей* раз на півночі від Карпат, а другий раз у північній Дакії, цебто на Закарпатті, куди костобоки згодом були переселилися. Це слід розуміти так, що вони або жили обабіч Карпат або переселилися були з північного в південне Прикарпаття (Transmontani), як правильно думали *М. Грушевський*[202] і *Л. Нідерле.*[203] Нічим не виправ-

---

190 *J. Pič,* Památky archeologické XVII, Praha.

191 *C. Parrot,* Versuche über Liven, I, 20.

192 *W. Entwistle—W. Morison,* Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 22.

193 *Г. Ловмянський* пов'язує з венедами тщінецьку культуру бронзової доби та найраніші слов'янські городища (*H. Łowmiański,* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963).

194 *З. Удальцова,* Всемирная история, III, Москва, 1956, 72 («в VI в. под именем венедов упоминаются славянские племена, которые продвинулись на запад до р. Лабы, смешались здесь с местными племенами гутиев и положили начало образованию в дальнейшем племён поляков, поморских и полабских славян»).

195 *М. Рабинович,* Образование древнерусской народности. (Народы европейской части СССР, I, Москва, 1964, 99: «венеды или «венто», без сомнения — древнее самоназвание славян».

196 Costobocae (*Ammianus Marcellinus* XXII, 8, 42).

197 Costoboci (*Julius Capitolinus,* Vita Marcii, 22).

198 Kostouboki (*Dion Cassius,* 71, 12).

199 Kostobokoi (*Pausanias* X, 34).

200 Два з цих написів згадують костобоцьких королів rex Cosstobocensis, Costarocensis) Піепора і Сабітуа, третій Л. Юлія Вегілія Ґратуса, що воював у Македонії проти костобоків (тексти в *L. Niederle*, S.S., I, 2, 406, 409).

201 Напис на пам'ятнику в Адамкліссі, який поставили два сини батькові Дайзієві, що був „interfectus a Castabocis (Corpus Inscriptionum Latinarum III, 14214. 12).

202 *М. Грушевський,* Історія України-Руси, I, 130—131.

203 *L. Niederle,* S. S., I, 2, 404.

дана і однобічна спроба розмістити костобоків, як це робить *К. Тименецький,* мовляв, вони заселяли північну Сандомирщину і, може, західню Люблянщину, а трансмонтани жили на території пізнішої Червоної Руси.[204]

Коли йдеться про етнічну приналежність костобоків, то ранніми слов'янами вважали їх *П. Шафарик,*[205] *Айхвальд,*[206] *Каульфус,*[207] *Куно,*[208] *М. Дрінов,*[209] *Л. Нідерле,*[210] *М. Смішко,*[211] а тепер також *К. Тименецький*[212] і *Я. Пастернак.*[213] Траками (даками) їх уважали *Цайс,*[214] *Ф. Браун,*[215] *Томашек,*[216] *Домашевський*[217] та *М. Грушевський.*[218]

У розшуках за ранніми слов'янами до уваги слід взяти тут ще одно велике плем'я чи союз племен, що його згадують античні автори в перших століттях по Хр.. Були це *люґії,* яких деякі дослідники слов'янської старовини вважають праслов'янами.[219] Грецький географ *Страбо* (63 до Хр. — 20 по Хр.) у своїй багатотомній праці згадує великий

---

204 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, 1951, 622: „o położeniu ich (Kostoboków) w środkowo-południowej Polsce (północne sandomierskie i może zachodnie lubelskie decyduje nastepna z kolei (у Птолемея) nazwa Transmontanów... Transmontanowie siedzieliby więc na obszarze pózniejszej Rusi Czerwonej."

205 *P. Šafařik,* S. S., I, 241.

206 *Eichwald,* Geogr. 458, 479.

207 *Kaulfuss,* Alte Slawen, 45.

208 *Cuno,* Skythen, Berlin 1871, 330.

209 *М. Дриновъ,* Заселеніе балкал. Полустрова Славянами, Москва 1873, 63.

210 *L. Niederle,* S. S., I, 2, 1925, 405.

211 *M. Śmiszko,* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, Lwów 1932, 179; автор приписує костобокам т. зв. липицьку культуру і вважає їх ґетами; праслов'янами визнали їх візантійський історик VI стол. *Теофіль Сімокатта* і пізніші історики й славісти *M. Ordini* (Il regno degli Slavi, Pesaro 1601, 7), *Сенковськиӣ* (Примечанія къ Геродоту, Библіотека для чтенія, XXVII, 1838, 96), *Д. Иловайскій* (Вопросъ о народности древнихъ даковъ, Древности III, 290), *Ф. Брунъ* (О родстве Гетовъ съ Даками и сихъ последнихъ со Славянами, Черноморе I, Одесса 1879, 265), *Н. Леопардовъ* (О начале Славяно-Руси со стороны историко-археологической, Кіевъ 1892), *E. Boguslawski* (Einführun in die Geschichte der Slaven, Jena, 1904), W. Zunkovic (Wann wurde Mitteleuropa von den Slaven besiedelt, Kremsier, 1905) і *Я. Пастернак* (Археологія України, Торонто, 1961, 493).

212 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 702.

213 *Я. Пастернак,* Археологія України, Торонто, 1961, 493.

214 *Zeuss,* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, 696.

215 *Ф. Браунъ,* Разысканія, I, 151.

216 *Tomaschek,* Sitzungsberichte, philos.-hist. Classe, Wien 1893, Bd. 128, 107.

217 *Domaszewski,* Serta Harteliana, Wien 1896, 12.

218 *М. Грушевський,* Історія України-Руси, I, 134.

219 У слов'янськости люґіїв дуже сумнівається W. Entwistle — W. Morison, Russian and the Slavonic Languages, 1964, 28.

народ люґіїв, а поруч кілька менших племен: зумів, бутонів, муґілянів, сібінів і свевський (германський) нарід семнонів.[220]

Після нього *Таціт* каже, що в його Східній Германії, на північ від прикордонних гір Свевії (Судетів) живе багато народів, з яких найбільше земель займають люґії, розташовані в багатьох місцевостях. Найважливіші з них, з люґіїв є гарії, гельветони ,маніми, гелізії й наганарвалі.[221]

Далі *Птолемей* в описі земель між горами Карконошами, джерелами Висли і рікою Вартою наводить три їхні племена: люґії-омани, люґії-дідуни й люґії-бури.[222]

За часів імператора Доміціяна люґії згадуються в описі боїв із свевами в Мезії,[223] а врешті на карті *Певтінґера* названі Lupiones Sarmatae, що слід поправити на Lugiones Sarmatae,[224] бо водночас, і то востанне, згадує нарід люґіїв грецький історик VI стол. *Зосим*.[225]

Спираючись на наведені античні джерела *Л. Нідерле* клав землі люґіїв на північ від гір Карконошів, Орлицьких і Ясеників, аж по ріки Варту і Нотець; західнім їх кордоном він уважав ріку Лабу, східньою — середній біг Висли. Це покривалося б, згідно з думкою *Т. Лер-Сплавінського*, з сьогоднішнім Шлеськом і західньою Польщею.

З інформацій античних авторів виходить, що люґії не були одноцільним племенем, а групою племен, яких інші назви подає Таціт, а інші Птолемей, який до люґіїв зачисляє теж манімів, муґільонів і дідунів та називає ще інші, мабуть, слов'янські племена ґіллюнів (в сусідстві балтицьких ґаліндів), боранів, лютичів (в доріччі Спреви), бурів (біля джерел Висли й Одри), корконтів (в сусідстві люґіїв і бурів), вельтів, лемовіїв, ґіліндів, фародинів, ванів, ставанів та суланів.[226] Коли йдеться про етнічну приналежність люґіїв, то *Л. Нідерле*, вказавши на етимологічні труднощі щодо виведення назви люґіїв із слов'янського «луг», яке в часах названих тут античних авторів вимовлялося з носовим звуком, як «лонг», сказав: «Na druhé straně ... vše, co víme o Lugiech, o místu, kde seděli, o jích kmenech a jejích kultuře, je povahy

---

[220] Lougious mega ethnos, kai Zoumous, kai Boutonas, kai Mougilonas, kai Sibinous, kai to Soebon mega ethnos (Geographica VII, 1, 3).

[221] Dirimit scinditque Sueviam continuum montium iugum ultra quod plurimae gentes agunt ex quibus latissime patet Lugiorum nomen, in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Harios, Helvetonas, Manimos, Helisios, Nahanarvalos (Germania 43).

[222] Palin hypo men tous Semnonas oikousi Silingai, hypo de tous Bourgountas Lougoi hoi Omanoi, hyph' hous Lougoi hoi Didounoi mechri tou Askibourgiou orous ... hyper (Bateinous) hypo to Askibourgio orei Korkovtoi kai Lougoi hoi Bouroi mechri tes kephales tou Ouistoula potamou (Geogr. II, 11, 10).

[223] *Dio Cassius* LXVII, 5: en te Mysia Lygioi tisi polemethentes.

[224] *H. Lowmianski,* Początki Polski, Warszawa 1963.

[225] Logiones ethnos (Zosimos I, 671); *L. Niederle,* S. S. III, 1919, 29.

[226] *M. Rudnicki,* Praslowianszczyzna, Lechia-Polska, II: Wspolnota slowianska; wspolnota lechicko-polska, Poznań 1961, 100—101.

takové, že myslím, vyloučiti nelze možnosti toho, že před sebou máme velký kmen neněmecký a západnoslovanský».[227]

У тому самому сенсі висловився *Т. Лер-Сплавінський*. Спираючись на *М. Рудницького*, який переконливо доказав слов'янське походження назви люґіїв,[228] та на факт, що їхні землі повністю вміщуються в межах засягу одночасної праслов'янської культури ямових гробів, він каже: «Wydaje się że powyższe wyjaśnienia powinny usunąć ostatnie wątpliwości co do przynależności starożytnych Lugiów do prasłowiańskiego zespołu etniczno-językowego».[229] Праслов'янами вважали люґіїв теж *В. Кентржинський*[230] і *К. Тименецький*. Проте були й інші, явно тенденційні погляди. Німецькі дослідники приписували їм, одні германське *(Шенфельд)*,[231] інші знов іллірське *(Г. Краге)*[232] походження.

Поруч люґіїв існувала окрема група західніх праслов'янських *полабсько-балтицьких* племен, яку творили: серби (вище Судетських гір), оборити (на долішньому бігу ріки Лаби), лютичі-велети (далі на схід аж по Одру) і поморяни (між долішньою Одрою, Нотецю й Вислою). Усі вони, як твердив *Л. Нідерле*, прийшли у свої історичні землі із сходу.[233]

Правітчина *чеських* та *словацьких* ранніх слов'янських племен — чехів, хорватів, лучанів, дулібів, мораванів, словаків — була, за тим же дослідником на північ від Карпат, а на свої історичні землі вони прийшли звідтіля, від Висли через Одру до Чехії й на Моравію, а через західні Карпати на Угорщину.[234]

Нарешті треба згадати, що *Птолемей*, в околицях сучасної Лемківської верховини чи Дрогобиччини уміщував плем'я бессів чи бієссів, від якого, за здогадом *М. Думки*[235] могла б походити назва частини Карпатських гір — Бескид. У своїй праці *Птолемей* подає теж декілька торговельних факторій над Дністром, з яких для нас особливо важливою є Карродунум. За *М. Думкою* вона була, може, на місці Галича,[236] за *К. Тименецьким*[237] аж коло Моравської Острави, однак археологічні знахідки кажуть льокалізувати її радше на городищі в теперішній Городниці біля Городенки, дуже багатому на знахідки саме з римської доби.[238]

(Далі буде)

---

227 *L. Niederle*, S. S. III, 1919, 52.

228 *M. Rudnicki*, Slavia Occidentalis, XVI, 253—255.

229 *T. Lehr-Splawinski*, O starożytnych Lugiach, Slavia Antiqua I, Poznań 1948,

230 *W. Ketrzynski*, Die Lugier, Poznan 1868.

231 *Schönfeld*, Wörterbuch der altgermanischen Völker- und Personennamen, Heidelberg 1911 (з ґотського Liugan — женитися); також автор гасла «Люґії» в енциклопедії Der grosse Brockhaus, XI, 1932, 651

232 *H. Krahe*, Germanen und Indogermanen, Festschrift H. Hirt, II, 572.

233 *L. Niederle*, S. S. III, 1919, 101.

234 Як вище, прим. 221

235 *М. Думка*, Праслов'яни (журнал «Жовтень», Львів, 1965, ч. 12, 125).

236 Як попередня примітка, 128.

237 *K Tymieniecki*, Z dziejów tvorzenia się Europy w X w. 1955, 129.

238 *Я. Пастернак*, З безодні віків Городенщини, Торонто. 1963 (рукопис).

Олександер Баран

КОЗАКИ ПІД ФРАНЦУЗЬКИМ ПРАПОРОМ У КУРУЦЬКІМ ПОВСТАННІ

Куруцьке повстання, як загально відомо, розпочалося на Карпатській Україні і було виявом незадоволення широких мас з австрійської окупації.

1664-го року цісар Леопольд I підписав з Туреччиною «Сенґотгардський мирний договір» і після того розташував сильні австрійські війська на «королівській» Мадярщині. Ці війська поводилися дуже свавільно і народ їх зненавидів. Проти цього австрійського свавілля мадярська шляхта поєдналася в так званій «Змові Вешеленія». Один з головних змовників, князь Франциск Ракоці I, навіть підготовляв на Закарпатті збройне повстання, яке однак через опозицію його мами покінчилося 1671-го року цілковитою невдачею. Змову розкрито, а головних змовників повішено.[1]

Решта шляхти скрилася на східньому Закарпатті, тобто в Мармороському комітаті, куди вже не сягала влада цісаря. Тут постав новий центр протигабсбурґських змовників, які тільки чекали на відповідну хвилину, щоб організувати нове повстання проти імператора. З другої сторони, віденська цісарська канцелярія сильно боялася цих змовників і нагромадила багато австрійського війська в королівських комітатах Ужу, Берега, Угочі й Сатмару та тримала ціле західне Закарпаття під постійним окупаційним наглядом. На основі цього окупаційного нагляду і також під приводом статаріяльного права австрійське військо робило, що хотіло з цивільним населенням. Убивства і грабунки були на денному порядку й ніхто не був певний ні за свої маєтки, ні за своє життя.[2]

Жорстокість цісарських військ одначе не могла втримати порядку на цій території. Незадоволення населення з Мараморського комітату разом із змовниками почало організувати партизанську війну проти

---

1 Homan B. — Szekfü Gy., *Magyar történet*, Budapest 1933—36, vol. V, p. 343—94; Marczali H., *Magyarország története*, Budapest/Atheneum 1912, vol. II, p. 493—94; Kosáry D. G., *A history of Hungary*, Cleveland—New York/B. Franklin Soc. 1941, p. 130—131.

2 Мицюк О., *Нариси соціяльно-господарської історії Підкарпатської Руси*, Прага, Ґрдлічка 1938, т. II, стор. 21.

окупантів. Ця партизанщина спочатку мала льокальний характер, але в 1676-ім році вона перемінилася у відкрите повстання «куруців».[3]

Уся початкова партизанщина як також і куруцьке повстання були очолювані змовниками Вешеленія, але вони рекрутували своє військо з місцевого населення і таким чином велику частину цієї повстанської армії творили карпатські українці, які, воюючи проти цісарських військ, боронили існування своїх родин.[4]

Та не тільки карпатські українці, але і козаки з Правобережної України стали активними учасниками цього куруцького повстання. Їхня участь одначе мала свою специфічну історію. Змовники під проводом Михайла Телекія бачили, що з льокальними військами не зможуть погромити цісарської армії й тому звернулися за поміччю до французького короля. Людовик XIV скоро відізвався на просьбу куруців і вислав на Закарпаття свого здібного военного стратега Кристофа Богена з Алланди з тим, щоб цей зорганізував там за французькі гроші 8000-ну наємну армію, з якою б можна значно посилити і підтримати мадярську революцію.[5]

Боген на весні 1677-го року, шукаючи за наємними військами, звернувся до козаків. Козаки радо відгукнулися на його поклик і поволі малими групами переходили Карпати і приставали до французької служби. Але про цю організацію французько-козацької армії довідалися і австрійці. Вони не могли виступити проти генерала Богена , бо Мармарош належав до Семигородського князівства, а цісар не хотів нової війни з Семигородом. Тому цісарська канцелярія натиснула на польського короля, щоб цей заборонив та перешкодив французькому генералові набирати наємне військо на польській території. Король Ян Собеський, хоч спочатку не вірив у серйозність справи, заборонив набір та перехід козацького війська через Карпати й наказав польному маршалку Станіславу Любомірському, щоб сторожив всі переходи на Закарпаття. Любомірський старався виконати своє завдання і розбивав козацькі загони, що переходили кордон, але не зважаючи на це коло 5000 козаків і 2000 польських жолднерів пристало до генерала Богена і воювало під французьким прапором в куруцькім повстанні.

Про ці події ми довідалися з новоопулікованих листів польських та віденських нунціїв, що їх останньо опублікував о. А. Г. Великий в своїм XIII-ім томі нунціятурських документів.

Перший раз про ці події читаємо в листі варшавського нунція з 30-го червня 1677-го року, де він описує протест австрійського посла, який обвинувачував Польщу, що вона помагає мадярським повстанцям. «Цісарський представник, як було вже писано, останніми часами презентував протест королеві про правдоподібні дії з цього королівства, щоб дати підйом і поміч повстанцям у Мадярщині й дістав від-

[3] Там же.

[4] Там же.

[5] Dušanek J., *Chust v Marmoroši,* Chust, Okr. Vibor 1937, p. 75.

повідь, що ці обвинувачення марні, хоч може бути, що ці реформувані вояки могли шукати за хлібом там, де його могли знайти, так само, як деякі говорили, що вони пішли служити москалям на Україні».[6]

З цього документу ясно видно, що тут розходиться про козаків, бо тільки вони могли на Україні пристати до московської служби. Так само термін «реформовані» означає не державне військо, але приватні загони, якими були козаки в польській державі.

Наступний документ є з 7-го листопада 1677-го року, де вже недвозначно говориться про козаків. Того дня віденський нунцій, Франциск Бонвізіо, пише до римського секретаря стану, що «Післанець з Польщі приносить вістку, що 1000 козаків знову прийшло на поміч мадярським повстанцям».[7]

Ця нова вістка і поразка цісарського генерала Шміда близько Королева (10-го жовтня) сильно затрівожили віденську імператорську канцелярію, так, що сам цісар просив польського короля, щоб не допустив дальших козаків на Мадярщину. Польський король у відповідь, як ми вже згадали, дійсно видав наказ на береження кордонів проти переходу козаків і як пише варшавський нунцій 27-го травня 1678-го року, «Палатин Руси, польний маршалок, на наказ короля примусив вернутися 500 козакам, що були в службі цієї республіки, вони взяли жолд і йшли на поміч мадярським повстанцям. Його Ексцеленція (маршалок) залишився на Підкамінні в близькості Стрия з десятьма хоругвами, щоб уважати на переходи, щоб звідси жадні люди не пішли на поміч згаданим повстанцям».[8]

Врешті нунцій, перебуваючи в Львові, свою вістку доповнив і вияснив 3-го червня того самого року: «Як довідався в Львові, Палатин Руси повернув і розбив деяких козаків і сторожив всі переходи в близькості Стрия, про що я останньою поштою повідомив Монсіньйора Бонвізія, щоб дав це знати цісареві. Зрештою король сказав, що не тільки сторожать переходи, але він написав до всіх сенаторів,

---

6 Welykyj A., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae Basiliani 1959—69, vol. XIII, p. 111. „Il Residente Cesareo che come si scrisse haveva ultimamente rappresentato al Re le supposte pratiche per dare da questo Regno fomento et aiuto a ribelli d' Ungheria, ha havuto risposta esser vani i sospetti, ancorche potesse darsi caso che questi soldati riformati cercassero il pane dove lo potessero trovare, si come s'era detto che alcuni fussero andati a servire i Moscoviti in Ukraina . . ."

7 Там же, стор. 128. „Staffetta venuta di Polonia, per quanto si dice, porta avviso . . . E che 1000 Cosacchi fossero di nuovo passati in soccorso de ribelli d'Ungheria."

8 Там же, стор. 143—44. „Il Palatino di Russia, Generale di campagna, d'ordine del Re ha fatti tornare indietro cinquecento Cosacchi già stipendiati da questa Republica, che havevano preso il soldo e marciavano per l'Ungheria in aiuto di quei ribelli. E Suo Eccellenza si trattiene a Podkaminia ne' contorni di Stry, con dieci bandiere facendo guardare i passi affinche di qua non traghetti altra gente in soccorso de' ribelli sudetti."

щоб у своїх палатинатах не позволили ні на збирання, ні на перехід вояків до Мадярщини».[9]

Але намагання польного маршалка Станіслава Любомирського та накази польського короля багато не помагали, бо козаки різними дорогами дальше переходили до куруців. На основі віденської вістки з початку липня 1678-го року варшавський нунцій писав, що «...писалося з Відня, що після тих 500 козаків, які були розбиті на наказ Палатина Руси, багато більше число перейшло кордони, так козаків, як інших національностей з Польщі, що повстанці, які не мали більше ніж 5 000 чоловіків, зросли на більше чим 12 000 і вже напали на передмістя Кошиць...».[10]

Польський король, здивований новою вісткою,[11] видав ще гостріші накази щодо стереження кордонів і в Галичині розпочато пряме переслідування козацьких військ та організаторів нових наборів. Це гонення ясно видно з акції польського капітана Ґолейовського проти козаків Іскрицького, що її нунцій досить яскраво описує: «В суботу 16-го липня король дістав вістку в Яворові, що один великий відділ козаків, зібраний якимсь Іскрицьким, їхнім вождем, в селі Бабинці в сусідстві Самбора і в близькості мадярської границі, хотів піти на поміч повстанцям. Вони (козаки) були розбиті капітаном Ґолейовським, який з них 1200 відігнав і взяв багато до полону, між ними і 20 офіцерів, сильно поранених. Деяким відтято голову, іншим покладено на руки і ноги кайдани, а Ґолейовскі між тим пішов шукати за Іскрицьким з надією, що його також може ув'язнити і видати на суд».[12] Але полковника Іскрицького не знайдено і він правдоподібно з най-

---

9 Там же, стор. 146. „Che io poi havevo inteso in Leopoli con mio sommo contento qualmente il Sig. Palatino di Russia, d'ordine di Sua Maestà haveva fatto tornar indietro, e disperso alcuni Cosacchi e faceva guardare i passi ne i contorni di Stry, e che appunto coll'ultima posta ne havevo dato raguaglio a Mons. Buonvisi, affinche lo facesse intendere alla Maestà di Cesare. Mi rispose il Re che non solo si tenevano guardati i passi, ma che di più haveva scritto alli Senatori che ne' i loro Palatinati impedissero le leve e la marcia de' soldati in Ungheria."

10 Там же, стор. 154—55. „... passato alla sfilata molto maggior numero di soldati tanto Cosacchi quanto d'altre nazioni radunati in Polonia, in modo che i ribelli che non havevano più di cinque mila huomini s'erano accresciuti oltre dodicimila, et havevano assaliti gl'stessi borghi di Cassovia."

11 Там же, „Mi rispose la Maestà Sua che non sapeva ne credeva che di qua fusse potuto passare in Ungheria tanto numero die soldatesche."

12 Там же, стор. 156. „Sabbato 16 del corrente mese di Luglio la Maestà del Re hebbe avviso in Javarova che un agrossa partita di Cosacchi radunati da un tale Ischriski, loro capo, alla villa di Babincze, in vicinanza di Samboria ne'i confini di questo Regno coll' Ungheria, mentre voleva passare in aiuto di quei ribelli, era stata disfatta dal Capitano Goleiowski, il quale ne haveva prostrati da mille duecento, e n'haveva fatti molti prigioni, tra i quali venti de' principali, malamente feriti, et ad alcuni di essi erano state fatte tagliare le teste, et a gl'altri erano stati posti i ferri a piedi et alle mani, mentre il medesimo Goleiowski andava in traccia dell' Ischriski con speranza d'havere anch'esso prigione, e di consegnarlo poi nelle mani della giustizia."

ближчими співпрацівниками перейшов на Закарпаття. Щодо особи Ґолейовського, то треба сказати, що це була людина дуже зрадлива і непевна. Він працював на обидві сторони і звичайно фаворизував того, від кого більше міг зискати. Нунцій писав в одному листі, що він від французів взяв гроші, щоб перепускати козаків до Мадярщини. Ось слова нунція: «(козаків) цей згаданий офіцер побив і взяв їх в полон, перед тим прийняв від французів гроші, щоб їх перепустити».[13]

Але французько-козацька армія вже і так мала понад 8000 осіб. Повстання також було успішне. Тим часом провідником повстання та найвищим полководцем куруців став талановитий мадярський магнат Емерик Текелі, який з 20 000-ною армією в жовтні 1678-го року з Мукачівського замку рушив походом проти австрійських військ. За один місяць здобув такі міста на західній Словаччині як Баньську Бистрицю, Зволень, Баньську Щавницю і Кремінне. А до кінця року опанував цілу словацьку територію аж до Вагу.[14]

На початку 1679-го року вже й цісар зрозумів, що не може побити Текелія і думав з ним переговорювати. Текелі також чувся сильним і вже не потребував наемної армії Богена. Таким чином французько-козацька армія залишила куруцьке повстання. Про точну дату тієї події довідуємося з листа варшавського нунція, який 17-го травня писав до Риму, що «передучора генерал Боген вернувся з Мадярщини і з ним також і багато офіцерів та вояків, що воювали в тих частинах».[15]

---

[13] Там же, стор. 155. „...l'ufficiale ivi nominato gli haveva battuti e fatti prigioni, nonostante che havesse già presi danari da Francesi per lasciarli passare."

[14] Dušanek J., *Chust v Marmaroši*, p. 75—76.

[15] Welykyj A., стор. 186. „Hieri l'altro fece qui ritorno d'Hungheria il Generale di Bohan, con molti offiziali e soldati, che havevano militato in quelle parti."

Омелян Пріцак

ПОЛОВЦІ

Половці — ім'я племінного союзу, що очолював кочову державу Евразії, яка обіймала теж південну половину української території, від половини XI ст. до приходу Монголів 1220/1240 рр.

Назва *Половці* (засвідчена уперше уперше під 1055 р.) є староруським перекладом тюркського слова *кипчак* «половий», т. є «мешканець полового (піщаного) степу», так як тогочасне німецьке означення для них Valwen та середновічно-латинське Pallidi. Як «полових (степовиків)» означали в 2 пол. VIII ст. Уйґури своїх бувших зверхників Тюрків (Східних Тюркютів).

1. Частина розбитих уйґурами 744 р. Східних Тюркютів після деяких мандрівок, займаючися тепер головно міжнародною торгівлею — поселилася на степу поміж двома важними торгово-політичними центрами: Болґаром на Волзі та Балясаґуном над оз. Ісіґ-кюл (в нинишній Кірґізії, від 840 р. столиці тюркської караханідської імперії). Вони були сусідами протомонголів *Кімеків* (званих ними *Куман>Кун)* із центром на р. Іртиш, що прийшовши туди у 2-ій пол. IX ст. із південної Манджурії (у зв'язку з ростом потуги прото-монгольських Китаїв у півн. Китаю), включили Кипчаків (як «праве» крило) до своєї політичної організації.

1а. В р. 1031 тибетські Танґути здобули торгову державу Уйґурів у Західнім Китаю (провінція Кан-су); правлячі верстви останної мусіли шукати щастя на заході. Провід дістався в руки клану *Кай* (по походженню теж протомонґолів, колишніх сусідів Кімеків у Манджурії). Після того як в р. 1040 їх атаки на державу Караханідів в обох Туркестанах закінчилися поразкою, Кай пішли у степ і викликали мандрівку кочових народів типу ланцюгової реакції: Кай натиснули на Кімеків, вони ж на Кипчаків, ті на Оґузів/Торків, а останні на Печенігів в південно-російськім та українськім степу (са. 1050).

1б. Заки Торки встигли розглянутися на новій території — вже у 1055 р. появилися там Кипчаки/Половці, які прийнявши в р. 1043 тюркський варіянт ісляму, щоб забезпечити собі симпатії і поміч ісклямського світу, перемогли Торків і стали володарями Печенізько-Хазарського степу, що від тепер став зватися *Дешт-і Кипчак* то есть «Полем Половецьким». Ми не знаємо імени їх тюркського панівного клану;

пізніше, після їх переходу на службу до Грузії (1118 р.) цей клан став зватися *Тертер-оба,* від імени відомої притоки р. Кури.

Заховалися імена двох перших Половецьких (Кипчацьких) каґанів: Болуш (це ім'я значить по тюркськи «поміч») заключив у 1055 р. мир із Всеволодом Ярославичем, а Искал/Сокал уперше пішов походом на Рюриковича (тогож Всеволода) та побивши його у 1061 р. повернувся у степ.

1в. Але скоро зайшла зміна у степу: протимонгольські *Кай* увійшли до б. печенізької території, перебрали від (властивих, тюркських) Половців їх державні центри (про них нижче) і стали самі правити «Полем». Вони зразу попали в конфлікт з Руськими тріюмвірами (Ізяслав, Святослав та Всеволод Ярославичі). Дійшло до боротьби, що закінчилася розбиттям руських військ на р. Алті та революцією в Київі (1068 р.).

1г. Одначе середноазійські події далі впливали на «Поле Половецьке». У 90-их рр. XI ст. клан *Ölberli* куманського (> *кун)* походження вийшов із манджурської провінції Джеголь; у скорому часі він перейняв степові резиденції-рефуґія крила Кимеків: Еміль, у Джунґарії, та Каракорум на північ від Аральського Моря, і уже б. 1100 р. появився у доріччю Донця. Почалася боротьба за владу, з якої скористав Володимир Мономах і відкрив серію перших походів Руси у «Поле Половецьке» (1103, 1109, 1111, 1116, 1117); досі Русь не важилася переходити у степ дальше річок Росі (Правобережжя) та Говтви (Лівобережжя).

1ґ. Але скоро, са. 1116/1117. дійшло до стабілізації р «Полі Половецькім»: клани *Ольберлю* та *Кай* поділилися владою на базі двоевладдя, при чому верховним Каґаном став голова клану Ольберлю; голова клану Кай був його со-регентом.

Дальші події — перейняття Кара Китаями (теж протомонгольського походження) у 1141 р. геґемонії над східною частиною Евразійського степу (крило Кімек) — в основному уже не змінили установленого порядку.

2. По програній Оґузій Торків (са 1050—1060) постала в Евразії імперія від границь Угорщини, Візантії, Руси аж по границі Китаю, із двома крилами, при чому границею поміж ними була ріка Урал. Східне крило звалося (К)імек; пізніше, в після монгольські часи воно дістало назву (від варіянту імени клану Кай) Канґли. Західне крило, яким ми тут тільки займатимемося, це були «Половці» території степу Кипчаків, «Поля Половецького».

Деякі Кімеки (= Кумани > Куни) попали ще у 70-их рр. XI-го ст. до Угорщини, що тепер від тої форми їх імени (кун) стали називати нову степову державу.

В руських літописах находимо два типи означень для носіїв тої імперії — Половців (від 1055 р.): «Половці» та «Дикі Половці» (вперше 1146, востаннє 1196 р.).

2а. «Половці» (не-«Дикі» були в договірних відносинах з Рюриковичами. Вони поділялися на два крила, «південне» та «ліве», при чому «ліве» («східне») крило було ранґом вище: Половці мали східню орієнтацію.

«Південне» крило обіймало ранґом старшу племінну групу *Ітоґли (Ітлар, Ітларева чадъ)* та *Урусовичів (Урус-оба)*. Перші кочували на (Півд.) Бугові, при чому їх зимовики були по середньому, а літники по нижньому бігу цієї ріки.

Урус-оба кочували зимою в Дніпровому Лузі, а літом по берегах ріки Молочної (Сутень).

Що торкається «Лівих» (т. є «Лівобережних»), то ранґом вище племя *Бурчевичі (Бурч-оґли)*, що заразом було найстарше ранґом над усіми «не-дикими Половцями», кочувало в Чорному Лісі на ріці Орел (Єрель = 'Угол'). Пізніше одна вітка Бурчевичів володіла Єгиптом і Сирією (1279—1390). Ранґом нижча племінна група *Улашевичі (Улаш-оґли)* мали свої стоянки у Синьому Лісі на ріці Самарі (Снепород).

Половців «Південного» крила літописи називають «Руськими» (1169), «Корсунськими» (1169; від міста переговорів), або «Лукоморськими» (1193), а «Ліве» крило — «Переяславськими» (1169).

2б. Починаючи від договору Всеволода Ярославича із половецьким володарем Болушем у 1055 р. оці обі групи Половців були у договірних взаєминах із представниками двох головних ліній Рюриковичів, правобережних (князів Киева) та Лівобережних (Мономаховичів та Ольговичів), причому при кожній зміні на княжих столах договори повинні б відновлятися, якщо обі сторони не мали ворожих намірів. в літописах подані дані про такі відношення договорів зі років 1093, 1095, 1101, 1107, 1140, 1147, 1155, 1156, 1169, 1179, 1193. Як місце договорів засвідчені на Правобережжі Канів (1155, 1193), Заруб (1156), Корсунь (1169) та Трипілля (1179), а на Лівобережжі Саків (1101), Малотин (1140) та Воїнь (1147).

2в. Поміж династіями цих обох головних половецьких племінних груп та Рюриковичами були подружні зв'язки. Так напр., обі галузи Ростиславичів (панівних теж на Україні у 2 пол. XII ст.) увійшли в посвоячення з обома головними династіями недиких Половців: Київська (Рюрик Ростиславич) із Бурчевичами, а Смоленська (в особі Ізяслава Давидовича) із Ітларевичами.

3. «Дикі Половці» складалися теж із чотирьох племінних груп, по дві на одне крило. Про їх кочовища знаємо тільки на підставі деяких натяків. *Тертер-оба* (найвищі ранґом; як вище сказано, вони були серед Кипчаків панівним кланом до приходу Кай) та *Єтебичі (Єте-оба)* були зв'язані з Доном, Кримом та Північним Кавказом, тоді як *Токсобичів (Токс-оба)* та *Колобичів (Кол-оба)* треба поміщати у системі нижньої Волги; при тому засвідчене суперництво поміж племінними групами Тертер-оба (до яких належав м. ін. Котян, тесть Мстислава Удалого) та Токсоба (про суперництво подається у арабського автора ан-Нувайрі, † в Каїрі 1333 р.) Із династії Тертер-оба походив

правдоподібно Туґорта(р)кан, тесть київського князя Святополка Ізяславича, похований ним у Берестові під Києвом. За його (Туґортакана) нащадків — подавали себе у XV—XVI ст. князі Половці-Рожиновські зі Сквири (повіт Біла Церква), одинока княжа династія, що осталася в Київщині після упадку київської держави.

Пізніше, після приходу Монголів, одна вітка Тертер-оба основала свою династію в Болгарії (1280—1323); Токсобичі (як і Бурчевичі) — засвідчені із XV ст. у нинішній Румунії.

4. Усі Половці, «Не-дикі» та «Дикі» підлягали двом верховним династіям, що обі були прото-монгольського походження: *Кай (Каєпичі, < Кай-опа)* та *Олперлюєви (Ölberlü)*, яких руські літописці зачисляли до «Диких Половців».

Типічний володар із династії Кай був Боняк I († 1117; син Ясѣня, що його смерть нотує літописець під р. 1082), що в р. 1091 прийшовши на поміч візантійському імператорові Олексієві Комнену, остаточно розбив Печенігів; у 1096 р. він знищив Київський Печерський Манастир. Але вже б. 1116 р. династія Кай мусіла признати своїм сувереном новоприбулих із Середної Азії Ольберлю на чолі зі «Змиєм» Шаруканем Старим.

Верховне двоєвладдя (із взаїмною ривалізацією, своїми власними союзами, але з офіційною одністю у часах загальних походів) залишилося типічним до кінця історії Половців на території України і Східної Европи. Тому руські літописи в описі воєнних походів часто називають двох половецьких воєначальників, причому перший, головний, дешифрується як член династії Ольберлю, а другий — як член династії Кай:

1174 р. Кончак [Шаруканевич] та Кобяк Карлиевич;
1185 р.: Кончак [Шаруканевич] та Коза Бурнович;
1222 р.: Юрій Кончакович та Данило Кобякович.

5. Військова поміч половецька була дуже пожаданою для лівобережних ліній Рюриковичів: Переяславських (Мономаховичі, молодші лінії) та Чернигівських (Ольговичі). Вона рівноважила постійну армію Київського князя, якою були пограничні, пізнішого козацького типу, військові поселення із степовиків, т. зв. *Чорні Клобуки*. Тому на останніх звичайно падав перший удар Половців і у відношенні до них Половці були найбільш жорстокі, поки під кінець XII ст. не почали вони самі своячитися з Чорними Клобуками.

Першим Рюриковичем, що почав спроваджувати Половців на своїх ворогів був Володимир Мономах із переяславської лінії (в р. 1077; похід проти Полоцької династії).

У 1107 р. обі головні Руські династії добилися посвоячення із династією Кай: Юрій Мономахович дістав за жінку дочку самого Боняка I, тоді як Святослав Ольгович оженився з дочкою кузена Боняка I, Оселука. Внуком Боняка I був син Юрія *Китай*, що відомий в історії

Східної Европи під своїм християнським іменем як Андрій Боголюбський.

Герой «Слова о полку Ігоревім» Ігор Святославич був у дружніх взаєминах з Кончаком із верховної династії Ольберлю: його син Володимир був оженений із дочкою Кончака. Тіткою Кончака була Ґурандухт Отроківна, жінка царя Грузії Давида II (1089—1125).

6. Устрій Половецької держави відповідав приблизно державі Печенігів, тільки що у Половців був інститут рабства (тому часті наїзди на землі Русі).

Археологи найшли найбільші скупчення могильників Половецького типу у таких областях: Харківська, Київська та Винницька (по 14 могильників), і Ростовська-на-Дону (9 могильників).

Три головні політичні та економічні центри-резиденції Половців лежали в доріччю Сіверського Донця, б. сьогоднішнього Харкова. Це головна столиця — Шарукань (Чешуєв), та дві побічні столиці: східня Балин та західня Суґров. Це були заразом у XI—XII ст. кінцеві станції сухопутного залозного шляху, що через Київ зв'язував Середну Європу і балканські краї з Половецькою державою. Коли у 50-их та 10-их рр. XII ст. Половці почали щораз більше цікавитися подунайськими землями та (тоді Візантійською) Болгарією, то мабуть тому, що вони корегували старі торговельні шляхи, та направляли по новому міжнародну торгівлю. Це очевидно загрожувало фінансовій базі Рюриковичів. Тому така активність їх у 60 их, 70-их та 80-их роках — цілі серії протиполовецьких походів (1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184, 1185), не раз із підкресленням, що це робиться в обороні дотеперішніх трьох основних торгових шляхів: Залозного, Соляного та Грецького (1168, 1170).

Позатим Половці мали у своїх руках Крим із важним тоді портом Сурожем (Судаком), Озов та Саксин (колишній Ітіль при усті Волги).

На спеціяльну увагу заслуговує Сурож, про який Ібн ал-Асір, арабський історик, свідок монгольської інвазії († 1232) пише таке: «Судак ... це город Кипчаків, із якого вони дістають свої товари (імпорти з іслямських країв) ... там причалюють кораблі (з іслямських країв) з одежами; вона продається (половцям) і за гроші із тої продажі (іслямські купці) купують рабині-дівчата, невольників (із українсько-російських територій), буртарські хутра, скірки бобрів, вивірок та інші предмети торговлі ...» Тойже автор стверджує, що коли татари зайняли в р. 1222 Судак — то на деякий час припинився цей важний для обох сторін товарообмін купців Ісляму із купцями Кипчаків.

Торговельні зв'язки Половців з Візантією проходили — як за Печенігів — через Корсунь (Херсонес); там м. ін. був проданий половецький невольник з Русі Евстратій Постник у 1096 р.

Про живий зв'язок Половців із торговельними центрами Середної Азії (через посередництво крила Кімеків) свідчить наявність у

війську Кончака хорезмійського спеціяліста від китайського прототипу гармат, що стріляли «живим огнем» (1184).

7. Як в усіх степових імперіях, не можна говорити про етнічну та мовну однiсть Половців. Крім панівної прото-монгольської верхівки (Кімек, Кай, Китай, Олберлю) маси кочового населення були мабуть тюркомовним, тоді як торговці були або іранського (Деремела-«Бродники»), вірменського, або жидівського походження. Пам'яткою зв'язку Вірмен з Половцями було потурчення українських Вірмен, що ще у XVI—XVII ст., навіть у церковних та судових справах вживали половецької мови, яку писали вірменським алфавітом; про це свідчать м. ін. судові акти із Кам'янця Подільського того часу. Десь у пол. XII ст. частина Половців прийняла карейський варіянт жидівської віри. Це нинішні Караїми, яких у 40-их—50-их рр. XIII ст. Данило та Лев переселили до Галича і Львова (Кукизів), а Витовт (у XIV—XV ст.) до своїх резиденцій Луцька та Трок.

8. Релігією кочової верхівки була середньоазійська релігія тенґрі (монотеїзм) із тюрко-монгольським культом предка-вовка. Крім того там находили своїх приклонників маніхеїзм, несторіянський тип християнства та середньоазійський — тюркський — варіянт ісламу, який — як подано вище — став панівним серед тюркомовних Кипчаків, починаючи від 1045 р. Половці мали східню орієнтацію, як про це свідчать їх поховання. Типічними гробовими пам'ятками у них були т. зв. «кам'яні баби», властиво статуї померлих (скитської традиції), що їх чимало зареєстровано на території України.

Очевидно у Половців була типічна для степу терпимість у релігійних справах. Вже в монгольські часи (друга пол. XIII ст.) діяла на Кримо-Азовськім побережжі католицька місія, свідком діяльности якої остався т. зв. «Кодекс Куманікус». Він складається із двох основних частин: половецько-італійсько-перський розговірник, зібраний для італійських купців, та матеріяли для християнської проповіді серед половців, виготовлені німецькими місіонарями. Але на пол. XIV ст. іслам у тюркськім варіянті остаточно переміг, став панівною релігією держави Золотої Орди та приспішив тюркизацію усього населення, яке тепер часто стало зватися Татарами.

9. Частина Половців втекла у 40-х рр. XIII ст. перед Монголами до Угорщини під проводом тестя Мстислава Мстиславича Удатного, Котяна із племени Тертер-оба; вони деякий час втішалися автономією, але опісля помадярилися. Як уже згадувалося, ще у 50-их рр. XII ст. Половці почали почали переселюватися до Болгарії. Вони очолили там у 1185 р. волохо-болгарське повстання проти Візантії, що довело до створення т. зв. другого болгарського царства, із половецькими династіями Асенів (1185—1280), Тертер-оба (1280—1323) та Шишманів (1323—1396).

Але мабуть більша частина Половців осталася на своїх землях. Ті що не прийняли ісламу влилися в українську та російську мовні спільности.

9а. Половці оставили замітний слід в українській топоніміці. Але досі половецьких назв не тільки що не досліджено, а навіть ще не

зібрано. Історичні джерела знають цілу низку сіл і містечок Половці/Половичі/Половецьке, напр. в доріччу Росі (1616 р.), у житомирському повіті (1593 р.), на р. Сулі (перед 1569 р.) і т. д. Також місто (Г)Умань дістало назву від них (*куман*), як теж Китайгород, один у б. Брацловському воєвідстві (зг. 1660 р.), а другий в кол. Полтавському полку («Літопис Самовидця»).

9б. Багато назв зв'язаних з Половецькими діячами заховалося на територіях їх політично-господарської активности в дворіччю Донця та при усті Дону. Для прикладу наведемо Зміеве городище та Зміїв курган (на південь від Харкова), що названі від слов'янського перекладу імени Шарукана. Від Кобяка походять два городища: одне б. Змієва, а друге б. дельти при усті Дону. Шлях, що сполучував Донець і Дніпро (Коломак-Орчик називався ще у XVII—XVIII ст. Кончаковим. Тут можна ще навести, що Слобожанські колоністи на початку XVII ст. застали ще у доріччю горішного Донця (по Торець на півдні) цілу систему Половецьких *юртів* (не уживаних татарами!), Св'яті гори б. Ізюма та Каґанський перевіз (із Каґанським колодязем) через Донець біля Чугуєва.

БІБЛІОГРАФІЯ

J. Markwart: *Über das Volkstum der Komanen,* Berlin, 1914.

P. Pelliot: „A propos des Comans", *Journal Asiatique,* XI ser. т. 15 (1920), 125—185.

Д. А. Расовскій: «Половцы», *Seminarium Kondakovianum,* т. 7 (1935), 245—266; т. 8 (1936), 161—182; т. 10 (1938), 155—178; т. 11 (1940), 95—128.

Д. А. Расовскій: «Русь, Черные Клобуки и Половцы въ XII в.», *Известия на Българското Историческо Дружество,* т. 16—18, Софія, 1940, 369—378.

K. Czeglédy: „A Kunok eredetéről", *Magyar Nyelv,* т. 45 (1949), Budapest, 43—50.

Омелян Пріцак: *The Igor Tale as a Historical Document,* München, 1970 (в друку); він-же: „Polovtsiana 1—2", *Reşid Rahmeti Arat için,* Ankara, 1966, 380—381; він-же: „Non-'wild' Polovtsians", *To Honor Roman Jakobson,* The Hague, 1967, 1615—1623; він-же: „Деремела-Бродники", *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics,* т. IX, 1965, 82—96.

Г. А. Федоров-Давыдов: *Кочевники Восточной Европы под властью Золото-Ордынских ханов,* Москва, 1966.

Т. Грунін: *Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины).* Москва, 1967.

Мемуаристика

Олександер Домбровський

СЕМІНАР ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ НТШ У ТРИДЦЯТИХ РОКАХ*

Світлій пам'яті історика Теофіля Коструби в тридцяті роковини Його відходу від нас (6 березня 1943—1973).

Часи для західньо-української високошкільної молоді, особливо тої, що студіювала гуманістичні дисципліни, точніше: україністику й історію між першою й другою світовою війною, тобто в умовах окупації Західньої України поверсальською Польщею, зовсім не були світлими. Тодішній львівський університет (офіційна назва — «Університет Яна Казімержа») являвся у великій мірі опорою польського шовінізму й «академічної» україножерної концепції «на зніщенє Русі», якої ідеологічними речниками являлася у першу чергу професорська трійця того ж університету — Ґрабскі, Ґломбіньскі й Буяк. Адміністраційні чинники університету та відносно досить багато професорів і доцентів солідаризувалися з «академічно»-політичними напрямними згаданої трійки, додержуючися на своїх викладах, семінарах і просемінарах програми «академічної» індоктринізації вшехпольської концепції в рямцях високошкільної політики й науки. Наругу над науковим об'єктивізмом, а в парі з тим і понижування української національної гідности можна було відчути особливо при катедрі україністики (офіційна назва — «фільольоґія руска»), яку очолював професор-поляк (сік!), Януф, та при катедрах історії, де виклади, семінари й просемінари пов'язувалися зі середньо- й східньо-европейською історією. Головною кузнею університету, де кувалася іноді більше чим суб'єктивна польська історична думка, головно в відношенні до української бувальщини, була катедра історії Польщі, що її очолював польський історик і заразом політик — Станіслав Закршевскі. Я присвятився вправді студіям з ділянки античної історії, катедру якої очолював проф. Константин Хилінський, який творив виїмок між професурою тодішнього львівського університету в тому розумінні, що особливо ставився надзвичайно прихильно до українських студентів (це був поляк з Київщини, якого я називав жартів-

---

* Дякую Вп. П. Проф. Др. Ом. Пріцакові за прочитання машинопису цієї статті й пригадання мені кількох важних подробиць.

ливо «українським поляком», а він називав мене «польським українцем» з огляду на моє прізвище). Це була золота людина з українським серцем, яка заслуговує на особливо теплу згадку. Але, бажаючи здобути знання й з інших ділянок і діб історії, я був на просемінарі й навіть якийсь час семінарі при катедрі історії Польщі (у Ст. Закршевского, який мав тоді такого ж несимпатичного асистента, Скшипка) та при катедрі середньовічної історії й допоміжних дисциплін історії у проф. Модельского (Модельскі очолював обидві ті катедри, які знаходилися в одному приміщенні. Він мав симпатичного асистента, мґр. Кропа, який ставився досить приязно до українських студентів). Там я мав змогу відчути нераз «академічно»-мілітантне підсоння грубо необ'єктивного підходу в відношенні до поодиноких проблем з історії України та духа сенкевичівського «Оґнєм і мечем», пристосованого до справді аґресивної польської історичної науки. Щоправда проф. Модельскі не робив на загал різниць між українськими й польськими студентами при іспитах, стараючися бути справедливим при оцінках, але його виклади не були вільні від суб'єктивізму польської історичної думки. Ще більш «академічно»-аґресивною була атмосфера при катедрі історії Польщі, бо її керівник, Ст. Закршевскі, історик і політик у одній особі (сенатор Ржечипосполітей) вів свою катедру в дусі синтези тих двох різних понять — науки й політики. А його асистент — Скшипек помагав йому в тому.

Українських професорів в університеті не було, бо поляки не допускали. Одиноким нашим доцентом, який викладав старослов'янське, був Іларіон Свєнціцький, директор нашого Національного Музею. Польські професори промовчували на загал, що період Київської Руси творить органічну цілість з дальшими добами історії України та придержувалися тактики divide et impera у схемі східньо-европейської історії, тобто відділювання західньо-української території (так званих «ґродув червєньскіх» від східньо-українського материка. У своїх претенсіях до західньо-українських земель вони заслонювалися таким, мовляв, академічним арґументом, як реляція Літопису Нестора, де говориться, що пішов Володимир на ляхів і зайняв їхні городи (червенські). У зв'язку з тим пригадую собі досить докладно один неприємний момент зі семінару в Модельского. Коли під час дискусії над початками історії «ґродуф червєньскіх» наш молодий, талановитий історик, сл. п. Теофіль Коструба забрав голос і в питомій йому дуже культурній формі сказав, що князь Володимир не зайняв, а радше відвоював ті етнографічно руські землі, що їх найправдоподібніше мусіли були передтим зайняти поляки, проф. Модельскі перебив йому піднесеним голосом: «То значить, що ми (тобто поляки — Ол. Д.) є тут зайдами?!». Т. Коструба не відповів нічого, лише здвигнув раменами й тим закінчив свою участь у дискусії. В таких умовинах не можна було нічого більше сказати. Початки Козаччини й Хмельниччину трактовано як релігійно-соціяльні ребелії на окраїнних замлях тодішньої Річипосполитої. Коли автор цих рядків ужив

у своїй просемінарійній праці назву «Заходня Україна», як свого роду протест проти назви «Малопольска Всходня», то асистент Кроп звенув йому рукопис зі словами: «Поправте, щоби професор не бачив (тобто Модельскі — Ол. Д.), а то матимете біду». Я щойно сьогодня оцінюю це шляхотне діло мґр. Кропа, який охоронив від неприємностей. Так само грозила мені правдоподібно «дисциплінарка» зараз на початку вступлення в університет за те, що я підписав університетський індекс, де студенти збирали «номен», своїм повним іменем і прізвищем по-українському. (Той індекс маю до сьогоднішнього дня при собі). Побачивши те, урядовець університетської адміністрації сказав мені: «Ви щойно прийшли з гімназії й уже робите політику. Будете щасливі, коли того не завважить декан, або хтось інший».

Одного разу ми з Т. Кострубою пішли на виклад доцента Малечинського (Maleczyński Karol, Dr. Doc., Dzieje Ziemi Czerwieńskiej do 1340 roku — виклад в акад. році 1936/37), щоб одержати «номен» і послухати, що Малечиньскі буде говорити. Пам'ятаю досить добре, як Малечиньскі заплутався в родоводі князів Галицько-Волинської Держави й почав плести нісенітниці. Під час викладу не можна було говорити, тому Т. Коструба написав щось на карточці й мовчаливо підсунув мені під ніс. Там стояло чорним по білому: «Без поняття!». Одинокою користю з того викладу було те, що ми одержали номен, коли не рахувати, що виклад Малечинського послужив нам опісля матеріялом до гумористичних реплік і саркастично-веселого настрою. Зрештою то не був одинокий виклад, який викликував саркастичну усмішку українського слухача. Пам'ятаю також трохи виступи доцента Влодарского. Подробиці викладів Влодарского не вбилися особливо в моїй пам'яті (Włodarski Bronisław, Dr. Doc., Dzieje polityczne Rusi przed najazdem tatarskim — виклад в акад. році 1938—39), але все ж таки, наскільки пам'ятаю, вони не були на належному університетському рівні, а їхня тематика була потрактована з суб'єктивного польського становища. Зрештою я був присутний лише на кількох його перших викладах і перестав ходити, бо він викладав мляво й, що найважніше, нічого з тих його викладів не можна було навчитися. Це вже було в 1938—39 акад. році, коли я одержав абсолюторію й готовився до кінцевого маґістерського іспиту. Тоді я відвідував лише ті виклади добровільно, тематика яких мене особливо цікавила.

Ясним було, що в таких умовинах тодішнього львівського університету українські студенти не могли поглибити свого знання з історії України. Треба було здобувати те поглиблене знання поза університетом. Група наших студентів — істориків здавала собі справу з положення, але була безсильна, не маючи ніяких наукових контактів. Одиноким, від якого можна було сподіватися не лише якоїсь поради, але й найдення реальної розв'язки справи, був Теофіль Коструба.

Це була надзвичайно цікава постать на тлі нашого наукового й публіцистичного життя тридцятих років нашого століття на львівському ґрунті. В наслідок несприятливих життєвих умовин його університетські студії були спізнені. Якраз у 1937 році йому було тридцять

років (род. 26 травня 1907 р.). Але з другої сторони його закінчування університетських студій було радше формальною сторінкою завершування звання історика, бо в дійсности в тому часі Т. Коструба мав уже поважний стаж на відтинку історичних дослідів як на молодого науковця, перевищуючи своїм дійсно великим, як на свій вік, знанням і ерудицією багатьох людей з докторатами й навіть доцентурами. Як пише один з його приятелів: «Нераз треба було для хліба писати для інших докторські праці: знаю про чотири такі випадки, коли за написані Кострубою праці люди є сьогодні докторами, а сам їх дійсний автор так і помер без докторату . . .» (Олександер Мох, Теофіл Коструба, учений-праведник, Торонто, 1952, стор. 10—11). Якраз у часі своїх університетських студій, отже ще як формально студент, він проявляв широку діяльність в Історичних Комісіях НТШ, особливо в історично-джерелознавчому секторі, виготовляючи підручну бібліографію до історії України. Хоч як це може звучати парадоксально для того, хто не знав Т. Коструби й його середовища, але якраз довкола тої феноменально здібної, фантастично роботящої й максимально ідейної постаті гуртувалися наші науковці молодшої й навіть до певної міри середньої генерації, користаючи з його наукових консультацій та піддаючися підсвідомо під його не так формальний, як радше ідейний провід у аспекті намічування актуальної тематики та організації й координації наукової праці.

Тому не дивно, що очі цілої групи студентів-істориків були звернені на старшого колеґу з університетської лавки, Т. Кострубу, який, маючи наукові контакти, міг найти шлях до розв'язки питання доповнення університетських студій поглибленим знанням з історії України. З тої групи два студенти були особливо пов'язані вузлами приязні з Т. Котрубою: зовсім молодий тоді студент-історик, Омелян Пріцак та старший від нього на кілька років автор цих рядків. Обидва ми відвідували дуже часто свого старшого колеґу й заразом учителя (іноді перебували з ним утрьох довгими годинами), не рахуючи зустрічей на університеті, перебували з ним довгими пополуднями й вечорами не раз майже аж до півночі на розмовах на науково-історичні теми та снували далекосяжні пляни про організовану й координовану науково-дослідну й видавничу діяльність львівського кружка істориків молодшої генерації. Надзвичайно благородний і при всій своїй талановитості та своєму заавансуванні в науковій діяльности скромний аж до самозаперечення Т. Коструба не цурався нас, наймолодших адептів історичної науки, а ділився з нами своїм науковим досвідом і поглядами, задумами й плянами. Він саме ввів нас, тобто Ом. Пріцака й автора цих рядків, на Засідання Комісії старої історії України при НТШ, де головою був Іван Крип'якевич, а секретарем — Ярослав Пастернак. Від того часу ми всі три (Т. Коструба, Ом. Пріцак і Ол. Домбровський) спільно й стало відвідували згадані Засідання, а після кожного такого Засідання ділилися спільно своїми спостереженнями та думками. Це наблизило нас до голови Комісії — Ів. Крип'якевича й секретаря — Я. Пастернака, що згодом перейшло в приязнь.

Коли ж виринула пекуча проблема доповнення університетських студій поглибленим знанням з історії України, то й наші розмови з ним почали обертатися довкола того питання. Знаючи з оповідань старших від мене про спосіб організування викладів на Українському Тайному Університеті у Львові в самих початках двадцятих років, я дораджував, щоб аналогічно до того наша група студентів-істориків збиралася що тижня в хаті Т. Коструби, який мав читати лекції з історії України. Господар дому, де проживав Т. Коструба, — думав я — це наша, українська людина, яка зуміє бути дискретною. Крім того це був національно свідомий українець, нездібний до видавання своїх людей. Крім Т. Коструби й його матері-вдови жила в тому домі ще одна, чи дві (не пам'ятаю уже) українські родини, отже свої люди, які напевно не видадуть нас польській поліції. Зрештою наша група не була така чисельна — всього яких десять-дванадцять осіб, на яких можна було числити, як на сталих відвідувачів. Отже такі щотижневі сходини при задержанні обережности не мусіли впадати в очі. До того всього дім, де проживав Т. Коструба, був розміщений при одній з бічних, ще не забудованих вуличок вулиці Потоцького (у недалекому сусідстві так зв. Вульки), що також мало свої добрі сторони для того роду сходин. Так я собі міркував і дораджував Т. Кострубі. Він вислухав одного разу мене уважно й після надуми сказав з легкою усмішкою, що це пахне трошки Байронівською романтикою й духом конспірації. Це правда, що в тому часі західньо-українська, головно студентська молодь жила в великій мірі духом підпілля, від чого не був вільний і автор цих рядків.

Та наш старший колеґа мав інший плян відносно поглиблення нашого знання з історії України. Він висунув концепцію зорганізовання Семінара Історії України для нашої групи студентів-істориків при НТШ з пляном запросити на викладачів деяких членів Історично-Філософічної Секції тої нашої західньо-української наукової Установи, обіцяючи переговорити ту справу з компетентними чинниками НТШ. Незадовго після того він повідомив мене, що мав уже розмову про згадану справу з головою НТШ, Іваном Раковським, який мав поставитися дуже прихильно й з повним зрозумінням для справи зорганізовання таких викладів для студентів-істориків при НТШ. Це мав бути неофіційний Семінар Історії України для студентів-істориків при НТШ, бо офіційно до компетенцій діяльности НТШ не належала справа університетських викладів для студентів, а окупаційна адміністраційно-поліційна влада придивлялася до всього, що українське, й шукала лише нагоди, щоби найти якунебудь причину до заборони діяльности тої чи іншої нашої організації або установи. Тому інстинкт самозбереження наказував обережність. Після принципової згоди зі сторони голови НТШ треба було ще обговорити справу з нашими визначнішими істориками з НТШ, як Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Іван Кревецький, Микола Андрусяк, поконсультуватися відносно програми викладів та запросити їх на викладачів.

Крім того випадало принайменше з чемности поговорити з тодішнім директором Бібліотеки НТШ, Володимиром Вікторовичом Дорошенком, з проханням, щоби він пішов на руку нашим студентам-історикам, коли вони приходитимуть до Бібліотеки користуватися книжками в зв'язку з викладами та рекомендаціями викладачів прочитати ту, чи іншу лектуру. Правда, книжки видавав здебільша тодішний працівник Бібліотеки НТШ, М. Андрусяк, але ж при тому всьому не можна було поминути директора, хоч би лише з огляду на льояльність у відношенні до нього. Всі ті заплановані розмови Т. Коструби з вищезгаданими особами відбулися у відносно короткому часі й за кілька тижнів наш старший колеґа, або, як ми його титулували, пан редактор Коструба міг похвалитися успіхом своїх переговорів. Надзвичайно скромний Т. Коструба (така дійсно виїмкова скромність випливала з його здеклярованого християнського світогляду, який полонив серце й ум нашого незабутнього історика) діяв, як то кажуть, без шуму довкола своєї особи. Семінар Історії України при НТШ (офіційна його назва була: Історично-джерелознавча Комісія НТШ, бо НТШ мало право творити наукові Комісії, але не мало права переводити наукових Семінарів) став фактом доконаним, але особа, яка причинилася до того, заховалася скромно в тіні тої справи, не бажаючи похвал і признання зі сторони студентів-істориків.

Полагодивши справу, Т Коструба звернувся до мене: — «Ви будете секретарем Семінара ... я уже погодив це з Іваном Петровичом (Крип'якевичом), який погодився стати опікуном Семінара». На марґінесі скажу, що ми (Т. Коструба, Ом. Пріцак, Ол. Домбровський) нераз називали деяких наших учених з НТШ по імени й по батькові, і так: Володимир Вікторович (Дорошенко), Іван Петрович (Крип'якевич), Іван Іванович (Кревецький), Михайло Степанович (Возняк) і т. д. Можливо, що це був один із своєрідних виявів духового гравітування до східньо-українського материка над Дніпром в умовах зненавидженої польської займанщини й штучних кордонів, які краяли живе тіло нашого народу. На мій запит, що належатиме в даному випадку до обов'язків секретаря Семінара, Т. Коструба поінформував мене, що треба буде писати протоколи зі засідань Семінара, а дальше бути в контакті з викладачами, а в першу чергу з опікуном Семінара, та зі студентами, інформуючи їх про можливі зміни часу, чи програми викладів. Після того я постарався про сто-картковий зошит, де й почав вписувати «на чисто» протоколи зі засідань Семінара. Жалко лише, що той зошит з протоколами, як одинокий збірний документ Семінара Історії України при НТШ в тридцятих роках нашого століття, загинув серед подій і метушні воєнної завірюхи. Опублікований сьогодня, він подавав би цікаву картину тої проробленӧї збірної праці викладачів і студентів у напрямі поглиблення знання з історії України, а в парі з тим і тої наснаги та високо ідейних поривів молодих українських студентів-істориків у набуванні знання та шуканні порятунку при духовій Кузні західньо-української науки — НТШ перед

виявами нечесної «наукової» політики польських університетських чинників у відношенні до українознавчих дисциплін. При тому треба ще раз підкреслити, що НТШ-івські круги поставилися надзвичайно прихильно й з повним зрозумінням до тої справи. Ми звикли були називати той Семінар Історії України популярно «неофіційною Секцією студентів-істориків при НТШ», що звучало досить парадоксально, бо як молоді студенти могли мати свою «Секцію» при того роду поважній науковій Установі, як НТШ. Це дійсно могла бути лише «неофіційна Секція».

Виклади на Семінарі розпочалися у 1936/37 академічному році й відбувалися раз на тиждень вечером у головній читальні Бібліотеки НТШ. Сталими учасниками Семінара Історії України при НТШ були (в поазбучному порядку): Антонович Адам, Бережницький Олександер, Домбровський Олександер, Книш Галина, Коструба Теофіль (учасник і рівночасно викладач), Матківська Олімпія, Поспішіль Брониславa, Пріцак Омелян, Сенів Ольга, Степанюк Ярослава, Фостик Пелагія. Викладачами були: Ів. Крип'якевич (викладач і опікун), М. Андрусяк, Ом. Терлецький і Т. Коструба.

Ів. Крип'якевич викладав історію Козаччини й добу Хмельниччини, ділячися науковими спостереженнями зі своїх студій над державою Б. Хмельницького. Він викладав безпристрасно, речево, певним голосом та при опанованні рухів і свобідности висловлювання думок. Коли взяти ще до уваги його симпатичну й культурну зовнішність та репрезентативність (особливо інтеліґентне обличчя з високим чолом і сніжно-білим волоссям надавали йому незвичайної поваги), то можна сказати, що вже сама його присутність на Семінарі, а тимбільше висококультурно ведені його виклади втішалися популярністю серед студентів-істориків. Зрівноважений і на перший погляд навіть холодний, Ів. Крип'якевич ставився до учасників Семінара привітно, а часами, особливо під час товариської гутірки після викладу, або під час прогульки, відносився сердечно. Ми відбули кілька разів разом з ним прогульку по старій дільниці Львова, під час якої він давав пояснення до старих пам'яток міста (Він же ж був автором «Історичних проходів по Львові»). Під час таких прогульок зникали залишки офіційности й атмосфера ставала сердечною. Це були моменти, які наближували нас до опікуна Семінара, а його до нас. Зайнятий у польській гімназії, він звик був відноситися офіційно й стримано до чужого йому окруження. А тут він відчував, що це не учні з польської гімназії, а свої студенти. З другої ж сторони ми відчували, що це не чужий нам національно викладач з польського університету, а свій, український професор, або, як звик був говорити Т. Коструба, — «наш професор». Не маючи можливостей в умовах окупаційної дійсности на західньо-українських землях працювати в університеті, українські вчені були змушені вчити в середніх школах (Ів. Крип'якевич, Ом. Терлецький, Ст. Томашівський, М. Чубатий — історики, Ів. Раковський, Ол. Тисовський — природники, Ю. Полянський — географ-геолог, Я. Гор-

динський, М. Тершаковець — україністи й інші). На маргінесі скажемо, що Ом. Терлецький і Ст. Томашівський вчили автора цих рядків історії в нижчих клясах Академічної Гімназії у Львові. Навчаючи в середніх школах, вони мали більш обмежений час на науково-дослідну працю й були прив'язані обставинами до методики більш популярного викладання на середньошкільному поземі. Під час викладів Ів. Крип'якевич був надзвичайно делікатний, трактуючи студентів-істориків як добровільних членів Семінара й не використовуючи своєї позиції професора в аспекті екзамінування під час своїх викладів. Крім своїх викладів Ів. Крип'якевич служив студентам своїми консультаціями та, як опікун Семінара, дбав про організаційно-програмову частину. Т. Коструба був його неофіційним заступником. Мені, як секретареві Семінара, приходилося мати з ним часто до діла. Він кликав мене — «пане товаришу Домбровський», а при доброму гуморі — «товаришу секретар», прижмурюючи при тому жартівливо око. А я нераз, користаючи з його доброго гумору, запитував: «Який секретар... районовий, чи обласний?» — натякаючи на підсоветську дійсність. Під час большевицької окупації Західньої України, коли я був короткий час старшим асистентом Ів. Крип'якевича при катедрі історії України львівського університету, він пригадав мені часи Семінара й мою секретарську роботу при ньому, жартуючи, як звичайно. Це був сміх крізь сльози, бо не зважаючи на «українізацію» львівського університету атмосфера була дуже важка й непевна.

М. Андрусяк викладав головно ділянку методології історичних дослідів. Молодий ще тоді й повний емоцій викладач звик був нераз випитувати студентів з виложеного матеріялу, вимагаючи підготування з викладу на виклад.

Ом. Терлецький викладав литовсько-польську добу. Говорив цікаво й заховувався достойно під час своїх викладів (він уже тоді був на емеритурі). Це був «старшої дати» пан, який у своїй направду достойній особі сполучував становище гімназійного професора ц.-к. австрійського стилю зі становищем науковця. Така сполука в австрійських і опісля польських часах була диктована специфічними умовинами на західньо-українському, стисліше — галицькому терені, як ми вже вище зазначили. Ом. Терлецький тішився особливою пошаною між іншим і на терені НТШ. Його титулували «пан директор». Ми студенти-історики відчували в ньому щось, що нагадувало відношення батька до дітей. Це були теплі — сердечні почування українського педагога й заразом історика-науковця до української зовсім молодої ґенерації, серед якої він спостерігав також наймолодших адептів української історичної науки. З приходом советської влади він працював при катедрі середньовічної історії. Я зустрічав його не раз на терені львівського університету (тоді Університету ім. Ів. Франка) й мав з ним кілька разів довші розмови. Ми пригадували собі також і Семінар Історії України при НТШ, при чому Ом. Терлецький похитував лише сумно головою і значучим зором висказував свою думку

про змінену ситуацію з приходом червоної армії. Зрештою не треба було багато говорити, ми порозумівалися поглядами. Ом. Терлецький особливо любив мене, як свого колишнього учня з Академічної Гімназії. Під час наших приватних розмов він звертався до мене звичайно через — «пане Олександре».

Лекції з княжої доби читав нам Т. Коструба, який спеціялізувався у медієвістиці. Він підготовлювався солідно до викладів і відчитував їх з приготованого скрипту або говорив на підставі докладно й з подробицями зробленої диспозиції викладу. Говорив спокійно й зрівноважено, але вкладав у свої виклади частину свого власного «я». По перше, це був дебют його викладання університетським студентам на Семінарі та ще й до того на НТШ-івському терені, який мав бути запорукою академічного рівня викладів. А по друге, Т. Коструба був темпераментний і переживав емоційно своє становище викладача, хоча старався не показувати того по собі. Його християнський світогляд та наполеглива праця над собою іноді при помочі методів монашого життя допомагали йому панувати над собою та доходити майже до перфектної самодисципліни. Під час його викладу перед нами, студентами, сиділа поважна, хоча й молода людина, що нагадувала в дечому монаха або священика. Високого росту брюнет з покритим бородою лицем читав свій виклад, звертаючи час до часу з поза окулярів свій погляд на слухачів. Поважні темні очі, звичайно сумні в наслідок важких життєвих переживань, немов два маленькі віконця, відслонювали рубець шляхотної душі. Як з одної сторони Т. Коструба вмів удержати повагу під час своїх викладів при всій своїй скромності, так з другої мав особливу здібність відпружити на хвилину ум слухачів своїм культурним і тактовним дотепом. Він належав до тих, порівнюючи, нечисленних прелеґентів і промовців, які вміють вдержувати духовий контакт з авдиторією. Його виклади й участь у дискусіях були звичайно на високому рівні, якого не посоромився б далеко старший віком і стажем наукової праці від нього дослідник. Пам'ятаю, як раз Т. Коструба помилився під час свого викладу й, замість промовчати згадану помилку, якої студенти й так не завважили (так принайменше зробило би багато прелеґентів на його місці!), перервав на момент виклад, признався до помилки й, справивши її, продовжував свій виклад. Далеко не кожний науковець може почванитися таким високим принципом академічної етики. Тому студенти високо цінили й шанували Т. Кострубу за його знання, християнські чесноти й високу культуру. Зрештою не одні українські студенти його цінили й шанували. Він мав пошану серед польських і жидівських студентів в університеті, а такі університетські професори-поляки, як Модельскі (середньовічна історія й допоміжні дисципліни історії), Лемпіцкі (історія освіти й виховання), Подляха (історія мистецтва), Буяк історія економії) особливо його шанували.

Такі були особистості викладачів Семінара Історії України при НТШ у загально методологічному й персонально-психологічному аспекті. Час від часу хтось зі студентів-істориків мав за завдання

зреферувати посугеровану йому котримсь із викладачів працю. І так, наприклад автор цих рядків пригадує собі, як реферував монографію Борщака про Григора Орлика. Після викладу, чи реферування праці були запити й відтак відбувалася дискусія, у якій брали участь головно Т. Коструба й Ом. Пріцак, а відтак також інші. (Т. Коструба слухав виклади Ів. Крип'якевича, М. Андрусяка й Ом. Терлецького, а в призначені для нього дні Семінара сам викладав Княжу Добу).

Дехто з учасників Семінара видавав у тому часі свої праці. І так Т. Коструба переклав і видав Галицько-Волинський Літочис у двох частинах (Львів 1936), переклав, додав пояснення й видав Скитію Геродота зі Вступом Ол. Домбровського (Львів, 1937), а Ом. Пріцак опублікував працю п. н. «Іван Мазепа й княгиня Анна Дольська» в другому томі мазепинського Збірника видання Варшавського Інституту та зібрав бібліографію до Мазепи й його доби для третього тому згаданого Збірника. В процесі праці як на Семінарі, так і в гурті молодого покоління істориків та адептів історичної науки на львівському ґрунті, виявилася пекуча потреба підручної бібліографії та видання джерел до історії України. Т. Коструба працював уже над бібліографією та, як уже було сказано, видав Галицько-Волинський Літопис і Скитію Геродота. Але це було далеко не все! Тоді в голові Т. Коструби зродився напів-фантастичний як на тодішні обставини плян, що його можна було реалізувати лише шляхом наполегливої й жертвенної праці непоправних ідеалістів у відношенні до української науки, оттаких саме, як самий Т. Коструба. Це був плян видання у кількох солідних томах джерел до історії України: греко-латинських, арабських і візантійських, а згодом видання літописів. Переклад греко-латинських джерел з античного письменства-історіографії доручено Ол. Домбровському, який зараз таки взявся до праці в тому напрямі, переклад арабських джерел доручено Ом. Пріцакові, а переклад візантійських джерел узяв на себе Т. Коструба. Це мали бути перші етапи реалізовання згаданого пляну, після яких мала наступити праця над літописами при запрошенні ширшого круга співробітників. На жаль події другої світової війни перервали той динамічний розмах молодих і непоправних ідеалістів. Переклад греко-латинських джерел (як ми його назвали — «мініятюра Латишева») є майже готовий і жде на «кращі часи», коли таку річ можна буде видати.

Крім методологічних справ Семінар під проводом Ів. Крип'якевича й Т. Коструби працював над бібліографією історії України. Було в пляні видати два види бібліографії: повної, щось в роді А. Фінкля, а також підручної. Кожний член Семінара дістав один том Історії М. Грушевського й виписував з нього на картках бібліографічні дані. Оці картки провіряла згодом група більш досвідчених бібліографів під проводом Ів. Крип'якевича, який передав до диспозиції працівників велику збірку своїх бібліографічних матеріялів. Крім того Ів. Крип'якевич та Ом. Пріцак складали реґести документів гетьманської канцелярії за роки 1648—1764.

Крім того опікун Семінара давав деяким студентам (Т. Кострубі, Ом. Пріцакові й авторові цих рядків) деякі завдання поза обов'язками при Семінарі, над якими вони працювали в окремому приміщенні на другому поверсі будинку НТШ. Був початок 1939 року. Названі особи працювали в згаданому приміщенні, а час від часу заходив до них на гору опікун Семінара, Ів. Крип'якевич і приносив новини з міста про Карпатську Україну, ділився з нами деякими бібліографічними даними, давав вказівки, а іноді оповів якийсь дотеп. Коли він появлявся, ми всі збігалися до нього, знаючи, що він все приносить щось нового. Часами ми випихали на місто наймолодшого між нами Ом. Пріцака, який появлявся за короткий час з новинами про тодішні політичні події, що кидалися у вічі з поналіплюваних оголошень нових часописних видань на Руській вулиці, або на Ринку. То були часи надій і... глибоких розчарувань. Пропам'ятний вересень 1939 року запечатав кінець Семінара Історії України при НТШ.

Все ж таки від 1936/37 академічного року до червня 1939 року відбулося досить багато Засідань Семінара, з яких студенти-історики без сумніву багато скористали, поглиблюючи своє знання з історії України. Позатим була можливість наблизитися до тої нашої тоді західньо-української наукової Установи, увійти бодай частинно в окруження й атмосферу нашої науки та придивитися до її організації й до поодиноких наших науковців. То був час, коли Провід згуртованого при НТШ західньо-українського наукового світу старався дійсно на ділі продовжувати в міру тодішніх можливостей кращі академічні традиції Товариства з доби М. Грушевського й Ів. Франка, придивляючися на загал добре новоприбулим до Товариства людям та поповнюючи кадри дійсного членства НТШ шляхом відповідної селекції. Деякі з тодішніх науковців таки дійсно бідували в умовах польської займанщини й ходили дуже скромно одягнені в старих, іноді витертих убраннях, але, порівнюючи, держали гідно й високо прапор української науки та, пам'ятаючи, що початки історії НТШ органічно пов'язані з багатьма східньо-українськими діячами, були духово звернені лицем у сторону Дніпра й Золотоверхої Матері русько-українських городів, де до 1930 року діяла Українська Академія Наук, а після 1930 року східньо-українські науковці страждали, а то й накладали головами за свою вірність українській науковій правді.

Таким було Наукове Товариство ім. Шевченка в тридцятих роках нашого століття.

Микола Василенко

ДВА ТИЖНІ В ЛУК'ЯНІВСЬКІЙ ТЮРМИ *

Із спогадів

(Продовження)

Казали, що сам генерал-губернатор, одержавши газету, сказав: «От молодці, й одного дня не почекали». Він був дуже незадоволений тим, що міністер внутрішніх справ Дурново закрив газету в його генерал-губернаторстві, не спитавши перед тим його думки.

Я не чекав, що Ф. Д. Лиман встигне випустити газету. Але виявилось, що М. Д. Загряцков був в той час в друкарні і тому з'явилася можливість скористатися дозволом на газету, який він мав.

V.

Ми стали готуватися до випуску третьої зазети під назвою «Киевский Голос».

Уже все було готове до випуску і дня через два газета повинна була вийти. 25 січня вдень я сидів в редакції у своєму кабінеті. У помешканні редакції зібралося багато співробітників. Вони скучали без діла і чекали виходу газети.

Мені доложили, що прийшло два селянина із с. Бородянка, Київського повіту, і питають редактора. Я сказав запросити їх до кабінету. Від них я довідався, що їх викликають на той день в «Жандрамское Управление» у справі Селянского Союзу.

— Чи ви заходили коли небудь до редакції? — запитав я.

— Аякже, були.

— Що ж вам тут сказали?

— Послали на Гоголівську, до Єфремова.

— Хто ж вас послав туди?

— Та здається... ви ж і послали, — сказав один із них, пильно придивляючись до мене.

— Може і я, але я забув і не пам'ятаю вас.

Я просив їх, після відвідин ними «Жандармського Управленія» вернутись до редакції й розповісти — про що їх допитували. Я обіцяв бути в редакції й почекати на них.

---

* Гляди «Український Історик», ч. 1—2, 1972, стор. 110.

Години через дві вони дійсно вернулися. Там питали їх виключно про Селянський Союз, але багато разів згадували про «Киевские Отклики» і відносились до газети за словами тих селян, дуже вороже. Питали жандарми і про С. О. Єфремова. Він уже раніше був арештований і сидів в Лук'янівській тюрмі. З допиту селян було ясно, що у нас повинене бути, якщо не сьогодні вночі, то завтра, трус.

Відпустивши селян, я вийшов до співробітників, висловив їм своє припущення і просив їх «почиститись» в редакції і вдома. Те саме я сказав і завідуючому конторою С. М. Кранцу. У редакції почалася спішна ревізія столів, паперів і т. п. Я старанно обревізував свій редакторський портфель.

Коли я переглядав папери, до мене підійшов С. М. Кранц і показав книгу, до якої записували пожертви на різні цілі, в тім числі й на недозволені цілі, як наприклад, пожертви на користь саперів. Про існування такої книги в конторі я й не припускав. Я хотів цю книжку негайно знищити. Але С. М. Кранц запротестував: книга потрібна була йому для справоздання. Він пообіцяв мені, що книги цієї він більше не триматиме в конторі і що негайно винесе її і сховає десь в іншому місці, поза поміщенням редакції.

Обіцянки своєї він одна не виконав. Книгу знайшли під час трусу. Вона то й послужила причиною мого арешту. Відгороджуючи себе, С. М. Кранц сказав, що книгу він провадив за моїм розпорядженням. Це була цілковита неправда. Я про цю книгу дізнався тільки від Кранца.

Недбайливо поставилися до майбутнього трусу й декотрі із співробітників. Завідуючий наприклад поліційною хронікою Дверницький не знищив цілого ряду розпоряджень «Охранного Отделения», які він добув якимось шляхом. Це також послужило до обвинувачення мене, як редактора.

Увечері, 25 січня, я був в гостях у одної своєї знайомої на Микольсько-Ботанічній вулиці. Там я зустрівся з доктором Семеном Кондратовичем Шарим, моїм товаришем по Дорпатському університету, видатним лікарем Кременчуцької богадільні і земським діячем Кобелянського повіту Полтавської губернії.

С. К. Шарий приймав участь у революціному русі 1905 року і один із тимчасових кременчукських генерал-губернаторів загрожував арештувати його й повісити. Шарий примушений був переховуватися. Він жив у Києві, переходячи від одного знайомого до другого. Часто ночував у мене, і тепер ми умовились, що він прийде на ночівлю до мене.

З гостей я вийшов рано, о годині 9-й. На розі Микольсько-Ботанічної й Тарасовської вулиці зустріла мене моя служниця, їй пощастило вирватись і вона, задихаючись, бігла попередити мене:

— У нас багато поліції, солдатів; роблять трус. Я насилу вирвалась — ледве вона могла промовити від хвилювання й переляку.

Я сказав їй, щоб вона попередила моїх знайомих, від яких я зараз вийшов, і доктора Шарого, і сам скорим кроком направився до моєї квартири.

Перед вечером я переглянув свої папери, дещо «почистив». Нічого підозрілого у мене не було. З деяким хвилюванням я згадав, що у мене напередодні на схованці було декілька мисливських рушниць і «Монте-Крісто». Вони належали близькому мені гімназистові Д. М. Требінському; я взяв їх у нього на схованку, бо там боялися, що теж буде трус. Тепер це могли б визнати за «склад зброї, підготовлення до збройного повстання» і чого доброго, вийшлаб для мене неприємна історія.

Тількищо я відкрив двері до своєї квартири, як назустріч мені вийшов з розставленими руками «пристав» Либедського «участка» Рапота:

— Зброя у вас є?

— Жадної зброї у мене немає — відповів я.

Я зняв пальто і пішов до кабінету.

По всій квартирі були розставлені солдати; у їдальні я побачив знайому мені добродушну фізономію «околоточного». За столом у кабінеті сидів високого росту стрункий жандармський офіцер — як пізніше виявилось — начальник Київського «охранного отделения». Коли я ввійшов, він встав, брязнув острогами і ввічливо мені поклонився.

— Мені доручено зробити у вас трус — почав він, — Ми прийшли, коли вас не було вдома. Дуже прошу вибачити, що ми почали без вас. Я тільки переглянув те, що у вас лежить відкрито на столі.

Ми жили в одній квартирі з О. Ф. Саліковським. У нього також був трус.

Я відімкнув столи і став ходити по кімнатах поміж солдатами, дуже хвилюючись, як це звичайно буває під час трусу, коли сторонні особи розпоряджаються у ваших річах і читають ваші інтимні листи. Коли я проходив коло добродушного «околоточного» (я знав його раніше, як писаря канцелярії генерал-губернатора), він своїм басом прошепотів: «по результатах обиска». Це повинно було означати, що мій арест не передбачений, а буде залежати від того, які наслідки дасть трус. А трус був дуже поверховий. Моєї великої бібліотеки він і не доторкнувся. Переглядаючи в шуфлядках стола, жандарм вийняв звідти невелику коробочку. У ній були патрони від «Монте-Крісто», і я боявся, що він зверне на них увагу. Але жандарм навіть не відкривав її і «машинально» пересунув її на другий кінець стола. Не взяли й російських закордонних революційних газет, що лежали на столі. Жандарм тільки переглянув їх. Газети належали редакції.

Чомусь у мене взяли й долучили до протоколу перший том «Богдана Хмельницького», тенденційний твір польського історика Равіти-Гавронського; цей твір тількищо вийшов у світ на польській мові у Львові і купив я його в магазині Ідзіковського в Києві. Також долучили до протоколу і листа Марії Вікторовни Лучицької, дружини

професора І. В. Лучицького, відомої перекладачки і знавця скандинавських письменників.

Це був дивний лист, написаний згарячу на підставі непровірених чуток і неправдивих висновків із фактів. Тому, що я не приєднався в 1905 році до Кадетської партії, яку заснував в Києві професор І. В. Лучицький, і що «Киевские Отклики» зайняли безпартійне, незалежне становище, я не раз полемізував з кадетським органом,[4] на чолі якого стояв І. В. Лучицький. Це його нервувало й роздратовувало проти мене. І. В. Лучицькому іноді здавалося, що я виступаю проти нього і стараюсь підірвати його значення і суспільну ролю. Оце відгуком такого настрою і був той лист М. В. Лучицької, яка, між іншим, писала, що, за її відомостями, я і мої друзі заснували якесь «таємне товариство», куди не пускали й не хотіли пускати Івана Васильовича (Лучицького). Пізніше це непорозуміння роз'яснилося і я з І. В. Лучицьким зберіг теплі і дружні стосунки до самої його смерти — в 1918 році, також і з Марією Вікторовною Лучицькою, яка «здраствует» і нині.[5] Але лист її, в якому була річ про «таємне товариство», попало до рук жандарма і, природно, викликав підозру і пізніше, на допиті, мені довелося давати пояснення про яке ж це «таємне товариство» там була річ.

Коли трус наближався до кінця, задзвонив телефон, що стояв у мене на столі. Я почув голос Кранца. Він просив мене, щоб я негайно приїхав до редакції. Я відповів, що не можу, що я зайнятий. Через кілька хвилин — знову дзвінок. Я віповів те саме, що перед тим сказав, але, тому, що Кранц не угамовувався, я додав, що не можу приїхати, бо в мене трус.

— Навіщо ви це сказали, — захвилювався жандарм.

Тому, що до мене дзвонили з редакції. Якщо у мене трус, то я думаю, що і там трус.

Він замовк і почав писати протокола і скоро вийшов, ввічливо попрощавшись. Мене і О. Ф. Саліковського зоставили на свободі. Вийшла і варто і ми радісно почали ділитися враженнями від трусу. У О. Ф. Саліковського трус теж був поверховий. У нього не звернули уваги на приготовлені й зашиті поштові посилки, що в них О. Ф. Саліковський пересилав одному із своїх друзів заборонену революційну літературу.

Після трусу ми пішли до М. Требінської, що мешкала напроти моєї квартири, пили там чай, засиділись далеко за північ і коли вернулися додому, мирно пішли спати.

У ту ніч, у зв'язку з «Киевскими Откликами», був зроблений у Києві цілий ряд трусів, в тім числі і у покійного українського поета і громадського діяча Івана Матвієвича Стешенка. У нього трус робив сам начальник «охранного отделения», відомий Кулябка.

---

[4] Газета «Право и Жизнь».

[5] Себ-то 1924 р., час коли написано спогад.

— Сьогодні ми громили «Киевские Отклики», — сказав він Стешенкові. — Зараз провадиться трус у вашого Миколи Прокоповича.

Після трусу я довго не спав від пережитих хвилювань. Але десь вже вдосвіта заснув кріпким, глибоким сном.

О годині 6-й ранку мене розбудив голосний безперервний електричний дзвінок у параднім передпокою. Так дзвонити не міг звичайний чоловік. Так дзвонять тільки ті, що приходять робити трус, або щоб арештувати. Я, звичайно, захвилювався і нашвидку одягнувшись, під звуки нетерплячого дзвінка, відкрив парадні двері. Переді мною стояв «околоточний надзиратель».

— З неприємною до вас справою: мені доручено арештувати вас.

— Будь ласка заходьте. Хто ж дав доручення арештувати мене?

— Жандармський полковник Домбровський і товариш прокурора Суда; вони сьогодні робили трус вночі в редакції.

— Я Зараз приготовлюсь.

— Будь ласка не спішіть. Напийтеся чаю, якщо хочете, візьміть щонебудь їсти, бо в тюрмі першого дня може й не бути для вас їди. Я почекаю. Часу ще багато.

Я розбудив О. Ф. Саліковського, повідомив про свій арешт М. М. Требінську, що зараз же прийшла до мене, написав батькові й матері, зібрався й біля 7-ої години ранку ми с «околоточним надзирателем» і візником рушили в дорогу.

Січневий ранок був морозний з маленьким туманом. На деревах осідав легкий іней. На вулицях починався вже помітний рух. Господині з кошиками спішили на базар, і здивовано гляділи на мене й «околоточного» та на мої речі. Деколи проїжджав візник, що тількищо виїхав на свій промисел. Десь задзвонили до обідні.

Дорога була кепська, багато вибоїв, і ми їхали по Маріївсько-Благовіщенській вулиці, через Жидівський базар, по Дмитрівській — до тюрми.

Деякий час ми мовчали. Врешті я рішив заговорити.

— Ви були під час трусу в редакції і конторі газети — запитав я.

— Був.

— Не знаєте, за що, властиво, мене арештували?

— Точно не знаю, я адже ж тримався осторонь. Робив трус жандармський полковник, «пристав» і товариш прокурора. Але, оскільки я зрозумів із розмови полковника з товаришем прокурора, у вас, в конторі, знайшли якусь книгу, до якої записувались пожертви.

Мені було ясно, що С. М. Кранц не виконав своєї обіцянки і книжка зосталася в помешканні контори.

У 1905 році не було ще того суспільного дерев'яного паркану, що йде тепер уздовж вулиці й утвор'ює передній двір перед «ДОПР'ОМ». Ми під'їхали безпосередньо до головних воріт тюрми.

«Околоточний» розрахувався з візником і постукав у фіртку. Ми почули неприємний «лязґ», фіртка відкрилася і ми ввійшли в темну, вогку, величезну підворітню, швидко пройшли її до кінця і по крутих, брудних сходах направо, піднялися на другий поверх — у контору.

«Околоточний» зоставив мене одного у великій, напівтемній і брудній кімнаті (що була без меблів), а сам пішов до сусідніх дверей. Я зостався один і почав приглядуватись. Вікна з ґратами виходили у двір. Через непричинені двері було видно, як у супроводі озброєних револьверами «надзирателей» (дозорців) виходили і входили групи арештантів, кутаючись у сірі халати й короткі сірі куртки. Грюкали без перерви двері. Було чути відкілясь «лязґ» рушниць і крикливі голоси, що не то віддавали якісь накази, не то грозили якимись карами.

Я відчув себе в тюрмі. Трохи підвищений до того часу мій настрій упав і мені так тяжко й сумно стало на душі... Я вперше заскучав за волею.

Довелося мені чекати недовго, хвилин двадцять. Мене покликали до сусідньої кімнати; ввійшов стрункий вартовий помішник начальника тюрми і ввічливо привітався зо мною.

— Ну, куди ж мені умістити вас? Хочете — до Василя Федоровича?

Я зрадів:

— Дуже буду вам вдячний — відповів я.

— Ну, добре.

І звертаючись до одного з бувших тут дозорців, дав наказ:

— Відведи арештованого на жіноче політичне, — поклонився мені і вийшов.

Коли ми вийшли із брами, то повернули наліво, і, перейшовши двір перед головним корпусом, напрямились до входу в ліве крило будинку тюрми і піднявся по сходах на перший поверх (тепер — 14-ий коридор).

На стук дозорця («надзирателя»), нам одчинив двері жандарм, якому я був «переданий».

Через кілька хвилин я опинився серед значної групи ув'язнених, виключно залізничників.

Серед них був і Василій Федорович Александровський, колишній правитель канцелярії в Управлінні Південнозахідніх залізниць, а в тодішні часи — секретар К. С. Немешаєва, міністра шляхів, в міністерстві С. Ю. Вітте. Це його, власне, мав на увазі помішник начальника тюрми, коли назвав Василія Федоровича.

Арешти залізничників почалися в середині грудня 1905 року, коли не вдався поштово-телеграфний страйк і коли було придушене московське збройне повстання.

У той час на Південнозахідній залізниці все уже заспокоїлось. Спомини про страйк, що був там напередодні 17 щовтня, йшли в забуття. Проводир страйку, О. Г. Шліхтер, скрився. Його шукала слідча влада й не знаходила. Підняли голову чорносотенні організації, що влаштували своє міцне гніздо після 17 жовтня на Південнозахідніх залізницях. Припускали, що арешти доконувалися, згідно з їхніми вказівками і навіть згідно з заготовленими ними списками.

Все, що було більш-менш енергійного, проґресивного, демократичного, підпадало арештові. Із моїх близьких знайомих був арештований М. Єфремов, співвидавець наших «Киевских Откликов», що заві-

дував статистикою у Службі «Сборов» Південнозахідних залізниць. Усі були переконані, що був би арештований і В. Ф. Александровський, якби він не виїхав в Ретербурґ. Він активної участи в страйку не приймав, а здебільшого сидів у себе в кабінеті і нічого не робив. За це мав несправедливі закиди з боку страйкарів. Але у В. Ф. Александровського була інша уразлива сторона: чимало із страйкарів були прийняті на службу на підставі його рекомендації, і сам А. Г. Шліхтер завдячував прийняття його на службу В. Ф. Александровському; він же написав листа до нього з проханням прийняти його на службу. Цей лист, як рекомендація, був пришитий до діла про службу О. Г. Шліхтера. Праві організації, на підставі цього, могли висунути чимало обвинувачень проти колишнього правителя канцелярії Управління Південнозахіндіх залізниць. Але, перна річ, що ніхто й не думав, що його заарештують тепер, після призначення його на посаду секретаря міністра.

В. Ф. Александровський на Різдво приїхав у Київ. Він мав відпустку до 3-го січня, бо цього дня у нього мало бути важливе засідання в міністерстві, на якому присутність його була обов'язкова.

2-го січня був призначений його від'їзд із Києва. Потяг на Петербурґ відходив о 7 год. 20 мин. вечора. О 6 годині В. Ф. Александровський пообідав і збирався вже від'їжджати, але в цей момент прийшли до нього жандарми робили трус, арештували його і відправили до Лук'янівської тюрми. Самі обставини і спосіб арешту за декілька хвилин до відходу потягу на Петербурґ, де Александровський міг бути неуразливим, вказують на спеціяльно розрахований маневр, обфарбований особливим, тонко приправленим, єзуїтизмом.

В. Ф. Александровський почав дошукуватись — хто і за що арештував його? Дружина його написала листа в Петербурґ — до К. С. Немешаєва. Той поїхав до міністра внутрішніх справ Дурново й одержав відповідь, що в Петербурзі про цей арешт нічого невідомо. Генералгубернатор також не давав розпорядження про арешт. Залишалося одно припущення: арешт залізничників був зроблений згідно з розпорядженням Київського губернатора П. С. Савича, на якого зробили посилений натиск київські чорносотенці.

К. С. Немешаєв вживав заходів в Петербурзі про звільнення свого секретаря; Дурново покликався на місцеву київську владу, а остання, за якимись невідомими розрахунками, тримала в тюрмі Александровського й інших залізничників. Жандарми допитували їх, утворювали якесь діло, суть якого ніхто з арештованих зловити не міг; чи то було діло за участь у страйку, яке, здавалося, було вже «покрите» жовтневою амнестією, чи то було просто збирання відомостей про політичну «благоналежность», або тимчасова ізоляція небезпечних для уряду елементів, які могли своїм впливом викликати якийнебудь рух серед окремих груп населення.

В. Ф. Александровський писав прохання в різні місця, залишаючи собі копії, які він акуратно підпивав разом; тому його «дєло», як він

жартуючи висловлювався, «пухло». За його прикладом писали папери й інші, разом з ним ув'язнені.

Нічого путнього від цього не було, всі сиділи в повній невідомості.

Такими знайшов їх і я, коли мене привели в тюрму й посадили в одній з ними камері.

Якщо не помиляюсь, у коридорі було три камери. Усі вони були заповнені арештованими. Я ввійшов в середню із них, найбільшу. Там із знайоних мені осіб було тільки дві: В. Ф. Александровський і Александер Михайлович Тулов. З рештою ув'язнених я зараз же «перезнайомився».

Тут була публіка дуже різноманітна — за службовим станом і професіями: поруч з бухгальтером, конторщиками, телеграфістами залізничого телеграфу, тут були й машиніст і робітники головних залізничних майстерень. Довге сидіння усіх зблизило, «перезнакомило» й об'єднало в одних переживаннях.

Мене зустріли загальним здивованням. Посипались розпитування. Я розповів історію свого арешту з тими подробицями, що були мені відомі. Далі почали розпитувати мене, що діється в Києві і взагалі на білому світі. Тоді газет в тюрму не пропускали, а журнал можна було одержати тільки через рік після його виходу. Відомості зовні доходили тільки випадково. Побачень («виданий») не було, бо провадилось слідство. Проте часи були дуже цікаві. Дехто попав в тюрму, коли московське повстання ще не скінчилось. Підготовлялося скликання І-ої Державної Думи, коло неї в той час і працювала головним чином політична думка російського обивателя, що проснувся від сплячки.

Я оповідав довго і багато, відповідаючи на запитання, якими мене засипали. Мій прихід, очевидно, оживив публіку, стомлену одноманітністю життя і вражінь.

Поки я оповідав, мені вже встигли прислати з дому і постелю, і досить великого кошика з харчами й різними солодощами, якими так люблять рідні і знайомі осолоджувати життя ув'язнених, особливо на початку їх сидіння. Від одного мого юного друга, Олени Киколаївни Требинської 18, я одержав навіть пишну, ясно-червону троянду, яку передав мені сам помішник начальника тюрми, Вотвиновський (хоч тюремні правила забороняли передавати все, що може нагадувати про ніжний подув і ласку життя, залишеного поза мурами тюрми . . .).

Тільки вже ввечері я прийшов до себе і «оглянувся». Двері камери не замикалися і можна було вільно виходити в коридор. Із вікна видно було золоті глави Покровського манастиря та дахи домів на Львівській вулиці.

Коридор охороняли перемінно два жандарми, озброєні шаблями й револьверами. Один із них, середніх літ, служив уже давно, виконував свої обов'язки формально-просто, часто приходив на варту уже під чаркою. Другий — з молодших, тількищо прибув із Москви, де він учився в спеціяльній команді, і прагнув діяти «по інструкції». Як

це звичайно буває з паперовими інструкціями, написаними в кабінеті, то й жандармська інструкція була далека від життя. Не зовсім розумному виконавцеві ніяк не щастило на практиці пристосувати її до живої дійсности і він утворював тільки зайві клопоти і неспокій для себе і моральні — нікому і ні для чого непотрібні — муки для ув'язнених, досаджаючи їм своїми дрібязковими і нераз безглуздими вимогами. На моїх очах молодий жандарм кінець-кінцем піддався, зробився м'якшим, а далі й зовсім «обжився» і виявився недалеким, але простим, добрим селянським парубком.

Жандарми не вмішувались в життя ув'язнених. Вони звичайно ходили, скучаючи, по коридору взар і вперед, або дрімали, сидячи коло вихідної із коридору двері, яку тримали на засувці. Ув'язнені частували їх папіросами, чаєм, давали щось із харчів із «передач», які одержували самі. Жандих сутичок або серйозних непорозумінь з вартою за два тижні, що я провів в тюрмі, оскільки пам'ятаю у в'язнів нашого коридору не було

(Продовження слідує)

Сфрагістика і геральдика

Любомир Винар

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ, ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ

Творчість Івана Крип'якевича охоплювала майже всі ділянки української історичної науки, а також допоміжні історичні дисципліни.[1] Окрему увагу він звернув на сфрагістику[2] або сиґілографію — науку про печатки і їх значення у відтворенню і аналізі нкремих історичних періодів. Присвячуючи цю статтю розглядові сфрагістичних досліджень Івана Крип'якевича — хочемо заразом відзначити пам'ять одного з найвидатніших сучасних українських істориків, а заразом довголітнього директора Історично-філософічної Секції НТШ і видатного організатора української історичної науки. Наукова спадщина і педагогічна праця Івана Крип'якевича заслуговує на всебічне вивчення.

* * *

Вперше зацікавився Крип'якевич українськими печатками в 1910—1911 роках під час археографічної екскурсії, яку відбував з доручення Наукового Товариства ім. Шевченка. Тоді він працював у варшавських і московських архівах, в яких збирав матеріяли до часів Хмельниччини і в зв'язку з своїми дослідами переглянув багато козацьких оригінальних листів. «Тоді, пише Крип'якевич, я робив також нотатки про козацькі печатки, приготовляючи матеріял до евентуального видання. Ці нотатки не вичерпуючі, бо дають тільки написи

---

[1] Наукова праця І. Крип'якевича, як дослідника допоміжниж історичних наук обговорена у статтях В. Грабовецького «Наукові праці академіка І. П. Крип'якевича з архівознавства і допоміжних історичних дисциплін», *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*, ч. 6, 1961, стор. 79—82 (в дальшому назву цього журналу будемо подавати, як *НІБАУ*); Любомир Винар, «Іван Крип'якевич, як бібліограф», *Сучасність*, ч. 9 (93), 1968, стор. 118—127.

[2] Короткі огляди українських сфрагістичних досліджень подані у статтях: Іван Крип'якевич, «Стан і завдання української сфрагістики», *Український Історичний Журнал*, ч. 1, 1959, стор. 115—119; В. Гавриленко, «Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду», *НІБАУ*, ч. 4, 1964, стор. 33—42; В. Гавриленкс, «Радянські дослідження з сфрагістики», *там же*, ч. 5, 1964, стор. 72—78.

печаток і їх розмір, а не входять в інші деталі — не виповнюють всіх вимог сфрагістичної описі».[3] У своїх сфрагістичних дослідженнях того часу, Крип'якевич брав до уваги також козацькі печаті до Хмельницького. Перша сфрагістична праця Крип'якевича «З козацької сфрагістики» появилася в *Записках НТШ* у 1917 році. В ній автор стверджував, що «поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кождий огляд сього рода, але й найдрібніші матеріяли».[4] Це твердження Крип'якевича було правдиве, якщо взяти до уваги назагал доривочну працю дослідників у царині сфрагістичних дослідів протятом XIX і на початку XX століття.[5] Безпосереднім стимулом до написання цієї статті була поява невеличкої праці Марії Слабченко *«Материалы по малорусской сфрагистике»* (Одеса, 1912, 16 стор.), в якій дано стислий огляд літератури української сфрагістики, а також опис печаток козацьких старшин, гетьманських і запорозьких печаток. Назагал коротко описано 126 печаток, проте не долучено відповідних репродукцій до тексту. Крип'якевич доповнює цей опис додатковими печатками і виправляє деякі помилкові дані авторки.

Зокрема Крип'якевич мав певні застереження до системи опису печаток у праці Слабченко, в якій розглядаються всуміж приватні печатки козацької старшини і урядові печаті сотень і міст. Як відомо, клясифікація сфрагістичних джерел, є основним елементом у методології сфрагістичного досліду. Крип'якевич ділить козацькі печаті на дві основні групи: печаті запорозького війська, цебто державні печаті України і приватні печатки гетьманів і козацької старшини. Найстарша печать, на думку Крип'якевича знаходиться на листі гетьмана Ігната Василевича з 10 серпня 1596 року. Печать має промір 27 мм; в середині картуша, а на ній вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку; напис: КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО.[6] Тут треба згадати, що це не перша відома козацька печатка з XVI ст.

---

[3] Іван Крип'якевич, «З козацької сфрагістики», *Записки НТШ*, тт. 123—124, 1917, стор. 4.

[4] *Цит. пр.*, стор. 1.

[5] У XIX столітті появилася ціла низка праць присвячених дослідам української сфрагістики. З поодиноких дослідників згадаємо архиєп. Гавриїла, А. О. Скальковського, О. Лазаревського, Г. Милорадовича, І. Каманіна, А. Барсукова і других. Були це випадкові сфрагістичні досліди без належної координації і організації. Аж під кінець XIX стол. Михайло Грушевський у Науковому Товаристві ім. Шевченка намагався оживити і скоординувати сфрагістичні дослідження, що були пов'язані з археологічними і археографічними дослідами. Грушевський у *Записках НТШ* помістив цілу низку сфрагістичних статтей («Молотовське срібло», т. 25. 1898; «Печатки з околиць Галича», т. 38. 1900; «Лист Володимирської громади з 1324 р.», т. 72, 1906 та інші). Думаємо, що Грушевський, улюблений учитель Крип'якевича, мав безпосередній або посередній вплив на зацікавлення Івана Петровича сфрагістичними дослідженнями.

[6] І. Крип'якевич, цит. пр., стор. 4.

Недавно у рукописному відділі Львівської державної бібліотеки АН УРСР знайдено збірку унікальних рукописів 75 актів за роки 1593 до 1596. Всі ці документи підтверджені печатками. Між ними знайдено універсал козацького гетьмана Григорія Лободи з 31 серпня 1595 року. Печатка круглої форми, діяметром 22 мм. Докладний її опис подає В. В. Грабовецький і В. О. Гавриленко.[7] Напис такий самий, як на попередній печаті Василевича. На нашу думку козацькі гетьманські печаті з XVI ст. являються важливим джерелом для вивчення державних інсигній Запорозького Війська. Це також відноситься до козацьких корогов, перначів та інших знаків козацької влади.

Зміст печаті «*Копия войска запорозского*» вказує на непов'язаність даної козацької формації з протекторатом польського короля або московської влади.[8] Проте Крип'якевич обмежується лише описом кождої печаті, яку він бачив у варшавських і московських архівах. У своїй праці також подає він хронологічну табелю печаток закорозького війська, починаючи роком 1596 і кінчаючи 1714. Окремий розділ присвячує Крип'якевич приватним печаткам гетьманів і козацьких старшин. Свою працю закінчує він цікавим спостереженням, що козацькі печаті «прибивалися звичайно на папері, підложені воском. Цей кусень паперу найчастіше є чотирикутної форми і не представляє нічого замітного. Але на деяких документах, писаних в особливо важливих справах, цей кусень паперу перемінювався у витиранку, нераз артистичної форми. Вперше зустрічаємо таку витиранку на листах Михайла Дорошенка 1628 р. . . . Ця орнаментика народного походження — також заслуговує на увагу дослідників української штуки».[9]

Друга сфрагістична праця історика появилася в *Записках НТШ* в 1929 році і була присвячена пограничній українсько-московській переписці у 1649—1651 роках.[10] В цій статті Крип'якевич досліджує стосунки пограничних українських урядовців з московськими воєводами за гетьманства Богдана Хмельницького на основі невиданих семи листів, що переховувалися в оригіналах Білгородського столу в московському Архіві Міністерства Юстиції. Зокрема аналізує він тодішню форму титулування в офіційній українській і московській кореспонденції. Крип'якевич звернув увагу на печаті в цих листах. «До

[7] В. В. Грабовецький і О. В. Гавриленко, «Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р.», *Середні віки на Україні.* Вип. І. Київ, 1971, стор. 204—208.

[8] Пізніші козацькі державні печатки мають напис «печать воиска его королевськои милости», а також «печать его царского величества войска запорожского». Вони вказують ясно на юридичний зв'язок Запорозького Війська з польською або московською державою. У XVI ст. цеї залежности не відзеркалено у змісті козацьких печатей.

[9] І. Крип'якевич, цит. пр., стор. 16.

[10] І. Крип'якевич, «З пограничної українсько-московської переписки 1649—1651», *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 81—91.

листів, пише автор, прибивано все печать, — але ніде не стрічаємо урядових полкових печатей, а тільки особисті печатки полковників. Не маємо даних на те, щоб ствердити, чи тоді ще полкові канцелярії не мали своїх печатей, — чи може в закордонній переписці їх не уживано; може не стрічаємо полкових печатей й тому, що більшість наших листів писали наказні полковники, — може печать мав при собі дійсний полковник (але й полковник Мартин Пушкар не вживає урядової печати, а свою особисту)».[11] До статті долучив автор факсиміле п'ятьох печаток — Юрія, роменського городового отамана, Мартина Пушкаря, полтавського полковника з 1650 року, Івана Шохова, чернігівського наказного полковника з 1650 р., Петраша Яковенка, полтавського наказного полковника з 1651 р., і Михайла Ратченка, миргородського наказного полковника з 1651 року.

Як бачимо Іван Крип'якевич присвятив особливу увагу головно козацькій сфрагістиці у зв'язку із своїми дослідами козацької доби, зокрема Хмельниччини. Тенденційну інтерпретацію цієї праці автора подав В. Гаврилеко у своїй статті «Радянські дослідження з сфрагістики».[12] Аналізуючи сфрагістичні дослідження в Галичині, він пише: «Особливо складні процеси проходили в західноукраїнській сфрагістиці. Дослідники печаток розмежувалися на два табори: одні з них намагалися прив'язати українську сфрагістику до західноевропейської, інші — обстоювали її самостійність, вбачаючи спільні корені з російськими сфрагістичними памятками».[13] І тут покликається на вищезгадану працю Крип'якевича, який, на думку автора, мав належати до того табору дослідників, який добачував пов'язаність чи спільні корені української і російської сфрагістики. Тут треба підкреслити, що до 1939 року Іван Крип'якевич у жадній своїй сфрагістичній праці не згадував про «спільні корені», або будь-які впливи російської сфрагістики на українську. Твердження автора позбавлене належної документації.

У 1959 році появилася цінна стаття Крип'якевича н. т. «Стан і завдання української сфрагістики»,[14] в якій автор подає не лиш короткий огляд дослідження сфрагістики в Україні, але також вказує на конкретні завдання, які стоять перед дослідниками української сфрагістики. В першу чергу стверджує, що сфрагістика займає важливе місце серед допоміжних дисциплін історії. Вона постачає матеріял для дипломатики, геральдики, генеалогії і пелеографії. «Печатки, пише Крип'якевич, мають окреме значення для історії ремесла: вони є залишками виробництва давніх ливарників, ювелірів, граверів. Зображення на печатках служить одним з джерел для вивчення істо-

---

[11] *Цит. пр.*, стор. 85.

[12] В. Гавриленко, «Радянські дослідження з сфрагістики», НІБАУ, ч. 5, 1964, стор. 72—78.

[13] *Цит. пр.*, стор. 76.

[14] І. Крип'якевич, «Стан і завдання української сфрагістики», *Український Історичний Журнал*, ч. 1, 1959, стор. 115—119.

рії культури і мистецтва. Часто вони відбивають характерні побутові риси різних епох, дають уявлення про давній одяг, зброю, архітектуру... Деякі печатки є справжніми творами мистецтва, що вийшли з рук видатних художників».[15]

Не зважаючи на те, що сфрагістичні пам'ятки дають головним чином матеріял для досліджень періоду феодалізму, І. Крип'якевич твердить, що вони являються також важливим матеріялом для вивчення культурного руху в XIX і XX ст. На думку автора «дуже цікаво було б зібрати і дослідити початки революційних об'єднань на Україні в дожовтневий період та в перші роки після Жовтневої революції». Підсумовуючи дослідження сфрагістичних джерел в Україні, І. Крип'якевич уважає, що найкраще була досліджена Київська держава. Проте, згадуючи про «більш-менш повну інвентаризацію свинцевих печаток того періоду» в праці Лихачева, автор зазначив, що в «них не було досить узагальнень... до цього часу не вирішено питання, котрі з княжих печаток мали офіційний характер печаток Київської держави». Він звернув також увагу на вбогість матеріялів з періоду приналежности українських земель до Литовського великого князівства, коли ще «відчувалися безпосередні традиції політичної і культурної спадщини Київської Русі» (стор. 118). Найбільшу увагу українські дослідники присвятили сфрагістиці Запорозького війська, але ці дослідження ще не закінчені. До тепер не виявлено *першої* печатки запорозького війська з XVI ст. Також не опубліковано печаток козацьких полків і сотень та печаток Дунайсько-Чорноморського козачого війська.

У своїй праці, з огляду на цензурні обставини в Україні, Крип'якевич самозрозуміло не розглядає сфрагістичних дослідів поза межами України, зокрема праць В'ячеслава Прокоповича (*Записки НТШ*, т. 163, 1954).[16]

На окреме відзначення заслуговує праця І. Крип'якевича, як організатора наукової праці в царині допоміжних історичних дисциплін. У червні 1961 року він виголосив на конференції істориків-архівістів і дослідників допоміжних історичних наук доповідь про допоміжні історичні дисципліни в науковій роботі архівів.[17] У цій доповіді Крип'якевич наголосив ролю дипломатики, науки про документи, і її пов'язання з сфрагістикою і іншими дисциплінами. Він пише, що архівісти почали вже збирати матеріяли до сфрагістики і наголошує потребу опрацювання великого альбому печаток УРСР.[18] При тій нагоді

[15] *Цит. пр.*, стор. 119.

[16] У статті Крип'якевич згадує праці М. Грушевського, Модзалевського, Нарбута і Барвінського. Не включує у свій огляд нікого з дослідників української сфрагістики на еміґрації.

[17] І. Крип'якевич, «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів», НІАБА, ч. 5, 1961, стор. 7—10.

[18] Справу опису і обліку українських сфрагістичних пам'яток згодом порушив здібний учень Крип'якевича, О. Маркевич, «Вияснення та описання сфрагістичних пам'яток», НІБАУ, ч. 5, 1964, стор. 31.

треба згадати, що в роках 1946—48 Крип'якевич завідував відділом стародруків у Державній публічній бібліотеці, а в 1951 очолив відділ історії України в Інституті Суспільних Наук АН УРСР. Опісля в 1962 році став директором цього інституту. Після згаданої конференції у 1961 році, за ініціятивою Крип'якевича основано сталий семінар допоміжних історичних наук при Центральному державному архіві УРСР у Львові.[19] Подібні семінарі впроваджено при інших українських архівах. Раніше, за допомогою І. Крип'якевича у 1959 році відкрито на Львівському державному університеті кабінет допоміжних історичних наук.[20]

Історик М. К. Васюта писав, що в 1960-их роках І. Крип'якевич «приділяє особливо багато уваги питанням допоміжних історичних дисциплін, передаючи свій багатий досвід та знання молодшому поколінню істориків».[21] Завдяки науково-педагогічній праці І. Крип'якевича сьогодні маємо цілий ряд спеціялістів в окремих галузях історичних допоміжних наук. Вони продовжують діло свого доброго вчителя.

Тут можемо ствердити, що Крип'якевич, починаючи від праці в НТШ і кінчаючи в Академії Наук, увесь час досліджував усі спекти джерельних матеріялів до історії України, а в тому і сфрагістичні пам'ятки. Обговорюючи методологію історичного дослідження, він підкреслює ролю сфрагістики у виявленні фальсифікатів історичних джерел.[22]

Іван Крип'якевич був редактором численних наукових видань, з яких передусім треба згадати «*Записки НТШ*», що появлялися у Львові під польською владою. У 1957 році він був основником і головним редактором збірників «*З історії західньоукраїнських земель*» (видання Академії Наук, Інститут Суспільних наук), в яких містилися матеріяли з допоміжних історичних дисциплін. Крип'якевич також тісно співпрацював у «*Науково-інформаційному Бюлетені Архівного Управління УРСР*» (це видання тепер виходить п. н. «*Архіви України*»), який до певної міри став неофіційним органом дослідників української сфрагістики. Завдяки ініціятиві проф. Крип'якевича в Україні започатковано серійне видання «*Історичні джерела та їх використання*» (Київ, 1964), в якому він був співредактором. Уважаємо, що це видання має надзвичайно велике значення у розвитку допоміжних історичних дисциплін в Україні, зокрема сфрагістики. У ньому знаходимо численні сфрагістичні праці учнів Крип'якевича.

---

19 «Передмова», *Історичні джерела та їх використання*, ч. 1. Київ, 1964, стор. 6.

20 Я. Кісь, «До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському Університеті», НІБАУ, ч. 5, 1963, стор. 39—40.

21 М. К. Васюта, «Іван Петрович Крип'якевич», *УІЖ*, ч. 8, 1967, стор. 130.

22 І. Крип'якевич, «Нарис методики історичних досліджень», *УІЖ*, ч. 8, 1967, стор. 113—116.

Кінчаючи наші замітки про проф. І. Крип'якевича, як дослідника української сфрагістики, бажаємо підкреслити його дезидерати відносно дальшого розвитку сфрагістичних досліджень. Він писав: «За останні два десятиліття сфрагістика мало цікавила істориків, і перед майбутніми дослідниками цієї галузі історичних допоміжних дисциплін стоїть ще багато невирішених завдань. *Необхідно скласти повну бібліографію сфрагістики,* тобто списки всіх публікацій, в яких були б вміщені або списані печатки. В архівах, рукописних відділах бібліотек та ін. потрібно провести систематичну інвентаризацію та фотографування печаток з найдавнішого часу до радянського періоду включно, а також підготувати сфрагістичні публікації з різних періодів та скласти плян видання повного корпусу сфрагістичних пам'яток України, залучивши до цієї роботи не тільки істориків, але і діячів мистецтва».[23]

Ці побажання і напрямні в дальшому розвитку сфрагістичних досліджень в Україні, Крип'якевич висловив ще в 1959 році. І хоча за його ініціятивою оживилися досліди над українською сфрагістикою та іншими допоміжними історичними дисциплінами, проте не зреалізовано дотепер двох головних завдань:

1. Видання повного каталогу-корпусу сфрагістичних пам'яток України і видання бібліографії української сфрагістики. У зв'язку з цим уважаємо, що Українське Історичне Товариство, а зокрема Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство[24] повинні спричинитися до пожвавлення сфрагістичних досліджень, зокрема взяти до уваги українську еміґраційну сфрагістику, яка являється зовсім недослідженою ділянкою. У цьому відношенні дезидерата І. Крип'якевича будуть допоміжними.

На закінчення нашої статті хочемо підкреслити, що Івана Крип'якевича можна уважати одним з піонерів наукової організації дослідів допоміжних історичних наук в Україні, починаючи від його праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка. З прикрістю треба ствердити, що дотепер немає повнішого дослідження наукової спадщини і життя одного з найвизначніших сучасних істориків України.

В атмосфері політичного шантажу і державної цензури в Україні, неможливо опрацювати об'єктивної студії про наукову спадщину Івана Крип'якевича. Тому це завдання припадає на українських істориків і дослідників допоміжних наукових дисциплін поза Україною.

---

[23] І. Крип'якевич, «Стан і завдання української сфрагістики», *цит. пр.*, стор. 119.

[24] Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство постало за головною ініціятивою д-ра Романа Климкевича у 1964 році, при співучасти українських дослідників допоміжних істор. дисциплін та істориків. Товариство видає свій *Бюлетень* і *Записки* за редакцією Романа Климкевича. Починаючи від 1969 року у *Записках УГГТ* (ч. 3) друкується «Бібліографічний показник української емблематики», що також охоплює українську сфрагістику.

ДОДАТОК

Бібліографія праць і матеріялів про Івана Крип'якевича

Не зважаючи на вийняткові заслуги Івана Крип'якевича в українській історіографії і розвитку української науки дотепер не появилося повної бібліографії його праць, а також матеріялів і статтей, присвячених його життю і діяльності. У 1967 р. при Архіві Українського Історичного Товариства створено окрему секцію, в якій зберігаються біографічні і мемуарні матеріяли про життя нашого заслуженого історика. Також збираються не друковані праці Івана Крип'якевича. Плянується видання окремого збірника, присвяченого життю і творчості історика, а також видання окремої бібліографії.

У нашому додатку подаємо першу спробу бібліографії статтей і матеріялів про Івана Крип'якевича. Тому, що це перша спроба реєстрації опублікованих матеріялів, знайдуться в ній деякі пропуски. Наша бібліографія не включає рецензій на праці І. Крип'якевича.

1. *Бібліографія бібліографій.*

Винар, Любомир. «Бібліографія бібліографічних праць Івана Крип'якевича». *Сучасність*, 9 (93), 1968, стор. 124—127. Дана бібліографія включає бібліографічні праці, статті присвячені книгознавству, і ті історичні праці, в яких знаходимо бібліографічні описи окремих видань. Хронологічно вона охоплює роки 1905—1967. Має декілька пропусків.

Івасюта, М. К. «Бібліографія наукових і популярно наукових праць І. П. Крип'якевича, опублікованих після возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі». *Український Історичний Журнал*, ч. 6, 1968, стор. 131—133.

Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний покажчих. Львів: Львівська Бібліотека Академії Наук УРСР, 1958, 24 стор. Неповний бібліографічний покажчик праць І. Крип'якевича, складений О. Д. Кізликом. З портретом історика.

Кізлик, О. Д. *Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик*. Львів: Львівська Наукова Державна Бібліотека, Міністерство Культури УРСР,Інститут Суспільних Наук Львівського Державного Університету ім. Франка, 1966. 79 стор. Наклад 400 прим.

Не зважаючи на те, що даний бібліографічний покажчик фірмують три наукові установи, видано його циклостильним методом («ротапринт»), дуже обмеженим накладом. Бібліографію попереджує статтяМ. К. Івасюти «Іван Петрович Крип'якевич» (стор. 1—12). Він також є відповідальним редактором довідника. Довідник містить 535 бібліографічних позицій і хронологічно охоплює 1905—1966 роки. Окремий розділ становить хронологія життя і наукової праці історика, а окремий розділ охоплює його редакторську і видавничу діяльність. Бібліографія не є повною. Зокрема не включено публікацій історика за роки 1941—1944 під час німецької окупації і замовчано ці праці, які появилися у Західній Европі і Канаді по 2 Світовій війні. Також багато пропусків його статтей до 1939 року. Покажчик появився з нагоди 80-ліття І. Крип'якевича у жалюгіднім технічнім оформленні.

2. Статті і матеріяли.

Андрусяк, Никола. «Іван Крип'якевич», *Літопис Бойківщини,* ч. 1—2 (16—17), 1970, стор. 40—62.

Винар, Любомир. «Іван Крип'якевич, 1886—1967», *Український Історик,* ч. 1—2 (13—14), 1967, стор. 75—80.

Винар, Любомир. «Іван Крип'якевич, як бібліограф», *Сучасність,* ч. 9 (93), 1968, стор. 118—127.

Винар, Любомир. «Іван Крип'якевич, як дослідник української сфрагістини», *Український Історик,* ч. 1—2, 1973, стор. 139—147.

Грабовецький, В. «Наукові праці академіка І. П. Крип'якевича з архівознавства і допоміжних історичних дисциплін», *Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР,* ч. 6 (50), 1961, стор. 79—82.

Гуржій, О. І. і Петренко, В. С. «Крип'якевич, Іван Петрович», *Видатні радянські історики.* Київ: В-во Радянська Школа, 1969, стор. 114—116.

Волинець, С. «У першу річницю смерти Івана Крип'якевича», *Український Історик,* ч. 1—4 (17—20), 1968, стор. 87—89.

Домбровський, Олександер. «Пам'яті І. Крип'якевича», *Свобода,* ч. 91, 19 травня 1967.

Івасюта, М. К. «Іван Петрович Крип'якевич», *Український Історичний Журнал,* ч. 6, 1966, стор. 127—133.

«Іван Крип'якевич», *Хроніка Наукового Товариства ім. Т. Шевченка»,* ч. 49 (вип. І), 1912, стор. 17—18.

«Іван Петрович Крип'якевич», *Український Історичний Журнал,* ч. 6, 1967, стор. 159—160 (без підпису).

«Крип'якевич, Іван Петрович», *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 7, Київ, 1962, стор. 403 (без підпису).

«Крип'якевич, Іван Петрович», *Радянська Енциклопедія Історії України,* т. 2, Київ, 1970, стор. 516 (без підпису).

Оглоблин, Олександер. «Крип'якевич Іван», *Енциклопедія Українознавства.* Словникова частина, т. 3, Мюнхен—Париж, 1959, стор. 1189—1190.

Ohloblyn, Olexander. „Ukrainian Historiography in Galicia. Ivan Krypiakevych", *Ukrainian Historiography 1917—1956. Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* Vol. V—VI, 1957, pp. 372—380.

Павлюк, І. «Вчений і громадський діяч», *Вільна Україна,* 17 лютого 1957.

Пріцак, Омелян. «Іван Крип'якевич, 1886—1967. У першу річницю смерти», *Український Історик,* ч. 1—4 (17—20), 1968, стор. 82—86.

Pritsak, Omeljan. „Ivan Krypiakevych (1886—1967)", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* Vol. XI, 1964—1968, pp. 264—268.

Рудницький, М. І. «Іван Петрович Крип'якевич», *Вільна Україна,* 24 листопада 1940.

Самбук, Р. «Професор І. П. Крип'якевич», *Вільна Україна,* 27 липня 1956.

Огляди — рецензії

Василь Лев, *Сто років праці для науки і нації*. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Ню Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка в ЗДА, 1972. 55 стор.

З нагоди столітнього ювілею НТШ появилася брошура проф. Василя Лева присвячена оглядові діяльности Товариства. Видання складається з двох основних частин: короткого історичного нарису (стор. 5—39) і бібіліографічного додатку (стор. 40—55). Автор намагається на 34-ох сторінках насвітлити розвиток і наукову діяльність НТШ. На нашу думку підзаголовок праці «коротка історія НТШ» є за претенсійний і не відповідає вимогам історичного дослідження. З методологічного погляду рецензована праця має багато недотягнень. Автор лише частинно документує свої твердження «Хронікою НТШ» та іншою літературою (стор. 15). Це створює певну дисгармонію в тексті. Треба було писати нарис без жадних відсилачів до літератури або опрацювати його з повною науковою документацією. Якщо йдеться про зміст даного нарису то знаходимо безліч помилкових даних і неповних інформацій. Автор пише, що в періоді 1893—1914, НТШ розвивалося найуспішніше під «головуванням проф. Михайла Грушевського» (стор. 15). Загально відомо, що Грушевського вибрано головою НТШ у 1897 році, а не раніше. В. Лев тверить, що «першим бібліотекарем НТШ був Михайло Павлик» (стор. 14). Натомість у звіті із загальних зборів НТШ за 1895 рік читаємо, що Грушевський був першим управителем бібліотеки і до помочі мав платного помічника (*Записки НТШ*, т. X., кн. 2, 1896, стор. 1). Дальше автор пише, що в «1894 році основано також Руську Історичну Бібліотеку» (стор. 12). Відомо, що Руську Історичну Бібліотеку започаткував О. Барвінський у 1883 році, в ІФС НТШ у 1894 році лише перебрала на себе видання даного видавництва.

Вичислюючи редакторів *Літературно-наукового Вісника* автор забув згадати В. Гнатюка (стор. 13). Автор пише, що «В 1922 році відновлено цей журнал у Львові під редакцією Дм. Донцова, але не під фірмою НТШ», а раніше твердить, що ЛНВ видавало НТШ і він виходив аж до 1918 року (стор. 13). Тут знову ж треба виправити автора: НТШ видавало ЛНВ до *травня 1905 року*, а згодом це видання перебрала Українська Видавнича Спілка. Обговорюючи видання НТШ (стор. 12—13) автор зовсім не згадує про видання «Українсько-Руського Архіву», в якому друкувалися історичні і літературні джерельні матеріяли. Згадуючи про Енциклопедію НТШ (стор. 27) Лев не подає прізвища головного редактора ЕУ. Думаємо, що вищенаведені приклади виразно вказують, що дана праця була писана прихапцем, «на коліні» і тому знаходимо в ній цілу низку фактичних помилок.

Ще гірше представляється справа з бібліографічним додатком «Публікації НТШ у вільних країнах за 25 років. 1947—1972». Цей додаток виготовила канцелярія НТШ в Нью Йорку (стор. 40). Тут хочемо згадати, що проф. В. Лев є головою «Бібліографічної Комісії НТШ» і ми дивуємося, що він дозволив надрукувати цей «додаток». Компілятор даної бібліографії зіґнорував усі правила бібліографічного опису. Зовсім не подано ні року видання, ні інших бібліографічних даних. Англійські назви перекладено на українську мову без зазначення чи це є книжкове видання, чи стаття. Наприклад вичисляючи праці С. Горака подано: «Інтернаціональні справи Польщі в 1918—1960» (англ. мовою), «Михайло Грушевський — портрет історика» (англ. мовою). Це все. Зовсім не зазначено, що друга праця появилася в журналі, а перша це окреме видання. Не знаходимо в даній «бібліографії» цілої низки праць визначних істориків (Н. Василенко-Полонська, О. Оглоблин та інші), а при вичисленні «Енциклопедії Українознавства» (стор. 53) знову ж не подано прізвища проф. Кубійовича, як головного редактора. Прямо не хочеться вірити, щоб у ювілейному виданні поміщено таку неграмотну бібліографію.

В основному приходиться ствердити, що праця проф. Лева у порівняні з «Історією НТШ» (1949) і працею В. Дорошенка «Огнище української науки. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка» (1951) є набагато слабша і має багато фактичних помилок. Американське НТШ зробить велику прислугу для столітнього ювілею Товариства, якщо не видасть даного видання англійською мовою так, як своєчасно повідомлено членів НТШ і українське громадянство. Приходиться з жалем ствердити, що досі немає наукової історії НТШ. Видання об'єктивної і обширної історії НТШ було б тривалим відзначенням заслуженого ювілею найстаршого українського наукового товариства.

Любомир Винар
Кент. ЗДА

Український історико-географічний збірник. Випуск перший. Видавництво «Наукова думка», Київ 1971. 242 стор. Тираж 800.

Поява першого числа наукового періодика повинна бути заповіддю активізації і — в тому конкретному випадку — координації праці дослідників на даному науковому полі. Більшість авторів статтей збірника — це знані нам вже вчені спеціялісти в різних ділянках історії. Їх імена: І. О. Гуржій, М. Ф. Котляр, В. Г. Сарбей, П. П. Толочко, Я. Д. Ісаєвич, М. О. Дзира, Я. Р. Дашкевич та ін. В першій, програмовій статті п. н. «Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні» автори Гуржій і Молодчиков зупиняються над завданнями історичної географії та подають загальний начерк переробленої досі праці разом з чільними науковцями з тієї ділянки. Між цими останніми відмічують таких дослідників як Максимович, Яворницький, Владимирський Буданов, Андріяшев, Рудницький, Крип'якевич, Ляскоронський і ін. Не має між ними М. Грушевського, О. Грушевського, М. Кордуби та В. Кубійовича. Не названі, очевидно, також їхні праці, хоч вони і кількісно, і якісно являються поважним вкла-

дом у згадану наукову дисципліну. Автори правильно відмічують, що «особливе значення для розвитку історичної географії в кінці 20-их на початку 30-их років мав щорічник «Історико-географічний збірник», який видавався протягом 1927—1931 рр. Комісією ВУАН для складення історично-географічного словника України». На жаль автори не відважились подати до відома, що головного його редактора О. Грушевського, директора Історично-географічної комісії, заслано на Сибір де по ньому слід загинув та що всі матеріяли до приготовленого іст.-геогр. словника України знищено. Але «темпора мутантур»: коли в 1963 р. українські вчені могли принайменше загальниково ствердити, що «незліченної шкоди приніс українській науці» «культ особи», сьогодні цього сказати вже не можна. Все таки цей факт має свою вимову: або «культ особи» відживає або методи стосовані «особою» відроджуються. Звичайно, методи промовчування правди на тому відтинку цілковито заводять: світ вже сьогодні добре знає про розгром ВУАН, брутальну ліквідацію українських науковців та нищення набраних вже до друку наукових матеріялів. Після розгрому ВУАН наступила цілковита перерва в працях на полі істор.-географії. Доперва після другої світової війни цю працю відновлено. Найбільшим осягом з тієї ділянки, на думку авторів, є багато-томова серія «Історія міст і сіл Української РСР». Ледви чи можна погодитись з твердженнями авторів. Кожний хто мав нагоду ближче познайомитись з виданими вже томами цієї праці мусить ствердити, що 1) історична минувшина нашого народу у тій праці представлена у кривому дзеркалі, 2) визвольні змагання нашого народу в 1918—21 рр. промовчується або спотворюється, 3) головну увагу присвячується періодові після жовтневої революції, при чому перебільшується значно осяги на економічному полі. — Автори передової статті заповідають скору появу атлясу «Історія українського народу і Української РСР». Атляс має складатись із приблизно 200 карт, з яких близько 50 відсотків буде відноситись до часів після опанування України більшовиками. Варта тут зазначити, що про появу того атлясу пишеться в «Українськім історичнім журналі» вже від 1965 р. Дивно, що при наявности відповідних фінансових ресурсів і штабу добре платних науковців він ще досі не появився.

До поважних і на високому науковому рівні поставлених праць стоїть стаття любителя і знатока історії Києва П. П. Толочка п. н. «Історико-географічні умови виникнення Києва». Можна справді погодитись з ним, що «поляни 6—7 ст. мали свого князя», але ж твердження, що поляни того часу — «вже не племя, а союз племен» — сконструйоване зрештою на міркуваннях Брайчевського (якого однак автор чомусь не цитує) — вимагало б додаткової арґументації. Автор приймає думку Насонова, що «Середнє Подніпров'я стає державним і територіяльним ядром Русі тому, що в цьому районі найраніше виявились клясові протиріччя і необхідність в особливій воєнній організації і примусу в політичному об'єднанні. Центром полянського союзу або ж князівства стає Київ, де вже на рубежі 6 і 7 ст. з'являються штучні укріплення» (7 ст.). Думаємо однак що це похідні (се-

кундарні) причини, основною ж (примарною) причиною було корисне географічне положення (Дніпро!), що довело до збагачення Києва і Київщини пляхом торговельного обміну. Київщина є як відомо найбільшим зосередженням римських монет, де їх виявлено до шести тисяч. Ясно, що з торгівлею приходили і культурні надбання у далеко вищій мірі як це було зі сусідними племенами. Чому ж тоді відкидати думки літописця що «Бяхуть бо мудре и смислене, и нарицахуся Поляне, отъ нихъ же суть Поляне и до сего дни» та заступати їх перестарілими і тенденційними концепціями Забеліна (1912) і Середонина (1916), що Київ своїм положенням зобов'язаний не слов'янам-аборигенам, а слов'янам-вихідцям?

Не менш цікавою, хоч все ще дискусійною працею являється розвідка Я. Д. Ісаєвича «Територія і населення Червенських градів» (10—13 ст.), в якій автор користується перш за все новішою полською літературою та працею М. Кордуби *«Історія Холмщини і Підляшшя»*, якої появу помилково кладе на 1911, замість на 1941 р. Шкода тільки, що автор не використав таких поважних праць як: J. Skkzypek: *„Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich"* (1962), F. Persowski: *„Studia nad pograniczem polsko-ruskim w 10—11 wieku"* (1962) і G. Rhode: *„Die Ostgrenze Polens"* (1955), які напевно причинилися б до поглиблення його дослідів.

Думаємо, що стаття «Татарсько-турецькі напади на Україну 13—16 ст. за хроніками Бельських та Стрийковського» пера знаного з поважніших праць Я. Дзири попала на сторінки історично-географічного збірника через непорозуміння. Згадана праця чисто історичного характеру, в якій автор поза коротким і доволі поверховним вступом, що з'ясовує ґенезу обох хронік та їх значення для історії України подає переклади усіх тих інформацій, що відносяться до нападів татар та турків. Тільки стосовний картографічний додаток, який ілюстрував би засяг нападів та їх головні шляхи або статистичні дані, що давали б уяву про частоту нападів, кількість військ, кількість і якість шкод, що їх нанесли згадані напади оправдували б появу цієї статті у згаданому збірнику. Не від речі тут відмітити, що інформації обох джерел про татарські напади 13 ст. далекі від правди і тому їх публікація, без коментарів, зайва.

Незвичайно солідною працею є розвідка В. Р. Дашкевича, автора численних праць на вірменські теми в українській, російській і вірменській мовах п. н. «Розселення вірмен на Україні в 11—18 ст.» Розвідка оперта на численних джерелах і багатій літературі в різних мовах. Залучена карта заосмотрена спеціяльною леґендою може бути прикладом влучної розв'язки історико-географічних проблем.

У статті О. А. Купчинського п. н. «Україна в картографічних працях колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові», знаходимо справді велике багатство картографічного матеріялу, але важко повірити, щоб там не було *Атлясу України і суміжних земель* В. Кубійовича і його ж *«Етнографічної мапи Південнозахідньої України»*.

Багато праці вимагала розвідка «Зміни в адміністративно-територіяльному поділі УРСР (1919—1970 рр.)» пера А. А. Недуха, при чому автор не вагається підкреслити шкідливість частих змін в адміністративних округах («... треба підкреслити небажаність частих перекроювань меж областей районів, сільрад. Робити це слід тільки в разі крайньої необхідності і після ґрунтовного вивчення питання».)

Крім вичислених нами статтей в склад збірника входять ще такі праці: А. С. Харченка, «Розвиток атласного комплексного географічного картографування Української РСР», О. М. Апановича «Запорізькі форпости (1768—1774 рр.)», М. Г. Крикуна «Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст.», В. М. Кабазуна «Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80 роках 18 ст.», О. І. Лугової «Міські промислові осередки на Україні (кінець 19 — початок 20 ст.)», В. М. Трегобчука «Розвиток іригації на Україні» та Л. А. Пономаренка «Плани м. Києва кінця 18 — початку 19 ст.»

При кінці мусимо згадати про працю доброго і плодовитого історика М. Ф. Котляра «Історико-географічний аспект праць В. І. Леніна» та В. Г. Сарбея, більше партійного діяча як історика, п. н. «Оригінальне історико географічне видання», у якому подається ітинерар рідні В. І. Леніна на Україні від 1898—1921. Вправді обидві праці не мають нічого спільного з українською історико-географічною проблематикою, але можуть придатись обом авторам у їхній науковій кар'єрі.

Збірник ілюстрований численними одноокольоровими мапками та статистичними зіставленнями, але він ані своєю зовнішньою формою, ані технічним виконанням не може причинитися до піднесення авторитету видавництва і робить пригноблююче враження. Папір газетний, друк офсетовий ручно справлюваний.

М. Ждан
Клівленд, ЗДА

Климентій Зіновіїв, *Вірші, Приповісті посполиті.* Підготовка тексту І. П. Чепіги. Вступна стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Історико-літературний коментар В. П. Колосової. Київ: Наукова думка, 1971, стор. 391.

Clearly, a poet who writes a dozen poems on different ways to die, plus assorted poems on barefoot people, tobacco and its uses, quarrelsome women, public baths and coughing should not — if only for sheer content's sake — go unnoticed. Yet such was the fortune of Klymentii Zinoviiv, an unhappy Ukrainian monk from the time of Mazepa. The manuscript of his collection of poetry and proverbs ,found in the 1850's, was first studied by Panteleimon Kulish, the well-known writer and — it is less known — the sworn enemy of the old Ukrainian literature. He published bits of Zinoviiv's work, but tended over-all to dismiss him as a distinctly unimportant and, in fact, undesirable figure. Kulish's negative judgement was basically carried over by V. M. Peretts who published the first complete edition of Zinoviiv's work in 1912. Only Ivan Franko, as migh tbe expected, saw the real richness of the monk's poetry, but Franko's study of Zinoviiv remains yet in manuscript.

It is particularly refreshing therefore to welcome this new edition of Zinoviiv's work since the editors have taken a sympathetic view of his poetry. One of the editors, Vyktoriia Kolosova, had previously written a solid monograph on the poet, *Klymentii Zinoviiev: Zhyttia i tvorchist'* (Kyiv: Naukova dumka, 1964) and a number of articles which marked the turning point in contemporary appreciation of Klymentii Zinoviiv.

The breadth of content in Klymentii Zinoviiv makes his poetry of especial interest to historians. His wide interests range from folk attitudes toward fire and wind to such exotica as the habit of "pulling on the hookah, through which more than one person has lost his mind." Aside from these interesting *pobutovi detali*, however, Zinoviiv offers substantial fare to economic and technological historians since he has written some one hundred poems dedicated to and describing different crafts in Ukraine at the beginning of the eighteenth century. O. S. Kompan, for example, in his *Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* (Kyiv: Vyd-tvo AN URSR, 1963), makes extensive use of Klymentii's verses.

The Chepiha-Kolosova edition of Zinoviiv is distinguished by its detailed notes on the verses, indicating an impressive familiarity with the literature and historical sources of the period on the part of. V. P. Kolosova. Unfortunately, there is no similar commentary for Klymentii's proverbs (although obscure reference is made to such a commentary compiled by the late P. M. Popov). The glossary, of 167 words, is hardly satisfactory and the absence of an index is certainly unforgivable. Yet the value of having a new complete edition of Zinoviiv's work, an edition, moreover, scrupulously transscribed and annotated, warrants a nod of thanks to the editors.

John-Paul Himka
University of Michigan

Jadwiga Chudzikowska. *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim.* Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy. 1971, 600 str., 72 ilustr. (в картонній оправі, накладом 100 000 прим.).

Одним з чільних діячів XIX століття був українсько-польський письменник Михайло Чайковський (1808—1886). Був він одночасно й видатним українсько-польсько-турецько-московським політичним, дипломатичним і військовим діячем XIX століття.[1]

З огляду на таку скомплікованість цієї постаті, ще за життя М. Чайковського і після його смерти, виникла й існує велика література про нього, його життя, ідеї та діяльність. Вона є різного роду, різного наставлення й освітлення в кількох мовах. Здебільшого в ній численна польська «патріотична пересіч» його ганьбить. Більш розсудлива меншість намагається зрозуміти М. Чайковського й старається його виправдати.

З-поміж останніх польський письменник і публіцист Т. Т. Єж уважає, що: „... Michal Czajkowski, jako w swoim rodzaju pod względem

[1] Євген Онацький, *Українська Мала Енциклопедія,* Буенос Айрес, зош. XVI, 1967, стор. 2040.

psychicznym fenomen niezwykły, zasługuje na to, aby dzieje jego życia poznane i analizie szczegółowej poddane były od dzieciństwa najrańszego. Był to człowiek jeżeli nie znakomity — to osobliwy. Typ, a raczej prototyp tych natur niespokojnych, zmiennych, o których powiadają, że miejsca sobie znaleźć nie mogą...“ (стор. 5).

Таким дослідженням постаті М. Чайковського зайнялась в обговорюваному творі Ядвіґа Худзіковска, польський історик. Спробувала вона це вчинити на підставі опублікованої дотеперішньої літератури про М. Чайковського і пильно зібраних нею архівних матеріялів.

Біографічний твір Ядв. Худзіковскої про М. Чайковського складається з таких розділів: Вступу (стор. 5—10); Бібліографічної розповіді (11—568); Додатку (569—570); Слова від автора (571—574); Бібліографії (575—581); Показника осіб (582—594) та реєстру ілюстрацій (595—598).

Допомічні розділи методологічного, а головний змістово-біографічного характеру. Кожний з них заслуговує на окрему згадку, з української, в даному разі, точки зору.

Так наприклад у «Вступі» авторка говорить про труднощі досліду й про свою настанову у виконанні завдання.

Бібліографічна розповідь про М. Чайковського, охоплює все його життя від народження до смерти, з екскурсами в часи і обставини до народження і після смерти. Відбувається це на тлі льокальних і міжнародніх взаємовідносин. Розповідь описана прозорим і пластичним способом, об'єктивно, в причиново-логічній послідовності, що влучно характеризує ідеї та вчинки М. Чайковського. Переплітаючи документальні свідчення зі своїми заввагами Ядв. Худзіковска пише: „...Czajkowskiemu zawsze najbliższa Ukraina. Z uwagą śledzi budzący się tam ruch narodowy. Po raz pierwszy od czasów dekabrystów zaczynały się tworzyć na Ukrainie ogniska buntu i oporu. Otrzymana wiadomość aresztowania w Kijowie Kostomarowa, Kulisza i Szewchenki natychmiast (M. Cz.) przekazuje A. Czartoryskiemu, dołączając proklamację autora „Hajdamaków“. (M. Cz.) wierzy, że sprawa godna jest najgłębszej uwagi. — „Trzeba starać się o dosledzenie na miejscu przez ludzi sposobnych (...) bez uprzedzeń religijnych i nie dających się lada czym egzaltować“. Czajkowski sądzi, że takich ludzi najprędzej znaleźć można w Galicji „między klasą popowiczów“, gdzie budzić się już zaczął ukraiński ruch narodowy. Cz. nalega też, żeby w prasie polskiej i francuskiej wysunąć kwestję niepodległości Ukrainy. „Ta myśl najprędzej przyprowadzi Maloruś do powstania (...) do potrzeby porozumienia się z Polską, najprędzej z księciem panem, który jaśnie i otwarcie się z nimi wytłumaczy, że nie chce ich wcielenia do Polski, ale chce jej bytu niepodległego“. Z wywodów tych wyziera obawa, by nie zaprzepaszczono szansy porozumienia z Ukrainą, jak zaprzepaszczono ją dawniej. Poglądy te podzielał stary książe (A. Czartoryski). Trzeba pamietać jednak, że Hotel Lambert nie był tworem jednolitym, Jego skrzydło najbardziej prawe w istocie nigdy nie godziło się z myslą odrębności „ziem zabranych“. Przez ten odłam C. wkrótce okrzyczany zostanie nowym Chmielnickim i najzawzięciej tępiony...“ (стор. 276—277).

Абож ще інший зразок — „... 19 stycznia 1874 r. Cz. pisał: „Kiedym w r. 1834 został zawezwanym przez ks. A. Czartoryskiego do służby dyplomatycznej polskiej i kiedym oswiadczył, że nie pod innym warunkiem to zawezwanie spełnię, tylko kiedy mnie pozwolą, aby celem mojej dzialalności było odszalchcenie szablistej Polski szablistymi Kozakami i wrócenie Polaków do Sławianszczyzny, z której wyrzucił ją katlolicyzm — Kozacy byli prawosławni i prześladowaniem odepchnięci od Polski przez katolicyzm — Sławianie takoż prawosławni (...), nie mogłem tedy pozostawać katolikiem łacinskim i nim nie byłem od 1834 r. — bo chciałem być dobrym Kozakiem, dobrym Sławianinem i niegłupim Polakiem. Prawosławie było wówczas, a może od dawniej, wyznaniem mojego sumienia i mojej predylekciji — co każdy widzieć może i we wszystkich moich powieściach kozackich: w „Hetmanie Ukrainy“ i we wszstkich moich pismach głośno wołałem przeciwko katolicyzmowi i łacinie — bo to było obce, cudze, nie nasze. (...) Byłem muzulmaninem, żeby służyć polskości i sławianizmowi — i służylem ...“ (стор. 553).

У розділі «Від автора» Ядв. Худзіковска описує обережний спосіб користування «джерелами», їх критичну селекцію,[2] труднощі в реконструкції раннього дитинства М. Чайковського, про використані архіви.

Особливо цінною є бібліографія: І. Використаних важливіших друкованих джерел і еляборатів, та II. Реєстр використаних рукописів.

До першої групи, що займає майже 6 сторінок друку, а на них подано коло 160 бібліографічних позицій, переважно в польській та інших мовах, слід додати, не згадані авторкою, особисті свідчення: Julian Talko-Hryncewicz: Z przeżytych dni (1850—1908). Warszawa 1930 („Wspomnienia o Michale Czajkowskim“, str. 111—115) та останньо *М. Рибак*: Михайло Чайковський-Мегмет Садик Паша. (Див. «Альманах УНС» на 1971-ий рік, Джерзи Ситі, Нью Йорк 1971).

У другій групі подані сиґнатури використаних рукописів в бібліотеках: Чарториських, Оссолінських, Яґеллонської, Академії Наук у Кракові, Народової у Варшаві, Академії Наук у Курніку та листування М. Чайковського з приватних збірок проф. С. Піґоня.

Показник осіб допомагає користуватись опублікованим матеріялом в книжці.

Реєстр рідкісних світлин, числом 72, збагачує це цінне видання.

Розвідка Ядв. Худзіковської є найновішою публікацією про М. Чайковського. Вона методологічно виконана бездоганно, на підставі дотеперішньої літератури й архівних матеріялів. У цьому відношенні вона є кроком вперед у вивченні життя, ідей та діяльності М. Чайковського. Наступні, після неї, дослідники цієї проблеми, на підставі праці Ядв. Худзіковської, використовуючи недоступні їй, під цю пору, опубліковані відомості про М. Чайковського та архіви Франції, Німеччини,

[2] Зокрема з застереженням авторка ставиться до фантастичного — „Pamiętnika Sadyka Paszy (Mich. Czajkowskiego), Lwów 1898.

Італії, Австрії, Болгарії, Румунії, України та передусім Туреччини, зможуть правдоподібно в майбутньому повніше освітлити цю історичну постать, її життєву путь, та ґрунтовніше підмурувати «реабілітацію» Чайковського, досконало започаткованy авторкою у її цікавій і цінній праці.

Лев Биковський
Денвер

Wolfgang Höpker, *Die Stunde der Wahrheit.* Konsequenzen aus der Ostverträgen. Stuttgart, Seewald Verlag 1972. Стор. 47. Ціна (брош.) — 7.- нм.

Період загострених стосунків між Федеративною Республікою Німеччини (ФРН) та СРСР і Польщею остаточно припинено обосторонніми договорами: з СРСР з дня 12. 8. 1970, з Польщею з 7. 12. 1970. Після драматичних напружень пов'язаних із підписаними договорами між урядуючою коаліцією соціялдемократів і вільних демократів з опозицією — християнською унією і християнськими демократами, вищезгадані договори ратифікував Бундестаґ (парлямент). З приводу довершеного історичного акту серед німецької громадськости невгаває дискусія та критика східної політики коаліційного уряду В. Брандта, який у Бундестаґу немав навіть звичайної більшости. Ратифікація згаданих договорів не злагіднила напруження ані серед німецької громадськости, ані в Бундестаґу. Навпаки ще більше поглибилося недовір'я до уряду й це дало підставу до написання різними авторами публікацій, в яких проаналізовано та зроблено правильні висновки з положення ФРН після ратифікації договорів. Акт ратифікації договорів заторкує не тільки ФРН він також посередньо погіршує положення передусім неросійських народів в СРСР та закріплює повоєнний статус кво в користь Москви. Це відноситься передусім до сателітних країн, які внаслідок другої світової війни попали в сферу політичних, ідеологічних, культурних і господарських впливів СРСР. Одною із таких публікацій є трактат В. Гепкера *«Година правди»*. Автор написав більшу кількість праць на тему радянської політики, м. ін. «Наскільки червоним є Середземне море?», «Світова потуга на морі — СРСР на всіх морях» і ін. Він є кореспондентом тижневиків «Дойче Цайтунґ» і «Хріст унд Вельт».

У згаданому трактаті автор подає багато стверджень історичного значення, які заторкують усі неросійські народи. Він м. ін. доказує, що ратифікований договір остаточно підтвердив усі анексії СРСР в Европі. У висліді 2-ої світової війни СРСР пересунув кордони імперії на 475 000 кв. км. на захід, створивши полосу сателітів аж до Лаби, яка має значення стратегічного «передпілля». Таким чином ратифікованим договором визнано не тільки статус кво без мирової конференції із альянтами 2-ої світової війни в Сх.-серед. Европі, залишаючи на ласку Москви багато мільйонів неросійських народів по той бік залізної завіси. Доктрина Брежнєва автоматично зобов'язує цілий «соціялістичний табір» до підпорядкування Москві. Автор пригадує

істину: «коли будь-який край раз попаде в „обійми" Москви, не легко йому вирватися із „братньої допомоги" . . .» Коли ж хто відважиться відхилюватися від установленого Москвою шляху, його, згідно з прикладом серпня 1968 р. в Чехо-Словаччині жде негайна інтервенція, тобто деклярування «братньої допомоги» радянськими збройними силами. Ратифікуючи договір, рівночасно послаблюється процеси реформуючих сил в Сх. Бльоці, які намагаються визволити неросійські народи від самовільного диктату Москви, домагаючись передусім національного й державного самовизначення усіх народів. Ратифікацією договору остаточно припечатано поділ Німеччини. Московський договір як генеральний акорд так сформульований, що Бонн визнав за СРСР усі права володіння над цілою Східною Европою. Це ствердження відноситься до т. зв. документів Бар-а, які припадково були викриті опозицією і опубліковані. Замість відшкодування — ратифікований договір залишив тільки надії, які в реальній політиці не мають значення. Цей договір уважає автор за велике досягнення СРСР, що зрештою підтвердили різні коментатори Сходу і Заходу. Замирення досягнуте цим договором автор оцінює як черговий, уже здійснений Брежневом генеральний плян, щоб за його допомогою здобути господарську і технологічну допомогу від високорозвиненої промисловости Федеративної Республіки Німеччини, з метою підсилити дефіцитну економіку імперії.

У загальному трактат під історичним оглядом зображує картину політичної констеляції ФРН та розкриває стратегічні пляни СРСР супроти решти вільних країн Західньої Европи. Трактат заслуговує повністю на те, щоб ним поцікавитися, його простудіювати, бо він є одним із причинків для студій сучасної дійсности.

Ф. Кордуба
Мюнхен

Donald W. Treadgold, *Twentieth Century Russia* (3rd ed.), Chicago: Rand McNally & Co., 1972 XIII + 563 pp.

Since its initial publication in 1959, Professor Treadgold's *Twentieth Century Russia* has established itself as an authoritative and comprehensive study of the last years of the empire of the Romanovs and of the Soviet Union. The book is packed with information which the author put together in a most thoughtful and objective way. Professor Treadgold takes great care introducing the reader to Russia's past, its government, society, economics, arts, and political movements. The author particularly examines the whole spectrum of political and ideological groupings of the 19th and early 20th centuries thus providing the reader with a balanced view of Russia which, for the first time, was pulsating with political activity. Understandably, Professor Treadgold pays special attention to the growth of Marxism in Russia and to the development of the official ideology of Marxism-Leninism.

In part two of his book the author takes the reader through the last days of tsarism,. the revolutions and civil wars. The narrative is balanced and

thoughtful. Professor Treadgold goes beyond the struggle for Russia; he also recounts the not so well known, but full of human drama, story of the various non-Russian nationalities struggling for self-determination.

The story of the establishment of the Soviet regime, its consolidation, and its policies are dealt with a restraint and insight. The chapters on Soviet foreign policy belongs to the best general treatments found anywhere. The author explains the Soviet behavior against the background of international and domestic situations. This makes the story complete, informative, and, therefore, more exciting to read.

The last part of the book deals with WW II and the postwar period. Unlike other authors, Professor Treadgold does not depict merely the two totalitarian Leviathans in their struggle for survival, he deals also with the people who were forced to participate in the war or who remained as effected by-standers.

The last three chapters of the book reveal the realities of the post-Stalin regimes. The fortunes of Stalin's heirs, including that of Brezhnev, are examined against the background of international involvement, revolutionary strivings within the soviet orbit, and the growing dissenting movement at home.

Save for some minor points, for example the use of the by now archaic "great Russian", the reference to Vinnichenko and Petliura as "radical nationalists", and the lack of emphasis on the non-Russian dissent in the USSR, the reviewer considers Professor Treadgold's book the best work on the subject.

Taras Hunczak
Rutgers University

У ювілейному році «Українського Історика» просимо наших читачів і прихильників зробити слідуюче:

1. Зложити одноразовий ювілейний даток на Видавничий Фонд УІ.

2. Приєднати одного мецената для «Українського Історика».

3. Приєднати бодай одного нового передплатника «Українського Історика».

4. Перевести збірку на ювілейний фонд УІ у Вашій місцевості.

Удержання і розбудова нашого журналу повністю залежить від Вашої допомоги у ювілейному році «Українського Історика».

Щиро дякуємо за Ваше вирозуміння і дружню допомогу.

Хроніка

НАШІ ВТРАТИ

Ділимося з Українським Громадянством сумною вісткою, що дня 25 листопада 1972 року помер у Мюнхені

бл. п. Професор д-р Петро Курінний,

член-основник УІТ, співробітник «Українського Історика», визначний український археолог, довголітній Президент УВАН в Европі, професор Українського Вільного Університету. Покійний (1894—1972) був автором цінних наукових праць і визначним організатором українського наукового життя.

Вічна Йому Пам'ять!

З сумом повідомляємо Українське Громадянство, що дня 23 січня 1973 року помер у Рочестері, ЗЛА

бл. п. Професор Микола Гнатишак,

член-прихильник УІТ, український нумізмат і педагог.

Вічна Йому Пам'ять!

Ділимося з Громадянством сумною вісткою, що 23 лютого 1973 року помер у Філядельфії на 67-му році життя

бл. п. Професор д-р Петро Ісаїв,

член-основник УІТ, співробітник «Українського Історика», визначний український історик, педагог і суспільний діяч. Покійний був автором цінних праць з історії української церкви,, членом багатьох наукових товариств.

Вічна Йому Пам'ять!

Нові члени УІТ

Цей список включає членів і членів-прихильників Товариства. Проф. д-р Ярослав Рудницький (Канада), проф. д-р Василь Маркусь (ЗДА), о. проф. С. Ґерус (Канада), проф. д-р Богдан Чопик (ЗДА), д-р Юрій Слюсарчук (ЗДА), п. Василь Курилів (Канада), д-р В. Кравченко (Німеччина), д-р Святомир Фостун (Англія), о. Петро Липин (ЗДА), о. Н. Ярмусь (Канада), проф. д-р В. Шелест (Канада), п. Каленик Лисюк (ЗДА), д-р Михайло Козак (ЗДА).

Членами УІТ можуть бути історики, дослідники суспільних наук і любителі історії. У Товаристві є дві категорії членства: звичайні члени (члени, які активно науково працюють) і члени-прихильники (любителі історії).

Діяльність УІТ

Діяльність нашого Товариства стоїть під знаком відзначення 10-ліття «Українського Історика». Клітини УІТ в ЗДА і Канаді підготовляють спеціяльні конференції з науковими доповідями. Спеціяльні ювілейні комітети створено в Денвері, Нью-Йорку, Монтреалю, Клівленді, Вінніпеґу і Торонті.

Дня 24. III. заходом клітини УІТ і відділу УВАН в Денвері відбулася конференція з доповідями проф. Богдана Винара н. т. «Десятиліття 'Українського Історика'» і доц. Лева Биковського н. т. «Пам'яті Володимира Міяковського».

У зв'язку з посиленням видавничої діяльности УІТ вирішено 1973 рік проголосити ювілейним роком «Українського Історика». У біжучому році заплянowано приєднати тисячу нових членів-прихильників і передплатників «Українського Історика» і створити 50-тисячний ювілейний фонд.

Представництво УІ в Австралії

З незалежних від нас причин Представництво «Українського Історика» на Австралію перестало існувати. Просимо всіх членів і передплатників «Українського Історика» надсилати передплати і листування впросто до Секретаріяту УІТ. З даного терену ми очікуємо докладного звіту з розпродажі публікацій УІТ, а також зі збіркових лист за час 1972—1973. Голові Представництва п. інж. П. Ґрінові складаємо подяку за його працю.

Бюлетень УІТ

З огляду на хворобу редактора Бюлетеню п. д-р Романа Климкевича це видання появляється нереґулярно з довшими перервами. Просимо наших членів про терпеливість, а Редакторові бажаємо якнайшвидше прийти до здоров'я. Наступне число Бюлетеню разом з виказом пожертв з коляди появиться за деякий час.

Архів УІТ

В архіві Товариства зберігаються біо-бібліографічні матеріяли членів, а також їхні видання. Рівночасно в архіві створено дві секції — в першій зберігаються матеріяли до життя і творчости Михайла Грушевського, в другій Івана Крип'якевича. Цією дорогою звертаємося до всіх, які мають публікації і інші матеріяли, які відносяться до Грушевського і Крип'якевича надсилати до нашого архіву. Рівночасно наших членів просимо надсилати свої біографічні матеріяли і публікації.

Структура УІТ

У зв'язку з деякими запитами відносно структури Товариства уважаємо за доцільне подати слідуючі виясненння. УІТ має одну управу в склад якої входять вибрані і кооптовані члени. Для розгорнення

кращої діяльности в деяких країнах покликується до життя Краєві Репрезентації УІТ, які є інтеґральними частинами Товариства. Так покликано до життя Канадську Репрезентацію УІТ з осідком у Вінніпеґу. Два члени згаданої Репрезентації входять до Управи УІТ (проф. О. Ґерус і проф. О. Баран). Крім того існують окремі клітини Товариства зі своїми проводами. Затвердження звичайних членів Товариства переводиться Управою УІТ за рекомендацією двох членів Управи. Членів-прихильників (любелів історії) принимається без згаданих рекомендацій. Всі Репрезентації і клітини УІТ зобов'язані виготовити щорічний звіт з їхньої діяльности і надіслати науковому секретареві УІТ для включення в загальний звіт Товариства.

Ініціятивна група УІТ в Оттаві

В Оттаві створено Ініціятивну Групу Товариства в склад якої входять проф. д-р О. Ґерич і проф. В. Кисілевський. Плянується зорганізувати клітину УІТ в даній місцевості. До сьогодні на канадському терені діють клітини в Монтреалю, Вінніпеґу і Торонті.

Видання Товариства

У серії «Мемуаристики» (ч. 3. 1972) появилася обширна праця п. Івана Світа п. н. «Українсько-японські взаємини, 1903—1945» з передмовою Любомира Винара. Є це перша обширніша праця історично-мемуарного характеру на згадану тему, базована на записках автора і численній історичній літературі. Працю можна замовляти в Адміністрації «Українського Історика» або в автора. Ціна 8.- дол.

До друку підготовляється ювілейне число «Українського Історика» (ч.3—4), яке вийде в більшому об'ємі разом з показником до всіх 40 чисел нашого журналу.

З інших публікацій вже підготовано до випуску окремим виданням останню працю проф. Ярослава Пастернака, яка має появитися під кінець 1973 року, як спільне видання УІТ і ЕНТШ.

Уже виготовляється остаточний рукопис анотованої *Бібліографії Історії України* за співпрацею десятьох членів Товариства. Бібліографія охоплює всі періоди української історії і буде першою фундаментальною ретроспективною бібліографією у якій включено біля 2000 бібліографічних одиниць. Це видання матиме біля 500 друкованих сторін.

До видання вже підготовано переклад в англійській мові *Щоденник Еріха Лясоти з 1594 року* з обширним впровадженням. Щоденник Лясоти є одним з найважливіших джерел до вивчення ранньої історії української козаччини.

Уже підготовляється плян двотомового видання Історії України, що має появитися в Українському Академічному Видавництві. Це буде збірна праця за участю українських і неукраїнських істориків.

Рівночасно слід зазначити, що у щоденнику «Америка» появляється пенеріодично сторінка УІТ «Український Історик» (останнє число 11, 1973 появилося 27 березня ц. р.). У «Свободі» започатковано сторінку «Літопис УІТ», а в «Новому Шляху» (Вінніпеґ), неперіодично появляється сторінка «Українське Історичне Товариство». Крім того майже у всіх визначніших періодиках появляються «Вісті УІТ», в яких систематично подається інформацію про діяльність Товариства і його членів.

Членська вкладка і передплата журналу

З уваги на обнижку вартости амер. доляра ми є змушені піднести членську вкладку на 15 дол., а передплату журналу на 12 дол., починаючи з 1973 року. Беручи до ува-

ги ріст нашою журналу і запроектовані видання, це наше рішення є випрадане і самозрозуміле. До уваги просимо взяти ще й той факт, що в інших наукових товариствах члени платять багато вищу вкладку і не одержують жадних їхніх публікацій. Щоб здійснити наші видавничі зобов'язання, ми були змушені до цього рішення, тому ми впевнені в тому, що наші випробувані приятелі зрозуміють наше положення. Це була конечність і дальше видавання «Українського Історика» було під знаком питання. Докладніше пояснення маємо в окремому зверненні до членів і передплатників. Ми можемо тільки запевнити, що з нашої сторони зроблено все, що було в наших спроможностях, щоб вдержати журнал і його далі розбудовувати. Заходи і старання продовжуємо без будь-якої винагороди, з почувань обов'язку супроти рідної історії і народу.

Ще до тепер деякі члени не вплатили членської вкладки за 1973 рік. Цим членам ми будемо змушені припинити висилку журналу і їх виключити з членства УІТ. Членська вкладка звільнених від оплати емеритів виносить 10 дол., тобто ми застосували далекойдучі уступки, беручи до уваги тяжке матеріяльне положення наших членів, які не є спроможні вплачувати повної членської вкладки.

Ювілейний фонд «Українського Історика»

У ювілейному році «Українського Історика» вирішено покликати до дії спеціяльний видавничий фонд, за допомогою якого буде можливо розбудувати журнал і видати запроектовані публікації. Головним завданням є зібрати на цю ціль 50 тисяч долярів. Кожний член УІТ і передплатники УІ повинні включитися в цю одноразову збіркову акцію і причинитися до розвитку української незалежної історичної науки. Кожний читач «Українського Історика» має круг своїх друзів і знайомих, належить до багатьох організацій — всі вони можуть стати будівничими «Українського Історика». Ми надіємося, що українські установи повністю розуміють вагу історичної науки й також є свідомі того, що в багатьох випадках історія України є фальшована у багатьох поважних університетах в ЗДА, Канаді і в Европі. Українські історики і дослідники суспільних наук згуртовані в УІТ, з повною самопосвятою і відповідальністю працюють над правдивим насвітленням історії України. Українська громадськість вже сьогодні знає, що може довіряти УІТ, та що наші обітниці не розминаються з ділами, як це деколи буває під час деяких збіркових акцій. Тому ми звертаємося до української громадськости і установ з проханням допомогти нам у праці, жертвуючи добровільні датки на ювілейний фонд «Українського Історика». Збірка переводиться протягом цілого 1973 року. Пожертви можна сплачувати також малими ратами.

Для розбудови фонду встановлено слідуючі категорії жертводавців:

1. *Фундатори «Українського Історика».*

Ця категорія включає жертводавців (установи та індивідуальні жертводавці), які зложать ювілейний даток 500 до 1000 дол., або більше. Вони стануть доживотними членами-фундаторами, будуть одержувати ввесь час журнал і всі видання УІТ, а крім того 5 книжок із українознавчою тематикою в українській або англійській мові.

2. *Меценати УІ*

Установи і жертводавці, які зложать пожертву в сумі від 300 до 500 дол. Вони стають доживотними чле-

нами-меценатами УІТ, одержують увесь час журнал, видання УІТ і три книжки.

3. Добродії УІ

Ця категорія включає людей і установи, які зложать даток у сумі від 100 до 300 дол. Вони одержують протягом 2-ох років «Українського Історика» і дві книжки.

4. *Прихильники УІ*

Жертводавці, які зложать від 50 до 100 дол. належать до цеї категорії. Вони одержують 1 річну передплату і одне видання.

До цеї категорії також належать жертводавці, які не спроможні внести більшого датку та зложать меншу пожертву.

Виказ усіх пожертв буде подаватися увесь час в українській пресі і на сторінках «Українського Історика». В цьому числі подаємо перший список жертводавців. З приємністю стверджуємо, що члени УІТ, предеплатники УІ, студенти і деякі установи зрозуміли вагу справи і успішно започаткували збірку. Серед жертводавців також знаходимо осіб, які вже не працюють, але зложили свій даток.

Усім Жертводавцям сердечне спасибі. Слово тепер за патріотичним громадянством і українськими установами.

ЛИСТА ЖЕРТВОДАВЦІВ Ч. 1

Доживотні члени УІТ і меценати «Українського Історика»

По 300.- дол зложили: *проф. Богдан Винар* (Денвер), *п. Іван Мазуренко* (Канада), *Союз Українців Католиків в Америці «Провидіння»* (здеклярував 300.- дол, зложив — 200.-).

Добродії «Українського Історика», які зложили понад 100.- дол.:

проф. Любомир Винар (Кент) — 150.- дол.; Українська Студентська Громада при Кентському Університеті (голова п-а Оксана Клос) — 128.- дол. (коляда).

Прихильники «Українського Історика»:

По 50.- дол. зложили:

Митрополит Мстислав (Банд Брук), д-р Володимир Когутяк (Ютіка), д-р Степан Котик-Степанович (Вашінґтон), пані Анастазія Микитчук (Гамілтон), Єпископ Ярослав Ґабро (Чікаґо), Союз Українців у Великій Брітанії (Лондон).

По 30.- дол. зложили:

д-р Марко Антонович (Монтреаль), п. М. Білас (Нью Йорк).

По 25.- дол. зложили:

проф. Олександер Оглоблин (Лудлов), д-р Олександер Домбровський (Н.Й.), д-р Г. Пінюта (Фл. Франціс), пані О. Судчак (Монтреаль), п. Олександер Сидоряк (Вієна, О.), проф. Теодор Мацьків (Акрон), інж. Віктор Винич (Денвер), п. М. Хархаліс (Торонто), д-р Ярослав Падох (Н. Й.), мґр. Василь Надраґа (Вашінґтон), о. І. Федуник (Едмонтон), інж. Володимир Шиприкевич (Філядельфія), пані Анна Рижевська (Фльорида), проф. Григорий Китастий (Клівленд), п. Микола Гірняк (Клівленд), Петро-Іван Ощипок (Канада).

По 20.- дол. зложили:

п. І. Хохлач (Монтреаль), Теодор Ординець (Торонто), інж. Антон Яриименко (Джерзі Сіті).

По 15.- дол. зложили:

проф. Филимон Украдига (Юта), адв. І. Панчук (Мічіґ.), д-р Кость Панківський (Елізабет); п. П. Казанівський (Онтаріо) — 18.-.

По 10.- дол. зложили:

проф. Михайло Ждан (Клівленд), проф. П. Сиротюк (Трентон), п. М. Янчура (Ванкувер), п. Олександер

Скоп (Каліф.), проф. Стефан Гаврищук (Елізабет), проф. Петро Біланюк (Дітройт), д-р Ярослав Трофименко (Неварк), д-р Роман Климкевич (Маямі), Дмитро Ходорович (Вілліматік), В. Кострицький (Н. Й.), д-р М. Бурик (Парма), проф. Юрій Олійник (Сакраменто), І. Сербин (Монтреаль).

По 8.- дол. зложили:

д-р Богдан Корчмарик (Н. Дж.), д-р К. Кебало (зб. листа ч. 162), проф. Мирослав Мельник (Кент), адв. Р. Іванчук (Кент), проф. Ігор Каменецький (Мт. Плезант).

По 5.- дол. зложили:

інж. Лев Биковський (Денвер), інж. Тис Крохмалюк (Дітройт), Петро Лютий (Клівленд), інж. Роман Грабець (Клівленд), о. В. Танчак, Дмитро Олійник.

Усім Жертводавцям щиро дякуємо!

Пригадуємо, — пожертви можна також надсилати ратами.

Українські мистці на Ювілейний Фонд «Українського Історика»

Беручи до уваги значення «Українського Історика» для розвитку українознавчих дослідів у вільному світі, багато українських мистців подарували свої картини на ювілейний фонд «Українського Історика».

Не є ніяким секретом, що українські мистці не завжди проживають у добробуті, —проте своєю жертвенністю вони виказали велике зрозуміння для справ української науки і культури та розвитку історичної науки. На цьому місці складаємо Всім Вельмишановним Жертводавцям нашу найщирішу подяку.

(Тому, що ми ще не одержали повного опису образів від усіх мистців — наразі подаємо лише їхні прізвища. Згодом буде проголошена спеціяльна льотерія на ювілейний фонд УІ. Тоді вичислимо поодинокі картини). До тепер надіслали або здеклярували свої картини слідуючі мистці (подаємо в порядку, в якому надходили зголошення-пожертви): *Любослав Гуцалюк* (Нью Йорк), *Яків Гніздовський* (Нью Йорк), *Петро Мегик* (Філядельфія), *Надія Сомко-Макаренко* (Голівуд), *Степан Рожок* (Філядельфія), *Іванка Ліщинська* (Філядельфія), *Дзвінка Барабах* (Філядельфія), Христина Зелінська (Філядельфія), Наталія Стефанів (Філядельфія), Софія Лада (Філядельфія), д-р Богдан Кондра (Філядельфія), Богданна Палевич (Філядельфія), Кураторія Мистецької Фундації ім. Артемія Кирилюка у Філядельфії голова проф. Петро Мегик, секретар інж. В. Шиприкевич) пожертвувала дві картини бл. п. А. Кирилюка, Роман Василишин-Гармаш (Філядельфія). За допомогу на філядельфійському терені дякуємо зокрема проф. П. Мегикові і д-рові Романові Косові, представникові «Українського Історика».

Просимо також інших вельмишановних мистців, які ще не подарували своєї картини на ювілейний видавничий фонд включитися в нашу акцію і причинитися до успішного завершення льотерії образів.

1000 нових передплатників

У 1973 році плянуємо за Вашою допомогою приєднати 1000 нових передплатників «Українського Історика». Спільними силами напевно нам вдасться це осягнути і забезпечити дальшу появу журналу. Згори дякуємо за Вашу допомогу.

При тій нагоді бажаємо пригадати, що поодинокі установи можуть замовляти «Українського Історика» для університетських, публічних та інших бібліотек. Також можна замовити оправлений комплект журналу за роки 1965—1972.

Співпраця з Кентським Стейтовим Університетом

Нав'язано тісну співпрацю із дослідним Центром Етнічних Студій Кентського Стейтового Університету, що його очолює проф. Любомир Винар. При Центрі створено окрему секцію для дослідів української еміґрації в ЗДА. Вже започатковано опрацювання Довідника *«Українці в ЗДА»*, в якому буде поданий найважливіший матеріял про сучасний стан української спільноти в Америці. Рівночасно збираємо матеріяли до опрацювання фундаментальної *Історії Українців в ЗДА* (збірна праця). Плянується поширити наукове вивчення української еміґрації в Центрі на інші країни. Всіх зацікавлених у співпраці проситься надсилати листування і матеріяли на адресу Редактора «Українського Історика». Пошукується також представників в окремих осередках українського поселення, які допомогли б у збірці відповідних матеріялів для вивчення життя і діяльности українських громад.

Українське Академічне Видавництво

УАВидавництво, філія американського науково-довідкового видавництва «Ляйберіс Анлімітед» за короткий час вже встигло випустити три українознавчі англомовні видання. Беручи до уваги надзвичайно важливу ролю і завдання даного Видавництва у поширенні українознавчої англомовної літератури, рекомендуємо читачам «Українського Історика» купувати дані видання для бібліотек або для своїх англомовних приятелів. Це перший раз систематично, за прецизним пляном, появляється цілий ряд праць з ділянки української культури, літератури, історії, економії і інших ділянок. Якщо взяти до уваги, що українську громаду ніхто не обтяжував жадними збірками на згадані видання, то на нашу думку, українське громадянство повинно подбати, щоб україніка знайшла своє місце на полицях американських, канадських, англійських, австралійських бібліотек. На запрошення президента Видавництва проф. Богдана Винара, консультантами для українознавчих публікацій є такі знані вчені, як проф. Ю. Шевельов, проф. О. Оглоблин, проф. Ю. Луцький і цілий ряд інших відомих українських учених. Усю кореспонденцію в справах видавництва слід надсилати на подану внизу адресу. Можна токож замовляти каталог Видавництва.

Ukrainian Academic Press
P- O. Box 263
Littleton, Colo 80120
U. S. A.

Передплатники «Українського Історика» одержують 10 відсоткову знижку на всі видання Українського Академічного Видавництва. Видання можна також замовляти в Адміністрації «Українського Історика».

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ЧЛЕНИ УІТ І ПЕРЕДПЛАТНИКИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Починаючи від 1973 року ми були змушені підвищити членську вкладку УІТ до 15 долярів. Передплату з 10 на 12 долярів. Основною причиною підвижки є збільшення коштів друку, почтових оплат і зниження вартости американського доляра. Ця підвижка є конечною, якщо «Український Історик» має дальше появлятися. Ми віримо, що наші члени і читачі повністю це розуміють. При тому ще раз хочемо підкреслити, що члени інших українськх наукових товариств платять вищу членську вкладку і не одержують жадних публікацій. В УІТ вони одержують «Українського Історика» і «Бюлетень УІТ». Редакція працює без жадної винагороди з почуття обов'язку до рідної історії і народу. Їхній вклад праці і так було б важко винагородити. Читачі УІТ добре розуміють вагу одинокого українського журналу поза межами України і тут немає потреби ще раз цеї справи наголошувати. Натомість ми пропонуємо передплатникам «Українського Історика», які не є членами УІТ, стати членами-прихильниками Товариства з біжучого року. Це значно скріпить членську базу Українського Історичного Товариства. Що ж ми можемо обіцяти нашим членам і перeдплатникам? В першу черґу бажаємо збільшити об'єм нашого журналу вже в 1973 році. Це є немислиме в теперішній ситуації.

Члени УІТ, які є звільнені з членської вкладки (це стосується до емеритів, які вже не працюють і є на пенсії) будуть дальше платити 10 долярів за журнал і бюлетень. Всі члени УІТ будуть одержувати видання УІТ з 20 відсотковою знижкою, а передплатники історика з 10 відсотковою знижкою. Це робимо тому, щоб подякувати Вам за вирозуміння і за допомогу. Ми віримо, що цих кілька долярів не робить великої різниці у Вашому річному бюджеті. Проте вони запевнять дальшу появу «Українського Історика» і причиняться до дальшого розвитку української незалежної історичної науки. Основою появи «Українського Історика» є його читачі і добродії. Від Вас залежить доля історичного журналу і ми знаємо, що Ви допоможете. Ми віримо, що Ви нам допоможете у нашій відповідальній праці стояти на сторожі історичної правди про Укаїну.

Управа УІТ і Редакція «Українського Історика»

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Антонович, Марко. *О. Кониський і Т. Шевченко.* Мюнхен: Український Господарський Інститут, 1971—1972. 47 стор. (Відбитка з *Наукових Записок УТГІ*, т. XXIII).

Альманах «Гомону України» на 1973 рік. Торонто: В-во «Гомін України», 1973. 158 стор.

Альманах Українського Народного Союзу на рік 1973. Джерзі—Нью-Йорк: В-во «Свобода», 1973. 224 стор.

Винниченко, Володимир. *На той бік.* Повість. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук. Комісія для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка, 1972. 133 стор.

Винниченко, Володимир. *«Слово за тобою, Сталіне!».* Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук. Комісія для вивчення і охорони спадщини В. Винниченка, 1971. 374 стор.

Войценко, Ольга. *До історії українців у Британській Колюмбії.* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук, 1972. 46 стор. (Серія: Літопис УВАН, ч. 7).

Дончук, Зосим. *Праця і нагорода.* Філядельфія: В-во ««Власна хата», 1973. 376 стор.

Енциклопедія Українознавства. Гол. редактор Володимир Кубійович. Мюнхен: Наукове Т-во ім. Шевченка. В-во «Молоде життя», 1972. ч. 30, стор. 2321—2400.

Косіловський, Олекса. *Село Маркіяна — Мої Нестаничі. Вінніпеґ*: Бібліотека Шашкевичіяни, ч. 5, 1972, 124 стор.

Кузич-Березовський, Іван. *Жінка і держава.* Варрен, Міш. Накладом Анастасії і Йосифа Білоусів, 1970. 291 стор.

Марунчак, Михайло. *Студії до історії українців Канади.* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. Збірник Заходознавства, т. XIII, 1970—1972. 311 стор.

Осадчий, Михайло. *Більмо. Автобіографічний нарис.* Париж—Балтимор. Українське В-во ім. В. Симоненка, 1971. 205 стор.

Прокопів, Михайло. *З Городиславич у світ широкий.* Нью-Йорк: Накладом автора. 1972. 124 стор.

Роєнко, Петро. *Знавіснілі дні.* Торонто: Накладом автора, 1973. 80 стор.

Світ, Іван. *Українсько-японські взаємини 1903—1945.* Історичний огляд і спостереження. Передмова Любомира Винара. Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство. Серія: Мемуаристика, ч. 3, 1972. 374 стор. $ 8.00.

Сомко, Надія і С. Макаренко. *Альбом.* Нью-Йорк: Східньо-европейський дослідчий інститут ім. В. Липинського, 1971. 112 стор. $ 12.00.

Українська книга. Журнал бібліографії і книгознавства. Редагує: М. Кравчук, В. Лев, Б. Романчук, чч. 1, 2. 1972.

Український Вісник. Вип. IV. Січень 1971. Документи VI. Париж—Балтимор: В-во Смолоскип, 1971. 191 стор.

Феденко, Панас. *Минуло півстоліття. зимовий похід Армії УНР 1919—1920.* Нью-Йорк: В-во «Свобода», 1972. 74 стор.

Фостун, Святомир. *50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви.* Лондон: Генеральне Управління УАПЦ у Вел. Британії, 1972. 48 стор.

Штогрин, Дмитро. *Світла і тіні українських студій у Гарварді.* Чікаґо —Милвокі: Товариство Української Студ. Молоді ім. М. Міхновського, 1973. 81 стор.

Avlich, Paul. *Russian Rebels 1600—1800.* New York; Schochen Books, 1972. 309 p. $ 10.00.

Benson, Leo. *Toward the Scientific Study of History.* Philadelphia; J. B. Lippincot Co., 1972. 352 p. $ 8.75.

Billington, Ray A. *The American Frontier Thesis. Attack and Defense.* Washington, D. C., American Historical Association (AHA pamphlets), 1971. 58 p. $ 1.00.

Carlson, Jr. George B. *Russia since 1917: The Once and Future Utopia.* Washington, D. C. American Historical Association. 1972, 48 p. $ 1.00.

Fenyo, Mario D. *Hitler Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941—1944.* New Haven and London, Yale University Press. 1972, 279 p. $ 10.00.

Gray, Edwyn. *The Killing Time. The U-Boat War 1914—1918.* New York; Charles Scribner's Sons, 1972. 280 p. $ 7.95.

Halperin, William S. ed. *Essays in Modern European Historiography.* Chicago: University of Chicago Press. 1970. 378 p. $ 12.50.

Keegan, John. *Barbarossa Invasion of Russia 1941.* New York; Ballontine Books Inc. 1971. 160 p. $ 1.00 (paper book).

Mayer, Hans E. *The Crusaders.* Translated by John Gillingham. New York: Oxford University Press, 1972. 399 p.

Mitchell, Otis C. *The World Since 1919.* New York: The Macmillan Co., 1971. 743 p.

Platonov, S. F. *Moscov and the West.* Translated by Joseph L. Wieczynski. Hattiensburg: Academic International, 1972. 171 p.

Ranke, von Leopold. *The Theory and Practice of History.* Edited by George G. Iggers and Konrad von Moltke. Translated by Wilma A. Iggers and Konrad von Moltke. New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc. 1973. 514 p.

Rauch, Georg von. *A History of Soviet Russia.* New York: Praeger Publishers. 1972, 541 p. $ 12.00.

Scott, Franklin D. *The Peopling of America: Perspectives on Immigration.* Washington, D. C. American Historical Association (AHA pamphlets), 1972. 75 p. $ 1.00.

Skelton, R. A. *Maps. A Historical Survey of Their Study and Collecting.* Chicago: The University of Chicago Press. 1972. 138 p. $ 5.95.

Symons-Symonolewicz, Konstantin. *The Non-Slavic Peoples of the Soviet Union.* Meadville, Pa.: Maplewood Press, 1972. 168 p. $ 4.00.

5$